

ILLYÉS GYULA
MAGYAROK
Naplójegyzetek

TARTALOM

1938. november 2.

1933

Észak-Baranya, július
Szeptember
Október
November
December 30.

1934

Március
Augusztus
November
December

1935

Ozora, július
Hódmezővásárhely, szeptember
Október
November
December 15.
December 23.

1936

Március
Szeptember
Október
Október
November
December

1937

Február
Március
Április 10.
Április 25.
November 20.
November 22.

1938

Március
Április
Május
Július 28.
Július 30.
Július 31.
Július 31.
1938. augusztus 1.
1938. augusztus 4.
1938. augusztus 6.
1938. augusztus 10.
1938. augusztus 12.
1938. augusztus 14.
Augusztus 15.
Párizs, augusztus 18.
Párizs, augusztus 20.
Beszélgetés a Régence teraszán
Párizs, augusztus 23.
Bordeaux, augusztus 25.
Augusztus 27.
1938. augusztus 31.
Szeptember

1938. november 2.

Naplót természetesen sohasem írtam. E szóhoz ezeknek a lapoknak csak annyi a közük, hogy zömüket egy-egy élmény végén még aznap, azon melegében vettem papírra, nemigen törődve megmunkálásukkal, még kevésbé műfajukkal; majd holnap meglátom, mit érnek, gondoltam. Másnap a kikészített fehér lapra a tisztázás helyett új hevenyészés került.

Később megszoktam a módszert is, a műfajt is. Végül már csak ilyen személyes jegyzetet tartottam érdemesnek írni, üzenetképp; az idő sürgetett. Előnyük, hogy akár az időt, ezeket is bárhol el lehet kezdeni. Aki olvasásukba fog, ott veheti fel a fonalat, ahol akarja, sőt jól teszi, ha nem engedi át később sem a vezetést, ha a maga feje után megy; így ellenőrizheti, jó irányba haladtam-e én.

Mert minden fonál, amelyet fölvesz, megfeszülve úgylis egyirányba mutat, a végén egy kérdésre bogozódik. Erre az egységre én is csak később jöttem rá, mások figyelmeztetése után. Évekig oldoztam-kötöttem az anyagot, anélkül, hogy magam is láttam volna, mi végre; így írtam készület nélkül, szinte öntudatlanul életemnek - most látom - legnagyobb vállalkozású könyvét. Minden szakasz azt feszegeti vagy arról szól, hogy mit jelent magyarnak lenni.

Magyaroknak szól, egymás között, néha kíméletlenül.

E lapokon nem elfogult nemzetieskedő vall. Épp ezért eleve vissza kell utasítania, hogy más országok elfogult nemzetieskedői a kulcslukon, tehát összefüggéstelenül kihallgatott vallomásokot népe befekettetésére használják fel. Ez most divat, főleg hazug összehasonlítások formájában. Holott az összehasonlításra csak az írónak lehet joga, hogyha a saját országa után a kéretlen kérkedők országát is megvizsgálhatná. Ezt azok sosem kínálták fel, sőt riadtan elzárkóztak ettől. E vallomás-tolvajokkal szemben az író magatartása csak az lehet, hogy annál nyíltabban beszél. Magyarnak a magyar közösségben van helye s legjobb dolga. E könyvben vannak öt-hat év előtti feljegyzések; ezek ma már nem időszerűek, dátumuk is jelzi, hogy a történelemhez tartoznak, a helyzet azóta megváltozott. Pirulva s bevallom ingerülten írtam ide ezt a bekezdést, szeretném, ha a nehéz idők múltán eltéphetném. Az olvasó, akihez eztán szólok, a magyar, vegye úgy, mintha nem is hallotta volna, egy percre elfordultam tőle, másfelé beszéltem. Visszatérek.

A könyv nehéz időben jelenik meg, épp ezért lehet értelme: nehéz dolgokról szól, egy nép létéről s létjogosultságáról. Pontosabban nem tudom összefoglalni, nem is akarom; nem kiszorgálni, nem gyámolgatni próbálom az olvasót, csak megindítani: nem nézem le. Legszebb jutalmam az lenne, ha a könyvet kielégítetlenül tenné le, nemcsak kielégítetlenül, de lelkipurdalással. Ha szomjat oltanék belé; ügyem az ő ügye. Ha úgy tekintené, mint egy csomó levelet, melyekre válaszolnia kell. Minden írással ilyesmit akartam. Egyik-másik évről azért van kevesebb jegyzet, mert egy-egy mag köré csoportosulva külön megjelentek, az Oroszországról, a puszták népéről, Petőfiről írt észrevételekben, két verseskönyvben.

Nyomtatásban ezek közül is sok megjelent. Változtatás esetén eredeti alakjuk érvényes. Volt, amelyik visszhangot vert; rögtön az első, mely a dél-dunántúli magyarság régi kérdését vetette fel újra, majdnem országos mozgalmat indított.

E mozgalom idején kezdett összetoborzódni az a fiatal írói gárda, amely tüzetesebb kutatásai során az ország csaknem minden régi s új kérdését felvetette, megoldást sürgetett, üldöztetést vállalt, majd az elvi győzelem után, a tényleges döntő harc előtt rajokra oszlott. Közös ifjúságunk emlékeül, az egykori közös cél emlékeztetőjéül nekik ajánlom munkámat.

1933

Észak-Baranya, július

A forró napsütésben, a gyönyörű táj közepén leteszem egy percre súlyos bőröndömet, hogy kifűjjam magam és tájékozódjam. Egy esztendeje jártam erre, de éjszaka és kocsin. Harmadnap visszajövet is éjszaka jöttem, gyalog, át a réteken, valami patak mentén, azt szeretném most megtalálni. Vidéken jobban tájékozodom, mint városban, az állomásról elindulva nyugodtan rábízom magam ösztönömre, de egy kis útbaigazítás mégsem ártana, már csak a bőrönd miatt és a rekkenő hőség miatt sem. A völgyből fölfelé két legény baktat, ingben-gatyában; megvárom őket, köszönök s megkérdem, jó útban vagyok-e itt A.-felé.

Összenéznek és nem válaszolnak. Megismétlem a kérdést, az egyik végre megszólal nyújtott, bár elég dallamos, orrhangú nyelven, melyről csak a hanghordozás után sejtem, hogy miféle. Ebből a nyelvből viszont én nem értek egy szót sem. Vállukat rángatják, nevetnek rajtam. Végre csak a falu nevét szótagolom, kérdésképpen föl-fölütve a fejemet. Nevetnek, vidáman, kicsit öntelten vonogatva vállukat, magamra hagynak. Csodálkozva bámulok utánuk és homlokom törölöm. Visszanéznek, folyvást nevetve; végre az egyik karját a kis völgy irányába, kelet felé nyújtja. Itt kell tehát letérni az országútról, ezt sejtettem én is, ez a rövidebb út a faluba.

A falu, ahova készülök, ősi magyar település, helyét a Mecsek lejtőjén, a szelíd-gesztenye borította hegyek közt tán még maga Botond szabta meg, aki a monda szerint az erre húzódó foglalók vezére volt. Hajdan színekálmánista község, tanulmányozásra méltó szép temploma a 18. században épült, rögtön azután, hogy Bécs megengedte, hogy az addigi fa-alkalmazások helyett a kálvinisták is építhetnek kőtemplomot. Kijavították, amint az oldalajtó fölötti évszám hirdeti, 1802-ben. A következő javítást sikerült kiverekedni 1933-ban. A templom annakidején mintegy hatszáz lélek befogadására épült. Tavaly épp a vizsga napjára érkeztem; a templomban tartották. Az ünnepi alkalomra jelen volt a falu apraja-nagyja, körülbelül húsz iskolásgyerek és ötven felnőtt. Tavaly előtt, mint az iskolai jelentésből megtudtam, még négyel több tanuló volt; az idén már a tavalyinál is kevesebb.

Viszem a csomagot a patak partján, a cseresznyefák között, melyek ágai a gazdag természettel úgy csüngtek lefelé, akár a szomorú fűzé. A hegyekből leárad tompítón és kábítón a virágzó szelíd gesztenyeerdők sűrű illata; édes ez az illat, édeskés és néha émelyítő, mint a meztelen meleg testé.

A falu egyetlen utcája, mint folyam ömlik le a hegyekből, csak fönt válik ketté, fog közre pár házat, mint szigetecskét. Itt végződik a falu németlakta része. Mintha új világ kezdődne ezután. Az udvarokból kihangzó gyermekzsivaj egyszeriben megszűnik. Csend, csend. Mintha kárhózzottak földjén járnék; se a házak előtt, se az udvarokon egyetlen apróság. Itt laknak a magyarok. Megdöbrent az egykéről hallott híreknek ez az ijesztő példázása. Mintha csak gondolataim elébe akarna vágni, hirtelen megcsendül a lélekharang. Harangszó alatt lépkedek tovább a meredek utcán, mint egy iszonyú izléstelenséggel rendezett tragikus színpadon, fejemben olcsó, de így még tragikusabb monológot forgatva. A paplak, mely vendégül vár, üres. A szolgától megtudom, hogy a nagytiszteletű úr épp temet.

Keresztelés évek óta nem volt, de ritka már a temetés is, - mondja vacsora után kérdezősködésemre házigazdám, aki egyetemi katedráról jött ide papnak; a kultúra legtündöklőbb tájairól, Párizsból, Rómából vonult vissza, egyre kezdetlegesebb vidékre, hogy megismerje minél közelebről azt a népet, amelyből származott s melynek végzetét előre érezte. Tíz éve él így; megismerte, amit ismerni akart s előérzete most még sötétebb. Ki fogunk pusztulni, összegezte már tavaly vizsgálódásának eredményét, az őslakó magyarság napjai itt meg vannak számlálva és könyvespolcáról nagy köteteket emelt le, világi és egyházi kimutatásokat. Szavain mosolyogtam, de ezek a kimutatások megdöbbenettek. Három napot töltöttem akkor itt, három napig küzdöttem sötét jóslatai ellen. Sebzetten távoztam, oldalamba törte a nyilat.

(De Pesten, egy hét múlva ismét mosolyogtam. Veszélyben a magyarság? Egymásután idéztem föl a nép páratlan életerejéről zengő szólamokat. Muhi, Mohács: túlélünk mi már különbszedelmeket is. Ezer esztendeje él e nép! Szomorú érvelés. Melyik nép nem él ezer esztendő óta? És mi következik ebből az ezer évből a jövőre? Biztathatjuk a százéves aggastyánt, hogy örökéletű lesz, csak azért, mert lám már száz éve él? Így folyt ki ujjaim közül minden, amihez nyúltam, amiben reményt kerestem. A seb egyre üszkösödött; Pest levegője igazán nem alkalmas, hogy efféle sebeket gyógyítson. Barátaimnak nemigen szólhattam róla; van egyáltalán köztük, aki a népből származik, hány író van, aki a népből származik? S hány, aki a nép között él? Mert csak az ismerheti igazán a népi magyarságot, tehát a filozófia szerint is, amely az ismeretet azonulásnak tanítja, csak az egészen magyar, tetőtől talpig, tehát nemcsak eszével, de ösztönével is, amelyre épp a közelgő veszélyek idején van oly nagy szükség. Hány ilyen magyar író van? És politikus? És újságíró és tudós és gazdasági hatalmasság és forradalmár, egyszóval olyas, ami Pestet teszi? Először éreztem, hogy Budapest nincs Magyarországon; fölötte, alatta vagy mellette van, tudja a jó isten, hogy tulajdonképpen hol is van, ha egyszer szellemisége után meg kellene helyét keresnünk.)

Végül is, gyógyításért, vagy vigaszért ide jöttem vissza, ahol a sebet kaptam. Nemcsak a gyilkos, úgy látszik az áldozat is érez valami honvágyat a tett helye után; meglehet, csak valami reményt érez, hátha nem is talál ott semmit, nagy semmi tátong azon a helyen, álom volt az egész.

Valóban isten háta mögötti falu ez itt a Mecsek háta mögött, de villanylámpa csüng az ebédlőasztal fölött, villanyfényben ragyognak ott a polcon az emlékezetes kimutatások kötetein az évszámok, akár a sírkövek aranyos dátumai. Nem tűntek el, igazak s emlékezniem kell, hogy mindegyik kötet egy-egy temető. Még nem merek beszélni róluk, minek is beszélnék, tudom, mi van bennük, oly hasonlatosak egymáshoz! 1870, vagy 1880, vagy 1900, vagy 1930 - egy dologról beszél valamennyi, mint egy költemény ismétlődő üteme, mely vége felé egyre emelkedik. Az első tíz év után 5 százalékkal apadt a magyarság és tízzel szaporodtak a betelepülők, a második után már 12 százalékkal volt kevesebb magyar, a harmadik után 25-tel? Ötven-hatvan év múlva már keresni kell itt magyart. Nemcsak itt lent Tolnában, Somogyban és Baranyában, hanem a Dunántúl más részein is. Ez már az én vizsgálódásom eredménye.

Ha csak valami csoda nem jó közbe.

*

Mit csináljon két ember, akinek véleménye nemcsak hogy megegyezik, de túllicitálja egymást? Kezdetben még volt, ami elválaszt, még tudtunk vitatkozni, izgatottan bújtuk az utolsó hatvan év népmozgalmi adatait. Végül kiderült, hogy csak egymás hiányait pótoltuk. Ma már összetanultunk, kiegészítjük egymást, mint akik egy csónakban eveznek, így haladunk, villám-

gyorsan. Én vagyok a balszárny, az izgatottabb, aki még elkalandozna erre-arra. Ülünk a kertben, igyekszünk túlszárnyalni egymást, marjuk egymást - ki mást marhatnánk? - élvezzük, hogy igazunk van s végül már kéjvelgünk a keserűségben. Persze a nemzetet kellene ostromozni szörnyű vakságáért és tehetetlenségéért. De hol a nemzet? Mi is tulajdonképpen a nemzet? Róla, aki itt előttem ül, tudom, mennyire benne él nemzetében, mennyire ismeri, azonosul vele, itt ő a nemzet, nyeljen hát a nyomorult! És így gondolkodik ő is rólam.

»A rettenetes csapás után a haza évtizedekre gyászba borult«, - mikor ezt az iskolában bevágtam, képzeletemben alkonyi félhomályban jelent meg Magyarország, a Kárpátok fenyőiről gyászfátyoldarabok lengtek, az emberek lehajtott fővel jártak, még az eső is szemetelt. Ilyen patetikus kép tűnt elém s nem jutott eszembe, hogy az ország épp akkor is gyászba volt borulva, Trianon után volt, de a menekülteken, az optánsokon s egy-két költőn kívül nem sok ember szomorkodott nap-nap után. Az utcákon pezsgett az élet. Az eső sose esik évtizedekig. Irodalmunk első valamire való gúnydalai 1711 után születtek, Arany Világos után írta a Nagyidai cigányokat. A nemzet nem sír, úgy látszik, ez már tömeglélektani törvény és gyanús nekem az is, aki egy nemzetért nyilvánosan könnyezik. A nemzetért, minden közösségért csak tenni lehet valamit, közben akár fütyölhetsz is, sőt még jobb, ha fütyülsz, nem száll meg a gőg. Gyászolni csak egy embert lehet, nagy közösség tragédiájára a bosszúállás illik.

Csipkedjük egymást, ami bizonyít a tehetetlenség jele. Gondosan kikeressük minden tünetet, amelybe beleakaszkozhatunk és egymásba akaszkozunk: erről megfeledkezted? Ez a legszörnyűbb, itt van a kutya eltemetve, azaz, hogy magyarul, ez a dolog veleje!

Mert egy nép nemcsak úgy pusztulhat, ahogy itt pusztul. Mert mi a nép? Másfél órai vita után érkezünk el oda, hogy - bár vannak más ismérvei is -, mégis csak a nyelv. Mi van a magyar nyelvvel? Olyan egyszerre legyintettünk, jelezve a lemondást, hogy fölneveltünk. Alulról ez a népi bomlás, fölülről az a méreg, amelyet Pest áraszt a magyar nyelv szellemébe, mivel végződhetik ez?

Ki tud még magyarul? Ki ismeri még a magyar nyelv szellemét, képzeletét, külön alkatát, amely jogot ad néki, hogy megmaradjon? Egy-két magyar nyelvtani szabállyal máris idegen nyelvet beszélünk. A nyelv nem a szavakban él, hanem izomzatában, mely a szavakat rendezi. Szavunk még volna, de fordulatunk, kifejezésünk, amelyben a nyelv csillog, az már alig. Igazában ez a nyelv s ha ezt elveszítjük, felesleges a szavakhoz ragaszkodnunk. Ha minden kifejezésünk úgyis indo-germán származék, tehát olyan szellemiségű is, minek fordítjuk magyarra? Használjuk csak eredeti alakjában, a már elterjedteket is fordítsuk vissza, az indo-germánoké, joguk van hozzá, ahogy jogászi nyelvünk mondja, loptuk, mikor elsajátítottuk őket. Így legalább látható lesz a folyamat. Hisz úgyis olyan dolgot veszítünk el, amivel már a kutya sem törődik. Nyelvében él a nemzet? Hát akkor rémülhetünk csak meg igazán.

*

Házigazdám azzal szórakozik, hogy rajtakapjon, nem tudok magyarul. Nem kell erőlködni. Idegen szót már napok óta nem merek kiejteni, vagy ha a szükség rá visz is, eleve bocsánatkérő mosollyal teszem, mintegy idézőjel között. Az idegen szavak után sor kerül az idegenszerű kifejezésekre is. Itt már elvesztem lábam alól a talajt és percekig hallgatok, mielőtt szólni mernék. Érzem, hogy botladozik, hogy küzd a gondolat, míg az agyból a nyelvre ér, mintha e villanásnyi idő alatt évszázadok útját kellene megfutnia. Ő fölényesen mosolyog. Élvezi, hogy igaza van.

Visszaadom a kölcsönt s én is figyelem az ő szavait. Persze ő a mester, ő sem tud magyarul s még fölényesebben mosolyog. Elfelejtettük az anyanyelvünket, - mondja diadallal. - Magyarországon senki sem tud már magyarul! Úgy beszélgetünk, mintha párbajoznánk s a hibák után szeretnénk megállapítani a szabályokat, mert csak a hibákat érezzük. De érezzük-e valamennyit? Lassanként belefáradunk és tehetetlenül, némán izzadva ülünk a kertben, mint a némaságra varázsoltak; szájjal-kézzel az ivást utánozva tudatom, hogy szomjuhozom. Elneveti magát, de egyszerre még a nevetése is megtörik, hátha még ezt a széles hahaházást is más néptől vettük át, s az kárörvendezik bennünk?

*

A falu felett jobbról is, balról is őszi szelíd gesztenyeerdők terülnek, évszázados gyönyörű fák, koronájuk magasan az égbe nyúlik, vastag szélső ágaik barátságosan a földre könyökölnek. Mindegyik fa egy-egy külön birodalom, szakadatlan méhzsongással, rigófüttyel és elvillanó mókusokkal. A fák úgy állnak, mint századok előtt álltak (a szelíd gesztenye igen lassan nő, ötvenéves korában hoz valamirevaló gyümölcsöt), semmi ápolás nem kell nekik, évente mégis jelentékeny summát hullajtanak gazdáik ölébe. Valóságos paradicsom ez, Magyarország legszebb tája, legalábbis abból, amit eddig én ismerek. Itt láttam, hogyan viseli pusztulását egy nép.

J. J. bátyánk kedvéért másztunk föl ide, akivel még tavaly, én is összebarátkoztam; háza itt van a hegyoldalban, magányosan a falu felett. Szölleje a gesztenyésbe nyúlik. Ott akadunk rá s fáról ropogatva a cseresznyét hallgatjuk, mi az újság. Újság évente három-négy van és mindig ugyanaz: ki költözött megint a faluba.

Új ház nem igen épül, de évente törvényszerű pontossággal mégis tanyát ver három-négy betelepült család. A szomszédos falvakból költöznek be, de tart még a beszivárgás erre a vidékre külföldről is. Egész családok húzódnak át Szerbiából és a Bánságból. Szorgalmas, törekvő és kisigényű népek; öntudatosak és gerincesek. Megvesznek egy-egy roskadozó házat, valamelyes földet, aztán bevonulnak, apraja-nagyja egy-egy fénylő kapával. Ez mindenük, de mire a gyerekek felnőnek, kész három-négy új raj, mely aztán szintén elvégzi a magáét, hősköltevénybe illő hősiességgel. Neheztelhetünk rájuk? Én bámulom őket, látom, amit maguk sem látnak: megannyi rezdülései egy hatalmas erőnek, mely szemünk előtt fúr, turkál, veti a földszintre vakondok-házait a határban és foglal új s új kolóniát.

- Most már itt a felső végen is ők vettek házat, - mondja J. J. bátyánk, aki a hetven körül jár s emlékszik, midőn még színmagyar volt a falu.

A felső vég, ez talán fáj egy kicsit, azelőtt csak a völgyben laktak németek, horvátok. De nem, J. bátyánk nyugodtan, derűsen magyarázza, hogy szaporodtak, hogy nyomultak fölfelé s ennek arányában, hogy vándoroltak el a magyarok még feljebb, oda a temetőbe.

- Húsz év múlva egy fia magyar se lesz a faluban, János bátyám.

- Lesz más, uram. Nép az is; megszánti az is a földet; fizeti az adót az is.

Ez tökéletesen igaz. Lejövet azt magyarázom házigazdámnak, hogy ez a pusztulás csak az ilyen magunkfajtákat riasztja, akik olyan légszerű valamiből akarnak megélni, mint egy nép szelleme és nyelve. A földnek és az adószedőknek tökéletesen mindegy. (»- *Alles einz!*«) Ha egy nép meg akar halni, kinek mi köze hozzá? A föld nem marad üresen. Legfeljebb az irodalom lába alól fut ki a talaj, ha addig nem tanul meg indo-germánul. Nem fog nehezére esni, hisz, amint megállapítottuk, gondolkozni már úgy gondolkozik és ez a legfontosabb, még a nyelvmesterek szerint is.

*

Bár a nyelvet illetően mégis van, ami reménnyel kecsegtet. Jól írni és jól beszélni magyarul ízlésáramlat lehet, beavatottak élvezete; a sok izmus, zavar és keresés után még irodalmi iskola is lehet. A kor mintha kedvezne neki. Én, aki elég ízt összekóstoltam, magamon tapasztalom, mennyire megejt, ha hébe-korba egy-egy jó magyarsággal, de minden magyarkodástól ment írásmű kerül elém. Úgy szürcsölöm, mint valami ritka, erős italt; elbódít és megvígasztal.

Este hat óra felé érkezik meg a posta, a pesti napilap; szadista kéjjel várjuk, azonnal kettéosztjuk s úgy teregetjük magunk elé a kerti asztalra, nyelvészkedő vizsgálatainkkal úgy boncoljuk, mint az első orvosok a kísérleti hullákat. Nincs a nyelvnek és a stílusnak olyan nyavalyája, melyből ne ékeskedne egy-egy gyönyörűen fejlett példány, csaknem minden oldalon. Tenyésztésükben főleg politikusaink járnak elől. Egy-egy közérdekű cikk valamelyik törekvő honatya tollából megfizethetetlen gyönyör a böngésző nyelvésznek. Hát mikor híres népismeretüket, magyar tudásukat még szabadabbra eresztik! Húsz sor a képviselőház, vagy akármilyen hivatalos gyülekezet gyorsírói naplójából csorduló bőségszaru, évekig kortyolható. Kezdő vagyok még ebben a kaján mesterségben, de három-négy lecke elég volt, hogy ma már, mint épp ma is, harsány jókedvre derüljek, mikor öklömnyi betűkkel ilyen címet látok: drágul a búza ára, vagy ehhez hasonló sületlenségeket, nem is beszélve a nyakatekert germanizmusról, melyeket - belém-belém nyilallik -, magam is elkövettem s bizonytalannal még gyakran el fogok követni. Mert nem könnyű mesterség ez, ez a nyelvészet, melynek itt magántanulója lettem, de szerencsére, ismétlem, kaján mesterség és egyre erősebb bennem a remény, hogy kajánsága révén szép jövő vár reá: könnyűszerrel kitűnő mestereket szerezhet, törekvő tanítványokat, s végül is elérheti nagyszerű célját: aki tollat fog, vagy nyilvánosan kinyitja a száját, igyekszik előbb megismerkedni a magyar nyelv szellemével. Amennyit én eddig megízleltem ebből a szakmából, mondhatom jobb, mint a lélekelemzés és a grafológia együttvéve. Varázs-szemüveget ad, s azzal fölfedezheted embertársaid nevetséges fogyatkozásait; kitűnőségek veséjébe láthatsz; a nagy íróról megállapíthatod, hogy mikor fontoskodik és a köztisztelőben álló férfúró, hogy fecsegő, akinek semmi mondanivalója sincs. Nem kell keresztretjvény, nem kell élclap, a legelső újság, vagy falragasz órákra földerít. S ráadásul még az a büszke tudat is eltölthet, hogy nemes dolgot művelsz, mert valóban azt művelsz.

*

Prohászka s utána sok, véle rokonszellemű gondolkozó isten végtelen bölcsességének jelét látja abban, hogy bennünket ő épp ide vezérelt az északi és déli szlávok közé, majd váltakozva a törökök és németek s aztán a szlávok és németek közé, keskeny földnyelvnek, megakadályozni azok összekoccanását vagy testvéri ölelkezését. Feladatnak elég hősi feladat, bár hasznát véges emberi elmém nemigen látom: mi jó van abban, hogy megakadályozzuk, ha valaki ölelkezni akar? Még a verekedők szétválasztása sem sikerült, sőt ráadásul a mi portánkon verekedtek össze, jobbról-balról pusztítva bennünket is, még ma is. Azt hiszem, jobb dolgunk lett volna valami békés völgyben, isten kegyelméből.

*

Síelni vagy sízni, találgatja az Akadémia és szavakat gyárt, néha elég épkezlábúakat ahhoz, hogy az utcán is tudjanak járni. Ez a dolog könnyebbik fele, de ha mentünk is, ezzel még nem sokat mentünk. Az idegen szavakkal még ellennénk valahogy, egy szerencsés magyarosító sznobizmus vagy könnyen fölölthető divat (mint az egy kerülése) úgy elsöpörheti őket, hogy poruk sem marad (mint ahogy nagyrésztük élősdi életét csak sznobizmusnak és üres majmolásnak köszönheti), de mi lesz a nyelv mélyebb gyökérzetével, amelybe sokkal veszedelmesebb

és régibb fereg vette be magát? Ennek a pusztítása lassú, alig észrevehető s mikor észre vesszük, legtöbbször már késő is. A magyarra fordított idegen szavak, de maguk az idegen szavak is beolvadhatnak a nyelvbe, hajthatnak olyan ősi sarjat, mint a ziffer-ből a szűrre ragadt cifra, de mi lesz a jól nézek ki-vel, melyet én eddig gyávaságból nem használtam, bár nem hogy jobbat, de véle egyenrangút se érzek már és ennek ezernyi társával? Helyettük nem tudunk újat gyártani, ahogy egy kihalt növényfajt se tudunk életre hívni. Tegnap ifj. J. J. szép mongol-arcú feleségétől, aki egy szót sem tud németül, a krumpli-termés iránt érdeklődtem, melynek a hirtelen szárazság nem sok jót jövendől. No, azért majd csak kifizeti magát, - mondta.

*

De bejött ugyancsak tegnap este egy másik parasztasszony, B. néni és elmondta, hogy adták el Pécsen a cseresznyét. Ezt viszont érdemes lett volna gyorsírással jegyezni, vagy még inkább hanglemezre fölvenni, a Néprajzi Múzeum számára Kodályék dalai közé, bámuljon és vádoljon az utókor, mi süllyedt itt el a szemünk láttára. És megérte volna, hogy egyszermind filmet is készítsenek róla, mert B. néni meg is játszotta, amit elmesélt; nem kézzel, hanem csak arca mozdulataival, azaz csak szemével és a szájizmokkal. Elbűvölve csüngtünk rajta. Reggelig elhallgattuk volna, mint valami ünnepi játékot, melyhez csak ritkán juthat az ember.

*

A szokásos nyaralási üdvözlés helyett B. M.-nek pár mondatban megírtam, amit itt látok. Nem égis nyúló hegyeket, nem gazdag városokat, csak egy nép romlását, de ezt oly hatalmas méretben, annyi változatban, hogy ennél megdöbbentőbbet keresve se találhattam volna, semmi vonatkozásban. Niagara-szerű zuhanás, bukás és erőpazarlás, - évek óta mellette éltem, hogy eshetett meg, hogy csak most riadok arra, ami a magyarsággal évtizedek óta történik? Ma kaptam meg B. M. válaszát; pesszimizmussal vádol. Ő is a múltra hivatkozik, amelyet kiálltunk.

Először is nem álltuk ki. »Mégfogyva bár, de törve nem,« - ezzel hitegettük magunkat, ezzel a mondattal, melyet a költő, küszködve a kísértő képpel a sírról, hol nemzet süllyed el, végre szinte önmaga vigasztalására kiállt. Nem sokkal utóbb már azt kiálltotta, hogy nincsen remény és mennyivel megrázóbb, mennyivel mélyebb volt ez! Megfogytunk, - vajon méltó származékai vagyunk-e azoknak a régi magyaroknak, az ő származékai vagyunk-e? Már Berzsényinek más volt a véleménye. Napok óta régi levelezéseket és emlékiratokat olvasok itt, Bercsényiét, Thökölyét s egy sereg névtelenét. Minden kísérlet, amidőn a nemzet talpra akart állni, kudarcba fűlt, nem a túlerő, elsősorban saját magunk miatt. Nemzeti életünk Mátyás óta a mai napig...

De nem erről akarok beszélni. Sem helyzetem, sem hangom nem elég erős, hogy erről méltón tudjak szólni, tudásom sem. Csak arról beszélhetek, amit magam is láttam; láttam gyermekkorom óta s látok most itt megint. S melyről itt ugyancsak elolvastam pár emlékiratot és levelezést, épp oly keserűt és reménytelenet, akár Thökölyét Drinápoly és Konstantinápoly között. Magam is ilyet írok.

Oly nagy anyag áll rendelkezésemre, észrevétlenül, már gyermekkoromban annyi személyes tapasztalatra tettem szert, hogy, ha nem akarom egész életemet rááldozni, ha rögtön szólni akarok: igazán csak ilyen kapkodó jegyzeteket írhatok, szinte soronként más-másfelé kalandozva. Szomorú bőség, szomorú *embarras de richesse*; de ezer változatával is egy forrásból fakad. Jól látom ezt a szörnyű pokol-lukat? Tapogatózdom magam is, bár ahány fonált

fölveszek, mind egy irányba vezet. Ott azonban oly hatalmasság ül, amelynek megingatására, azt kell hinnem, gyöngé már ez a nép.

Közben védekezni is kellene, hogy nem vagyok sovíniszta, nem vagyok fajvédő, ahogy a politika értelmezi ezt a szót. Ha a magyarság pártján beszélek, azt szinte kozmopolitizmusból teszem. A népek íratlan nemzetközi jogára hivatkozom. S mint egykor Széchenyi, a veszteségre, amely őket is érheti.

Különb időket is kiálltunk?

A 18. században a Duna két partját, föl Komáromig szerbek tartották megszállva. Gazdag és művelt kereskedő népek voltak, mint Jókaiakból is tudhatjuk, külön kultúrvilágot tudtak maguknak teremteni. Szellemi és anyagi felsőbbségük tudatában elzárkóztak a körülöttük élő népektől, nem olvadtak velük össze. Virágzó városokat építettek, hatalmas templomokat, ezek most üresen állnak. A hajdan büszke nép, amely pedig Szerbiából bőven erősíthette volna magát, kipusztult az utolsó szálig. Ismétlem, jómódúak voltak, senki nem üldözte őket, nem olvadtak be. Megölték magukat. Ők hozták be az egykét s pusztulásuk példája nem riasztotta meg azokat, akik eltanulták tőlük. Bizonytalán nem »divatból« csinálták, amivel most követőiket, az itteni, szintén jómódú magyarokat vádolják. Magukra maradtak, kiszakadtak a közösségből, amelyet ma jobb szó híján nemzetinek nevezünk, csak egyéni érdekeiket nézték. Akárcsak most az itteni magyarok, akik szintén nem tartoznak már sehova. A nemzet riasztotta el őket, a nemzet, amelynek magyar neve nem véletlenül őrzi még ma is a nemes és nemzeti szavak emlékét.

*

Házigazdám tanulmányait és jegyzeteit olvasom erről a »kérdésről«, amelynek végzetes súlyosságát csak dunántúli ember érezheti igazán. Az egyke okát ő nem a nép anyagi helyzetében látja s okfejtése mellett szól valóban, hogy a körülményekhez képest a nép itt meglehetősen jólétben él. Jómódban él, de még jobban akar élni, igényei vannak s mivel a gyermekek nevelése ebben megakadályozná, inkább a gyermekekről mond le. Itt persze nem lehet határt szabni, az egykét követi az egyse s mindaz az erkölcsi eltévelyedés, ami az ilyen számításból már önként folyik. A nép erkölcsi élete valóban megdőbbsé.

Közelről még sötétebb, mint Kodolányi parasztregegyeiben. Ez a nép sokak szerint már igazán elveszett, ennek a sötétségnek már nem lesz hajnala. Ezt mondja itt mindenki, aki hozzá mert nyúlni a kérdéshez, ezt mondják maguk a parasztszók is. Kodolányi »A hazugság ölké« című röpiratában a baj okát abban a kettős, kétszínű életben keresi, melybe a társadalom uralkodó rétegei, a kenetteljes bortívó-vizetprédikáló szellemi és politikai vezetők a népet belekényszerítették. A nép eltévedt és vakságában agyonzúzza magát.

A tévelygőt persze mindenki elítéli s ha a mai képet nézzük, mindenkinek igaza is van. Határtalan önzés, nemi eltévelyedés, italosság, pompakedvelés és ráadásul kényelemszeretet. »Figyelje meg őket, - mondta a napokban a szomszéd falu egyik notabilitása -, reggel nyolc óra felé kászálódnak ki a mezei munkára.« - »No és ön hány órakor kászálódik be a hivatalába?« - kérdeztem tőle s egyszeriben a nép pártján éreztem magamat. Igazuk van az erkölcsbíráknak, de vajon van-e joguk ítélni? Köszöntem és elmentem sétálni. Hirtelen világosodni kezdett előttem a nép igaza s most láttam csak igazán, milyen kétségbeejtő a helyzet.

Akik még eddig az egyke kérdéséhez nyúltak (amely már nemcsak itt a Dunántúlon kérdés: fölvetődik az Alföldön, a Felvidéken is), mindnyájan azonnal a gyógyítás, a gyors beavatkozás szempontjából vizsgálták. Sorra olvasom most a kétségbeesett jelentéseket, tanulmányokat, kimutatásokat: két-három nemzedék s híre sem lesz e délvidéki magyarságnak. Ez a beavato-

zási láz indokolt az orvostudományban, de helyes-e egy nép talpraállításában, bármennyire a mentés lebeg előttünk? Befolyásolja magát a megismerést s valami fellengős jogot ad a nép lekezelésére. A beteg és az orvosok szempontjai rögtön ellentétbe kerülnek egymással. Mi életben akarjuk tartani őket, ők meg akarnak halni s el tudnám képzelni, hogy még fegyverrel is megvédik ezt a jogukat. A beavatkozás, ha a nemzet szempontjából bármily sürgető, sőt már kései tán, velük szemben korai: a baj mélyebben lappang. Az egyke eddigi irodalma megannyi jajkiáltás: hirtelen elnémul. Mintha mindenki, aki a sebet eddig kitakarta, megriadt volna a további fölismerés veszélyétől, attól az áldozattól, amit az igazi gyógyításnak csak a kísérlete is jelent.

*

Egyáltalában jogában áll a nemzetnek, hogy ilyen kérdésbe beavatkozzék? Föltétlenül jogában áll, hisz egész életét fenyegeti. Ha az eleven test vérébe valahol méreg kerül, az egész test azonnal védekezésbe fog, mozgósítja mindenünnen a sejtecskéket a küzdelemre, melytől az egész test sorsa függ. A beteg szervezet nem védekezik, nyugodtan, szinte örömmel várja a halált.

A Dél-Dunántúl veszélyben van, ezt itt mindenki tudja. Pest persze nem tudja s el tudom képzelni, hogy politikusaink, akik még a Monarchiában nőttek fel s akik Magyarországot ma is a háború előtti térképek szerint érzik, ha látják is: egy-két megyének nem tulajdonítanak különösebb fontosságot. De mi lesz, ha a baj nem áll meg, ha átterjed az egész Dunántúlra?

*

A bomlás ék-alakban terjed. Talpát a Drávának vetve nyomul Pest felé, már fele útján van, Fejér megye határán. Útjában kemény, életerős szigetecskék várják, puhítják előtte a talajt, Pesttől nem kell tartania: az országnak tán fővárosa volt, a nép mindig idegennek tudta.

*

Bizalmatlan vagyok a statisztikákkal szemben: a végső határon, a kérdés eldöntésénél, ahol pedig igazi szerepük kezdődne, alig válnak be; az emberi természet rugalmasabb a szám-oszlopoknál. Ma egész délelőtt mégis kimutatásokat lapoztam s ezeknek hinnem kell, előttem a valóság, csak a szomszéd faluba kell gyalogolnom, csak a kapun kell kilépnem s máris ellenőrizhetem, igazat mondanak-e. Sajnos, nagyon is az igazat mondják.

Találomra feljegyzek egy-két adatot a református egyház kimutatásaiból. Arról szólnak, hogy hány magyar élt 1912-ben és hány 1928-ban az alábbi falvakban:

	<i>1912</i>	<i>1928</i>
Babarc	120	80
Botyka	426	283
Garé	165	119
Kovácsháza	313	216
Peterd	270	104
Szava	307	208
Tésenfa	334	236
Túrony	243	156

Ezek valaha virágzó, nagy magyar falvak voltak. Magyar lakosságuk számaránya 1928-tól a mai napig épp olyan mértékben csökkent, mint 1912-től odáig. Babarcon például, melynek kálvinista magyar gyülekezete 1545-ben alakult, ma 424 nem magyar él. A magyar iskolának egyetlen tanítványa van; a református pap, aki egyben tanító is, a saját kislányát tanítja benne.

Hidasdról, ahol gimnazista koromban magam is gyakran megfordultam, már nincs is kimutatás. Üresen áll a templom és az iskola, 4 falunak már egyetlen bennszülött magyarja sincs. A pusztulás alig száz éve kezdődött.

*

Az még istenes, ami itt Észak-Baranyában van, mondják, de mi van még lejjebb! Mi lehet még ennél is rosszabb? Falvakat említenek, ahol egész utcásorok vannak beszögezett ajtókkal, ablakokkal: az utolsó szálig kihalt a család. A házat azért persze nem lehet csak úgy elfoglalni: örökös van, távol, valami távoli rokon, aki várja a vevőt.

*

Minél jobban fenyeget az elfogultság, annál jobban törekszem a tárgyilagosságra; mihelyt első jeleket látom, elébe vágok érzelmeimnek. Nem vagyok sovíniszta s szeretnék a magyarok irányában is tökéletesen tárgyilagossá maradni, úgy, mint Széchenyiben is nyomát látom, ő az egyetlen, akiben ennek nyomát látom, ez az ő nagyságának igazi titka. Nem tagadom le, hogy a magyar fajta tetszik nekem, tetszik már arcra és termetre is, tetszik tehetsége, ötletessége, líraisága miatt, melyeknek nem egy tündöklő példáját ismertem meg itt is, tetszik még fatalizmusa miatt is... De azért még nem merném állítani és épp a vállalt tárgyilagosság nevében, hogy különb akármelyik népnél. Ezt már csak azért sem állíthatom, mert úgy, mint őt, rajta kívül egyetlen más fajtát sem ismerek, tehát még az összehasonlításra sincs módom. Az első napokban, bevallom, azon kaptam rajta magam, hogy barátságtalan indulattal nézem az itteni idegen ajkúak bámulatra méltó szívósságát, életrevalóságát, már amennyit ebből így kívülről látni lehet. Összevont szemükben hideg elszántságot véltem felfedezni; abból, hogy ellentétben a magyarokkal, nem énekelnek, azt, hogy művésztlenek. Ez nyilván nemtelenség volt.

1800 elején Európa lakossága 188 millió volt. 1933-ban 506 millió, elképesztő szaporulat, ez volt a 19. század! A szaporulat azóta is tart, bár megközelítően sem olyan mértékben, mint a múlt században. Az egyikét csaknem minden országban ismerik. Ha mindenütt egyforma arányban lépne fel, alapjában semmi baj nem volna, a népek egyensúlyi aránya megmarad! De csak egy-két évtizeddel előbb lépjen fel az egyikben, mint a másikban, az utóbbi rögtön elnyeli az előbbit. A háború előtti Franciaországra végzetes veszedelmet jelentett, mert ugyanakkor Németország lakossága szaporodott. Franciaország azóta gátat vetett a bajnak. Olaszország mai nagyhatalmi helyzetét elsősorban lakossága most is tartó gazdag növekedésének köszönheti.

A dél-dunántúli magyarok egykésék, a velük egy faluban, vagy egy járásban élő németek nem azok. Nem kell magyarázni, mi következik ebből, előttünk a példa. A Duna menti rácok két nemzedék alatt eltűntek, nálunk az első generáció már elbukott. A népmozgalmi megfigyeléseknek törvénye, hogy elég magas százaléku csökkenés után a pusztuló nép elsovadását már nem lehet megakadályozni. Úgy gyorsul az már akkor az elkerülhetetlen vég felé, mint a föld felé eső test. Ez itt a helyzetünk. Azonos gazdasági feltételek között az itteni németek közt is fölléphet majd az egyke, de akkor mi már nem leszünk itt. A kiháló németeket más németek fogják helyettesíteni, ha ugyan ők maguk nem védekeznek a baj ellen, nem teremtenek olyan

gazdasági helyzetet, melyben egészségesen élhetnek. Eddigi működésük szerint valószínű, hogy nekik lesz erre eszük.

Az egyke oka pusztán anyagi. Nem a szegénység az oka, hanem a szegénységtől való félelem, tehát végeredményben mégis a gazdasági megnyomorítottság. Tehát csupán az felelős érte, aki a gazdasági megnyomorítást okozza. A parasztokat nem lehet hibáztatni. „Szörnyű fertő”-ben élnek, de ezt a fertőt nem ők készítették. Az egykés vidéken ma már százféle sajátos tünetet lehet megfigyelni, de összetéveszti az okot az okozattal az, aki ebben látja a baj eredetét.

A parasztság itt felvergődött valami színvonalra, megszerezhetett családonkint 20-30 hold földet, esetleg talán százat is, mint itt-ott a Sárközben, megszokott valami módot és természet-szerűleg még jobbra törekszik. A gyermekáldás a birtok megosztását jelentené, új küzdelmet, újra azt a látástól-vakulásig tartó állati munkát, melyet csak azok istenítének oly bukolikusan, akik két kézzel sose próbálták. Mint a mai társadalom minden tagja, ők is csak egyéni érdeküket látják, nem érzik és nem tapasztalják, hogy valami nemesebb közösség tagjai, amelyért áldozni érdemes. Szó szerint úgy viselkednek, mint az urak, akiknek udvarán szintén nem szaladgál tizenkét gyerek. Kényelmesen, szépen, nyugodtan akarnak élni, egyre kényelmesebben. Ez minden bűnük.

Ez a sors vár tehát minden emelkedő parasztcsaládra? Míg földjeit jó pénzen eladhatja, ez vár rá. Valóságos csapda ez. A parasztokat úgy nevelték, hogy csak parasztoak lehetnek; hogy mit jelent minálunk ebből a sorból „kiemelkedni”, csak az tudja, aki megpróbálta ezt a kálváriát. Nemcsak a szellemi, de az ipari pályára kerülő parasztfiúnak is már a kezdet kezdetén meg kell tagadni származását és családját, lélekben is másnak kell lennie.

„Ne csináljunk kódisokat” - mondta ma egy fiatal paraszt gazda, jó másfélórai vitánk befejezéseül. Az ország tele van munkanélkülivel - folytatta -, több ember van, mint kellene, mit akarnak mitőlünk? Adjanak földet, a föld maga megtermi az embert.

Ahol kisbirtok van, ott menthetetlenül megjelenik az egyke. Ez első pillanatra a földosztás ellen szól. A nagy latifundiumok cselédsége még szaporodik, legalább is az egyke-vizsgálói szerint; a cselédeknek nem ad gondot, hogy kire hagyják a vagyont s minden gyerek ingyen munkaerőt jelent.

Már a cselédség sem szaporodik úgy, mint a statisztikusok hiszik. Köztük a gyermekhalandóság pusztít. Azonkívül nekik sincs korlátlan elhelyezkedési területük, a nagybirtokok ma már kevesebb embernek adnak megélhetést, mint ötven évvel ezelőtt. Az emberi munkaerőt egyre nagyobb mértékben helyettesíti a gép, itt ez a fejlődés útja. A háború előtt aratósztrájk-mozgalmak és zsellér-lázongások még elriaszthatták a nagybirtokosokat az aratógépek üzembehelyezésétől (az egész országban nincs tán húsz aratógép), de a külföldi búzaverseny és a „közbiztosság” további megerősödése előbb-utóbb visszahozza őket. A cselédség szaporasága ma épp annyi, hogy magát fenntartsa és Pest rendőrlegénységét, postásait és háztartási alkalmazottjait kiállítsa.

*

Házigazdám szerint az egyke egyetlen megoldása, melyet Ravasz Lászlótól kezdve a kérdés minden vizsgálója felvet, anélkül, hogy csak gondolatban is következetesen végig merné gondolni: egy új örökösödési törvény, alapelveiben hasonló a Nagy Lajos-féle ősiségi törvény-cikkelyhez, melyek a magyar nemességet négy század vérzivatarai közt valóban fenntartották.

Ennek megvalósítása azonban ma *messze vezetne*. Érdekes megfigyelni, hogy aki csak fölveti, az első mondatok után, hogy kezd ingadozni, hogy kerülget jobbra-balra s hogy némul egyszeriben el, mintha valami sötét gyanúsítástól tartana.

Ez a tervezet a magántulajdon szentségét érintené. A föld magántulajdonát.

Magam is tétovázva írok róla. Előbb azt forgatom fejembe, micsoda blaszfémia tulajdonképpen a magántulajdont szentnek nevezni. Hogy ez ellen még egyetlen egyház sem emelte fel tiltakozó szavát. Elsősorban a keresztény egyházak, melyek Jézusa igazán nem volt híve az egyéni vagyonnak. Engem az iskolában hét szentségre tanítottak: első a keresztség, második a bérmlás... A magántulajdonra nem ott tanítottak.

Még egy kis kimutatás, minden megjegyzés nélkül, ezt is ellenőrizheti mindenki: Magyarországon 1130 nagybirtokosnak, a népesség alig egy ezrelékének tulajdonában 5,400.000 hold van, az ország területének egyharmada. A „földbirtokreform” következtében az ország megművelhető területének csupán 6 százaléka cserélt gazdát. A nagy uradalmak zöme a trianoni határon belül maradt. Az ország lakosságának 56 százaléka él őstermelésből. A mezőgazdasággal foglalkozó lakosság 28 százalékának egy talpalatnyi földje sincs. Az őstermelő lakosság további 24 százalékának 10 holdig terjedő törpebirtoka van. A parasztság 80 százaléka tehát fizikailag képtelen a terjeszkedésre s ebből következően a szaporodásra. Ha új birtokot szerez, csak egymástól veheti el, a földállomány nem változik. A földbíró lakosság nemzetiségi aránya azonban évről-évre ijesztő mértékben változik.

*

Visszautaztunkban A.-ból három nap alatt három faluban háltunk. Nagyanyánkat akartuk meglátogatni, a mi családunk Cenci nénijét, aki elképzeltetetlen erőfeszítéssel az ősi cselédsorból ezt a családot három nemzedéken át fokról-fokra egyre magasabbra emelte. Jóval felül a nyolcvanon most gyermekeinél él. Azt hittük, D.-on találjuk, de onnan már T.-be utazott. Mire T.-be értünk, ő már K.-ban volt. Örök fáradhatatlanul, örökké beszélgetve és dolgozva, úgy vándorol ma is Tolnából Somogyba, Somogyból Fejérbe, mint hajdan az első udvarból a baromfiudvarba, onnan a kertbe azon a kis zsellértanyán, a cecei kutyaszorítóban. Belefáradtunk most is, mire utolértük.

Közben bejártunk egy sereg falvat, ahol gyermekkoromban gyakran megfordultam. Más változatban a magyarság helyzete ott is épp olyan, akár Baranyában. Mintha kísértetek üldözénének, mintha már belebolondultam volna ebbe a rögeszmébe, mindenütt pusztulást látok. Már magamra gyanakszom, hátha csak rémképeket látok, hogy van, hogy csak én látom ezt egyedül? Nem, itt mindenki látja, bólogatnak is hozzá keserűen.

Utazunk s úgy érzem, mintha falvak süllyednének köröttem, mint ingoványra tévedt utasok. Gyermekkoromban sokszor megfordultam egy észak-tolnai faluban, távoli rokonaim is éltek ott. Átkocsiztunk rajta, a faluban már nincsenek magyarok. Hova lettek? Az Isten tudja, eltűntek, elnyelte őket a föld, rokonaimat sem találtam. Beolvadtak a szomszéd faluba, amely felerészben már akkor is másnyelvű volt. Sokat mulattunk akkoriban ezeken a másnyelvűeken s ők is velünk mulattak azon, hogy milyen zengzetesen magyar a nevük. Úgy hívták őket, hogy Bojtorgó, Hetyei, Kútásó, alig tudták kimondani. Emlékszem erről a beolvadásról akkoriban, diákkoromban azt a vigasztaló tételt állították föl, hogy mindig a szellemileg magasabb fokon álló nép olvad be az alacsonyabb fokúba. A kétnyelvű falvakban az intelligensebb fél ún bele előbb a mutogatásba, az tanulja meg a másik nyelvét. S mivel egy faluban két nyelvet használni igazán fölösleges, a következő nemzedék már csak egy nyelvet tud. S nevük ellenére is igazi jó németek, ahogy a német nyelvű magyarok is igazi magyarok.

A nyelv teszi a népet. Nem egy ilyen falu van azon a környéken, Tolnában. A megye belső része, a híres Völgység, Vörösmarty tájképzésének alakítója teljesen német.

*

A hazafiság a mai magyarok közt, a legjobb értelmű is, enyhe, de inkább csak tréfás zsidózással kezdődik; ez az előjáték; alapjában nem áll másból, mint csendes sóhajtozásból és mély légvételből, mintha csak a tüdő hangszerelése volna. Az is. Folytatódik a kapitalizmus elleni sóhajtozással, ami még ugyanaz a terület, majd átcsap a kifakadásokra Pest ellen, ahová az adó ömlik s ahonnan bűdösödik a hal. Így érkezik végre a vidékre, a magyarság sorsához, ahol aztán a töprengés, azaz búslakodás nagy fekete semmibe fordul, a beszélgetésnek szomorú legyintések vetnek véget, jelezve, hogy jobb nem is beszélni.

Négy nap alatt három megyében játszottam el ezt a némajátékot vacsora után rokoni körben, ijesztő pontossággal. Minél műveltebb lelkű társaságban ültem, annál gyorsabban érkeztünk odáig, hogy jobb arról nem is beszélni, igyál, öcsém. Fürkészve néztem az arcokat, az egész környezetet, mintha valóban valami messze földről jött utazó volnék. Micsoda egységet is jelenthet ma az, hogy magyarság, tűnődtem, a nyelven kívül milyen kapcsolat van még itt urak és parasztok, gyárosok és munkások között? Ki itt hazafi? Ez a szó így már üres. A nép számára, ami pedig a nemzetnek nemcsak többsége, de „éltető eleme”, így semmit nem jelent, s ez természetes is. Hogy magyarok vagyunk, azt nekünk épp oly fölösleges ismételnünk, akár azt, hogy emberek vagyunk és nem madarak. Ennek tartalma nem szavakból áll. Még érezni sem nekünk kell, hanem másoknak kell megérezni rajtunk. Így van, az egyetlen egység, ami összetart bennünket, csupán a nyelv; láttuk, milyen állapotban van ez a kapocs is.

A veszélyt itt is látja mindenki. Telepíteni kellene, mondják, idehozni az alföldi kubikusokat, a hajdúsági zselléreket. Ahogy a románok teszik, akik a regátbeli nincstelenekből egész falvakat ültettek már az új határok mentén az utolsó tíz esztendőben. Ahhoz azonban föld, iga, ház és pénz kellene.

*

A vonaton Dombóvár és Kaposvár között, ahol oly szelíd és lágy a hajnali ködben a vidék, mintha Corot tájképein utazna az ember, francia szürrealistákat olvasok, egyiktől épp a hazafiságról. Épületes dolgokat mond.

Milyen lehet a természetes fajta-önzésen kívül, ami nálunk tulajdonképpen csak a nyelv önzése, a magyar hazafiasság? Van még ilyen? Minden nemzet gúnyolja a másikat és valamennyinek igaza van, mondja Schopenhauer. Csodálom a franciákat, lelkesülve olvasom a szürrealisták pamfletjeit, most éppen Crevelét; egyetlen hosszú gyalázkodás minden ellen, amivel a francia nemzet ma dicsekedhetik, elsősorban épp a nemzeti büszkeség ellen, a jellegzetes francia értékek ellen, Jeanne d'Arc kultuszától kezdve egész addig a felemás, csak félig sikerült, de egy kicsit idegzetbe gyökeresedett demokráciáig, amely nekem még ilyen felemás állapotban is tetszik. Irigykedve olvasom és nekihehvülve már csak azért is, hogy ilyen szabadszájú elmefuttatásokat olvashatok (a szabadság mindig megrészegít) s egyelőre nem is gondolok arra, hogy olyan dolgokat is sárba ránt, melyek nekem kedvesek, elragad a bátor hang. De vajon utánoznám-e?

*

A gyönyörű tájat nézem és odázom a feleletet a kérdésre, hogy amit a francia szurrealisták megtesznek Franciaország ellen, vajon meg tudnám-e tenni én is magyarul és Magyarországon? Átkozni a hazát okkal, ez is csak valamilyen fajta hazafiság, erre épp a mi irodalmunk története nyújt jó példákat, sőt gyakran ez a legőszintébb. És a leghitelesebb, mert valóban áldozattal jár, még eleven korodban agyonüthetnek érte. De ez a leghasznosabb-e? Bizonyos, hogy ez a fajta népszerűtet némi értelmi és még nagyobb erkölcsi emelkedettséget kíván. Nálunk szinte törvény, hogy fönntartás nélkül gatszúljunk a fajnak. Közhely, hogy ezt leginkább olyanok mívelik, akiknek fajisága a legutolsó nemzedékekben is, nem a legmagyarabb.

A kortársak sose állapíthatják meg, hogy ki az igazi hazafi, értsd rajta: ki van nagyobb hasznára a népnek. Az átkozódó Crevelnek kétségtelenül a javítás, a szint emelése a célja. Hangja a francia szellem életében olyan, mint az egyén szellemi életében az önbírálaté. A nemzet egy-egy nyilaló önvádja, szemrehányása önmaga ellen, ami az egyén életében a legvilágosabb, legértékesebb, a legnagyobb tiszteletet érdemlő pillanat.

*

Éjszaka utazunk vissza Pestre, az egész vonat tele van csendőrrel, a gödöllei dzsemborira mennek: A velünk szemben ülők közül egyiknek az arca kísértetiesen ismerős, hosszasan nézem s kutatok emlékeimben. Hatalmas szál ember, férfias, kemény vonásokkal, már kopaszodik is. Meglett embernek tartom, jóval idősebbnek nálam, midőn végre fölismerni vélem s a ráncosodó arcon különös változás esik. Egyre fiatalosodik, egyre naivabb és szelídebb lesz. Rájövök, hogy együtt jártunk elemibe. Most már valósággal gyerekek látom, kövérkésnek és egyre mosolygónak, mint amilyen akkor volt.

Nem szólok neki, kimegyek a folyosóra. Az éjszakában egymás után villannak el az állomások, Csoma, Attala, Pula, Kurd, Hőgyész, Hidegkút... minek hánytorgassam újra, hogy mi vár rájuk? Hogy mi vár az egész Dunántúlra? Falvak villannak elém s merülnek el a sötétségben. Ismerem valamennyit, tudom, hogy' vergődik bennük a magyarság: a nyelv, melyen magam is már csak dadogni tudok. Ki látja sorsát? Ha nem vigyáz, ez a nemzedék fogja elveszteni a játszma utolsó tétjeit, de ki vádolhatja majd érte? Mit tehetünk? Hidakon robogunk át, zörgésükről tudom, melyik a Kaposé, a Sióé, a Sárvízé. Vissza-visszanézek az éjszakába. Elmondtam, amit mondanom lehetett; utánunk az özönvíz. Ez legalább nem germanizmus. Après nous le déluge.

Szeptember

Az állomás vasárnaponként ma is éppúgy benépesül, akár a háború előtt, noha azóta a falu is megismerte az utazás gyönyöreit s nem sok oka lehet, hogy világgá vágyakozzék. Nem is vágyakozik és ebben a vasárnapi gyülekezésben egyetlen lélek sincs, akinek a vidéki költők módjára a vasúti sín előtt fájdalmasan rögtön a csábító, távoli Párizs jutna eszébe. Mikor a vonat utoljára még egy nagyot csuklik, jelezve, hogy most már végérvényesen megállt, a várakozók közül senki sem igyekszik a kocsik felé; leányok, legények ott állnak mozdulatlanul, példás fegyelemben a sínek szélén, mintha csak valami díszszemlére vezényelték volna ki őket. Kínos feszélyezettség fog el, mikor egyedüli érkezőként, karomon felöltömmel és szerény csomagommal a tarka sorfal előtt ellépek; érzem, hogy zavarban vagyok, hogy szégyenkezem; oldalvást pislogok az ünnepibe öltözött tömegre és magam is szörnyen idegennek, jött-mentnek és nevetségesnek tartom magam. Holott a várakozók közt három-négy arcot is felfedezek, akik ugyanazt a nevet viselik, mint én, egy kicsit ugyanazokat a vonásokat is. Fölfedezek olyanokat is, akikkel együtt ültem itt az iskolapadban s akik nyilván

tudják, hogy ki vagyok, ki fia, sőt ki unokája. És mégis, egy pillanatra kísértetiesen belémnyilallik, hogy egyáltalán nem csodálkoznék, ha most a tömeg hirtelen harsogó nevetésben törne ki. Elkap a képzelet s a következő villanás már az, hogy azon se csodálkoznék, ha egyszerre, mint egy dadaista filmben, ezek az egészséges kíváncsiak rettenetes vérebekké változnának és vad csaholással iramodnának utánam. Micsoda titkos büntudat sugallja ezt a torz képet? Az egész alig tart egy pillanatig; olyan fölszabadulással, mint ha nyomasztó lidércálomból ébrednék, fogadom két unokatestvérem üdvözlését; a sor végén vártak s most összecsókolódnak velem, a szokás szerint körülményesen a jobb és a bal arcra is külön csókot nyomva, amit én az elsónél még eltévesztek.

Mire kibontakozunk, a várakozók nagy része már körülöttünk áll; feljűk fordulok, mosolyogva közelednek, kezűket nyújtják, vagy karjukat tárják. Előbb mosolyukból akarom kiolvasni, azután rájuk bízom, hogy kivel kell csak kezem ráznom és kivel kell összeölekezni. Vége-hossza nincs az üdvözlésnek. Mikor épp egy magas, cingár legényt karolok át, idegességemben elfutja szememet a könny. Tévedésből egy vérszegény, de épp vérszegénysége miatt feltűnően szép lányt is meg akarok ölelni, azt hívén, hogy az is rokon; erre kitör az általános nevetés. Nevetve, megkönnyebbülten törlöm ki szememből a könnyet; megindulunk a falu felé.

De csakhamar ismét erőt vesz rajtam a nyugtalanság, bár hasonlíthatatlanul enyhébben, mint az imént; nem kínos már, sőt kellemes, olyasféle, mint mikor találkára megy az ember. Alig beszélünk. Volna mondanivalónk, de nem tudunk mégse kérdezni, se felelni. Mi újság Pesten? Semmi. És itt? Semmi, ugyancsak. Valamennyien úgyahogy megvagyunk. Én amúgyis bizalmatlan vagyok a szavakkal. De a csend nyomaszt, minél többen hallgatnak, annál inkább. A csend a hallgatók arányában nyomaszt. Tudom, hogy később feloldódik, de elgondolkoztat és lever a kezdeti feszültség is, amely évek óta minden hazatértemkor ijesztően megismétlődik velem, azóta mindig, mióta első ízben nem csizmában és zekében jöttem vissza ebbe a faluba.

*

- Mit láthatsz meg te a világból? - kérdezem majdnem hangosan magamtól, ahogy kilépek a kis parasztházból, ahol nevelkedtem s ahová már csak így vasárnaponként térek meg néhanéha. Szeptemberi reggel van, friss és mégis lágy szeptember, melyből minden lélegzet, mintha egy-egy pohár bor volna, üdítő, illatos bor, még a színét is elképzelem. Szép aransárga, amit nem volt nehéz elképzelem, ilyen borok teremnek errefelé. „Kezdjük egy pohár borral”, bízom magam a hangulatra és megindulok a pince felé, amely itt kivételesen a kert végében van. Úgy lépdelek, mintha kezemenél fogva vezetne valaki; költői hangulatban vagy, gúnyolódok magammal. A kertben furcsa lárma fogad.

Töpörödött öreg nénike vitatkozik egy kutyával. Nagyanya, aki már akkor is földre hajolva jár, ha egyenesen akar járni, ott görnyed a sárguló krumplibokrok között, jobbra tőle a félig telt kosár, balra pedig a kutya, a szomszédok kutyája, magasra emelt, figyelő pofával, mintha csak valami munkafelügyelő volna, akit azzal bíztak meg, hogy ellenőrizze: elég gyorsan dolgozik-e a nagyanya. Még a fejét is úgy kapkodja, olyan öntelten és fölényesen, mintha valóban ezért küldték volna ide. Ez persze fölmérgeheti a nagyanyát, rá-rákiabál a kutyára, sőt néha egy-egy krumplit is feléje hajít; de már nincs ereje, hogy eltalálja, a krumpli fele úton a földre esik. A kutya ilyenkor nyikkantva hátraugrik és ugatni kezd. Aztán vakkantva megint közelebb jön. Épp olyan, mintha csak veszekedne, gyalázná a nagyanyát.

- Ugyan kergesd el már ezt a ronda dögöt -, mondja a nagyanya, ahogy észrevesz.

Jól ismerem ezt a kutyát. Harcban áll a családdal; arról nevezetes, hogy mióta az eszemet bírom, folyton átjár a mi kertünkbe. Itt szaladgál, itt kaparja ki a fiatal palántákat, itt kergeti meg a csibéket, szóval itt éli a világát; ez csak azért csodálatos, mert hisz a szomszédéknak is van kertjük, még nagyobb mint nekünk s abban a kertben is van palánta, csibe és hancúrozó terület; ott azonban a kutyáról azt mondhatni, hogy úgy viselkedik, mint a kezesbárány. Mentségére meg kell még jegyezni, hogy a két kert között már híre-pora sincs kerítésnek. Emlékét csak halvány árok őrzi, alig mélyebb a barázdánál.

Hirtelenében kitekerek egy paradicsomkarót és ugyanazzal a lendülettel a kutya felé emelem. Pontosan hármat ugrik visszafelé, ott megáll és tettet, mintha nem értené a dolgot. Fejem fölé kapom újra a karót, erre megint visszaugrik hármat és ugatni kezd. Már magam is dühre gerjedek és teljes erőből felé vágom a karót. A karó nagy bukfcencet vetve, ott esik le a kutya orra előtt; a kutya most már visítva iramodik hátra vagy tíz métert, de ott hirtelen megáll s csak fejét fordítva hátra, kifejezhetetlen megvetéssel néz reám. A sunyi fitymálás újra haragra indít, kitekerek még egy karót, utánavágom, aztán kikapok még egyet, nekiiramodom és a hosszú kerten át kergetni kezdem; szűkülve, nyíva rohan, olyan éktelen sivítással, mint a malacok, mikor ölik őket. Dühösen csörtetek utána; gyáván és kétségbeesetten iszkol egész a határig, amely alig látszik ki a földből.

Ott hirtelen pördüléssel visszafordul és megveti első lábait pontosan a barázda peremén. Már nem ugat; tajtékos fogsorát mutatja és elszántan várja a támadást, mint aki tudja, hogy a maga birtokát védi. Szemében a düh olyan eszeveszett lángja ég, hogy nem merem megkockáztatni a támadást. Elhajítom a karót és visszaindulok. Hátranézve, látom, hogy a kutya ott kullog mögöttem.

*

- Milyen volt az ebéd? - kérdi tőlem P. bácsi, a házigazda, ahogy leteszi a kanalat és megtörli a bajszát.

Megmondhatom őszintén, az ebéd rossz volt; abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy ezt nem veszik rossz néven tőlem, félig magam is a családba tartozom. A vasárnapi ebéd, amihez váratlanul betoppantam, rossz volt, sovány volt, nem is volt ebéd, főleg nem vasárnapi. Káposzta volt avas szalonnával. Aki ragaszkodik a hagyományokhoz, az a levét levesnek ehette, a vastagát főzeléknek, a húsát pecsenyének, ha az egészet egy tányérba tették is elébe. Egy kanállal ettük végig a vasárnapi lakomát. Hajdan a heteseknek reggelire adtak ilyet. A házigazda persze ezt még jobban tudja, mint én. Megtörli még egyszer a bajszát, de most már olyan akkurátusan, mint a népszínművek parasztjai: látom, saját magán gúnyolódik. Kidülleszti a hasát, nyakát hátraveti és kísérteties humorral eljátszik egy nyúlfaroknyi Rózsa-hegyi-szerepet, akit, mellel, sohasem látott.

- Szóval nem ízlett az ebéd? Persze te úr lettél. De nekünk már csak ez a jó. Ha jobb volna, nem is ízlenék. Az én Gyuri fiam, például, ki is hányná, ha mást erőltetnék bele, igaz-e, Gyuri fiam?

Ráadásul mindezt erőltetett tájszólással mondja, melyet én épp azért nem tüntetek fel, mert először ő maga is gúnyból mondja, másodsor, mert nincs kedvem tréfálkozni.

- Elég bűdös van ebben a szobában - mondom.

- Itt biz az. Mégpediglen többféle okból. Először, mert némelyes takarékosági célzattól itt főzünk a szobában. Másodsor, mert ott lóg mögöttem négy pár csizma, amit ősi szokásunk szerint marhafaggyúval kenünk. Harmadsor, mert magunk is bűdösek vagyunk. Tudniillik

nem szeretünk fürödni. Ilyen jó szagokban szeretünk élni, lehetőleg egyszerre ilyen sok-félében, ebben már afféle ingyencek vagyunk.

- Az ablakot igazán kinyithatnák.

- Akkor viszont be kellene külön is fűteni. Az pedig megint csak több okból nem lehetséges. Ha pedig anélkül szellőzködünk, Erzsébet ángyod két kisdede, akik most ott az ágyon alusznak, meg találnának fázni, ami a téli népműveltségi előadás szerint tüdőbajt hozhat rájuk.

- Így meg ez a levegő fertőzi meg őket.

- A választásnak ez a lehetősége mi magunknak is felötlött. Rövid tanácskozás után az utóbbi mellett döntöttünk.

- Az a fa, ami ennek a szobának kellene...

- Az igazán alig kerül valamibe. Azt lehetne mondani, hogy ingyen adják.

- Nézze, Pali bátyám, magának van tizennégy hold földje...

- Amihez vagyunk, gyerekekkel együtt pontosan kilencen. A szobára csak hat személy jut, mert mi emberek az istállóban alszunk. Ezt azért mondom, hogy azon is elcsodálkozz, hogy ebben a szobában Etel nénéden kívül még öten alusznak.

- Valóban borzasztó. De azt mégse mondhatják, hogy nem tudnának annyi pénzt szerezni, ami a rendes fűtéshez kell. Mi kell ahhoz? Naponta legfeljebb egy pengő.

- Annyi se. Harminc fillér.

- Nahát. Annyi csak akad?

- Nem akad.

- Harminc fillér egy napra? Egy nagygazdánál?

- Még egy hétre se. Még egy hónapra se. Legalábbis nem fűtésre.

- Hát mire?

- Adóra. Ami azontúl marad, az meg kocsmára. Tudniillik részegesek is vagyunk, ha akarod tudni.

Nem tetszett ez az ellenséges öngúnyolódás. Kalapom után néztem.

- Mennem kell már, kedves bátyám. Kicsit megfájdult a fejem; ettől a bortól.

- Ettől a levegőtől fájdult meg. Elszoktál tőle.

A búcsúzkodás végén még utánam kiállt:

- Tiszteltetem a nagyanyádat! Mondd meg neki, hogy lánykorában egyszer vettem neki vásárfiát, szalagot, meg két üveg kenőcsöt, pontosan negyvenhat krajcárért. Megadhatná mostan, ha van neki.

Visszanéztem, szemrehányóan, egy kicsit türelmetlen keserűséggel, mint aki már únja a felesleges tréfát. Ekkor jelent meg arcán az első szívbélien őszinte mosoly, egy kicsit szégyenlősen küldte utánam, egy kicsit mentegetőzve: ládd ez lett belőlünk!

Október

Hajdani barátaim már mind megnősültek, az utolsó most készül házasodni. »Eredj, nézd meg, hogy rakja a fészket« - mondják az ebédnél; ebéd után lesétálok a falu alsó részére.

Nem éppen az utolsó, de majdnem az utolsó telken nagy házépítés folyik. Nem a ház lesz nagy, hanem az építés folyik nagyban, sűrögnek vagy harmincan is a félig kész falak körül. Arra kell gondolni, hogy ilyen igyekezettel félóra alatt kész lesz a ház. Megtudom, hogy az ősz kezdete óta rakják.

Azaz, hogy tiporják. Hatalmas kettős deszkapalánkot építettek, ezt telehánták földdel és aztán megtiporják és megdöngetik. Így készülnek a falak. Se építész, se kőműves nem kell ehhez a mesterséghez; így építkeztek a régiek. A nagyon-nagyon régiek építkeztek így, hatvan éve nem »tömtek« házat. Nem is érti a módját már senki más a faluban, csak az a kis törpe öregecske, aki nyolcvan évével úgy ugrál ott a döngölők közt, mintha máris a lakodalom folyna. Ő intézkedik, szögeli a léceket, egyengeti az agyagot és vékonyka hangján le-lekiabál a lányokhoz, akik pelyvát kevernek a sárba. Nem könnyű ennyi munkást rendben tartani. Frissen mozognak, de az öregecske még gyorsabb munkát akar. Úgy nyüzsögnek és röpdösnek már a gödrök és az állványok között, hogy az embernek valóban a fészekrakó fecskékre kell gondolnia. Nevetnek, csivitolnak is hozzá eleget.

- Aztán mit fizetsz ennek a hadseregnek? - kérdem a leendő házigazdát; könyékig sárosan jó üdvözlésemre.

- Én ezeknek semmit.

Elmondja, hogy csak úgy segítenek neki, kölcsönösségi alapon. Hallgatólagos megegyezéssel folyik az ilyen munka; ma az ő házat rakják föl, jövőre másvalakiét. Fizetés helyett mindenki arra számít, hogy egyszer őt is megsegítik. Jó negyedóraig részletezi ezt a fajta közös munkát, melyet a régiek egyetlen szóval meg tudtak érteni. A szegénység, hatvan-nyolcvan év után életre kelti a jobbágykor munkamódját és szokásait. A háború előtt már egyetlen rokka sem volt a faluban; most már majdnem minden házban fonnak, szőnek. A parasztok házat építenek, a kőművesek szántanak.

Óvatosan lépkedve a sáros talajon, a házhoz megyek. A munka megáll egy pillanatra. Barátságos, nevető arcok néznek rám, szinte gyermeki pajkossággal, mintha valami játékban tartanám fel őket.

- Holnap már ennek a kislánynak a házat kezdjük -, mutat nevetve egy legény egy lányra.

- Menj a csodába, - mondja a kislány és pirulását a harag fintorával akarja elrejteni.

- Hisz az előbb mondtad, hogy már sürgős...

A fal tetején a kis öreg türelmetlenkedik.

- Hát magának majd mit építenek, öreg, hogy úgy sietteti a dolgot?

Erre mindenki fölnevet. Azt nevetik, hogy az öreg minden ellenérték nélkül buzgólkodik. Az öreg is nevet. Úgy nevet, mint mikor az ember valami nyilvánvaló dolgot nem ért, de csak az eszével. Mert az öreg közben boldog, nevetése úgy cseng, mint a győzelemé.

*

A próféta nevét, sajnos, nem tudom, de ez nem is fontos, kérdezősködés nélkül is bármikor ráakadhatok. Egy éve jártam ezen a vidéken, utam véletlenül egy idegen szőlőn vezetett keresztül, ott találkoztam a prófétával, akkor épp cseresznyét szedett. A magas fához támasztott létra legfelső fokán ágaskodott és kötényébe szedte a cseresznyét. A fa a hegy tetején áll, ahonnan az egész tájat végigláthatni. Ott állt a táj legtetején a próféta s ahogy észrevett, azonnal elkezdte mondókáját. Nem hozzám beszélt. Az én megjelenésem tán csak kötelességére figyelmeztette, hogy ha másnak nem is, neki harsány hangon el kell mondania, ami szívéen fekszik. A világűrnek, a felhőknek, a ragyogó déli napnak beszélt, tekintetbe véve a köztük lévő távolságot is.

- Bezárták előlem már a kenyeret is, kezdte messzedörgő hangon, a saját feleségem zárta le előlem a kenyeret is, itt állok hetvennyolc esztendőkoromban a hasbetegséggel ezen az áldott hazai földön. Amit Kossuth apánk vére szentelt meg! Itt van ez a lábam, ez kilencvennégyben eltörött, ez a másik is eltörött egy kicsit és idős koromra más kapujához kell folyamodnom, ha enni akarok...

- Bizony, elég szomorú -, akartam már csak udvariasságból is közbevetni, de a próféta nem is hederített rám. Ekkor vettem észre, hogy noha csak ketten vagyunk az egész környéken, nemcsak nekem beszél.

- Azt mondják, minek él már az ilyen ember, jobb volna, ha azt már mentül előbb föld alá takarítanák, a csizmámat már úgyis a leány ura hordja. Nyáron meg azt is elzárják, - nem eresztenek már az istállóba se, mert kifejem a tejet...

Már jó messze, majdnem a faluba jártam, de az öreg még egyre mondta. Hangja egyenletesen magas volt, mint a kutyák üvöltése éjjel; olyan fájdalmas és konok is. Úgy lebegett és csapkodott a völgyek és az egyik völgyben meglapuló falucska felett, oly idegenül, magányosan és borzongatón, mint egy megveszekedett lélekharang. Messziről egyszerre éneknek, örült nyivákolásnak és erdőzúgásnak hatott.

A faluban nem is tartottam szükségesnek megkérdezni, hogy kicsoda ez az ember. Minden falunak megvan a maga bolondja, úgy látszik ez az idevalósi.

Otthon házigazdám magától rátért szegényre (szegény még akkor is üvöltött) s megmondta, hogy most valóban ő a falu bolondja. Nem régen szállta meg ez a jeremiási jajongási düh. Tulajdonképpen nem is igazi bolond. Semmi más baja nincs, minthogy néha-néha rájön, hogy elüvöltse, ami lelkét furdalja. Költő.

Utána rendesen megnyugszik és éppúgy tesz-vesz a ház körül, akár a többi korabeli öreg. Néha begyalogol a közeli járási székhelyre és körülményes áldozatokat mutat be az ottani Kossuth-szobornak, szerényen, a legnagyobb illendőséggel.

Az idén a prófétát újra ott találtam a hegyen, még egyre vadul üvöltve. Mintha tavaly óta el sem mozdult volna, mintha az egész esztendőt végigjajongta volna. Megint a fa tetején volt; most a diót vizsgálta.

Ahogy közeledtem felé, úgy vált állati üvöltése emberi panasszá; a konok hangzavarból minden lépésemre kivált egy-egy értelmes szó. Most is családi bajait részletezte. Feleségét átkozta és egyetlen leányát, meg annak az urát. Kényes családi titkokat tudtam meg. Azután a parasztokat kezdte gyalázni, majd összehordva hetet-havat, rávetette magát az egész világra. Arcát az ég felé fordítva üvöltözött az adók ellen, az urak ellen, a búza ára, a »sápirozó nyanyák«, a németek ellen, (a falu lakosainak fele német), aztán valami bádogos ellen, akitől hajdan kannát vásárolt, majd a kocsmáros és valami gazdatiszt ellen, aztán újra csak a családja és az angyalcsináló vénasszonyok ellen egyre fokozódó dühvel és gyönyörű magyar tájszóval. Zúgott a fejem, mikor otthagytam. De szava még így is sokáig üldözött. Olyan

volt, mintha a hegy, maga ez a gyönyörű táj üvöltött volna, öntötte volna magából eszeveszetten a panaszt, ez a lankás szép dunántúli vidék, mely különben oly mélyen hallgat az őszi napsütésben. Egyszerre szégyen fogott el, helyette; mintha én ültem volna ott, üvöltve, a fa tetején.

November

Hideg van; itt a tél, erősen és megcáfolhatatlanul, mint egy logikai alapelv: evidens, közvetlenül, saját bőrön tapasztalható: aki nem fogadja el, az kizárja magát az észlények sorából. Ahogy kilépek a házból, szinte pofonként csattan arcomon jobbról is és balról is, nem lehet kétségbevonni. Ijedten húzódok vissza a házba, ellenségesen kémlelek ki.

Az első följegyzésre méltó látvány a megkapart ablakon át: a község szánja, épp most szállítja be azt az embert, aki az este s.-i országúton megfagyott. Az üléskosárban nyakig beburkolva egy csendőr ül, mellette, a bundájáról ítélve, a községi orvos; mögöttük a szánderekban a holttest, szalmával s annak tetején gondosan még pokróccal is betakarva.

Útközben, két falu közt megfagyni, ez hajdanában a csavargók téli halálneme volt, nagyritkán egy-egy beszeszelt pincézőé, ha egy kis erőgyűjtésre lepihent az árokpartra. Ez a mostani halott, amint hallom, nem volt csavargó, még kevésbé részeg. Rendes, falubeli házas zsellér volt, harminchat éves, három gyermek atyja. A legköznapibb szándékkal indult tegnap este a szomszédos tanyára, amely ide összesen négy kilométerre van. A négy kilométerből csak kettőt bírt ki; pontosan a fele úton akadtak rá ma reggel. Mi történhetett vele? Körülöttem a meleg szobában senki sem bírja felfogni, mi történhetett vele, míg nagysokára megérkezik az orvos és egyetlen mondattal megoldja a rejtélyt. A hiányos táplálkozás következtében nem volt benne semmi ellenálló erő, csoda, hogy két kilométert is kibírt. Ezt már mindenki természetesnek találja, csak én tettem meg a megelégedést. Hiányos táplálkozás ebben az istenáldotta járásban? Hát nem termett neki semmije? Kiderül, hogy igenis termett neki búzája is, krumplija is, azon felül még részes aratást is vállalt az uradalomban. Mi lett mindezzel? Senki sem csodálkozik, hogy mindez nem kenyérré és pogácsává és következtetésképp megfelelő ellenálló erővé alakult át, hanem valahogyan eloszlott, mielőtt a szájhoz ért volna.

Rövidesen megértem a csodálkozásnak ezt a magától értetődő ősi hiányát, mikor tudomásra esik, hogy tegnapelőtt is megfagyott egy ember. A szomszédos t.-i járásban a múlt héten hárman fagytak meg. (Közülük egyet állítólag meg lehetett volna menteni, de az orvos későn érkezett, ami azt jelenti, hogy a faluban egyáltalán nincsen orvos, a szomszéd nagyközség orvosa érkezett későn.)

Megérkezik a fiatal, rokonszenves arcú káplán. Ő hozza a hírt, melyet a rádió az imént tett közzé, a Párizs melletti vasúti szerencsétlenségről, mely »az egész világon gyászünneppé változtatta a karácsony vidám ünnepét.« A katasztrófa senkit sem döbönt meg. A káplán rövidesen bekapcsolódik az előbbi beszélgetésbe s megjegyzi, szintén csak úgy hozzávetőlegesen, hogy mióta ez a hideg dühöng, háromszor annyit temet, mint közönségesen. Romlik az ellenálló erő, melyet más alkalmakkor őserőnek is szokás nevezni. Elgondolkodom a párizsi kétszáz halotton, akik a ködnek és fagnak köszönhetik végüket, de nem állhatom meg a triviális összehasonlítást, hogy vajon hányan köszönhetik a ködnek és fagnak váratlan és korai végüket itt csak egyetlen megyében csendben, minden megdöbbenés nélkül, miniszteri beszéd és országos fölháborodás nélkül? Ily gondolatokkal ballagok a többiekkel a templomba, az ünnepélyes istentiszteletre. Karácsony van, első-karácsony.

*

Olyan hideg van, hogy amint a templom elé odakanyarodik egy szán és a kocsis a kocsisok ősi hetykeségével le akarja dobni a gyeplőt, a gyeplő két szára egy pillanatra megáll az ülés és a lovak között mereven, mint egy-egy lénia. A lovakból dől a gőz, mintha üstben főznék őket. »Életemben nem pipáltam ilyen hideget« -, mondja szellemesen a kocsis, mikor kucsmáját leemelve észreveszi, hogy köszönés közben orrán-száján milyen hatalmas gőzfellegetet ereget. A kopasz fej is gőzöl.

Ha lehetséges, bent a templomban még hidegebb van. Mintha a vastag oszlopok, melyeket falusi piktor kedvesen naív ecsetvonásai igyekeznek márvánnyá varázsolni és az oszlopok között a kifestett szentek fülkéi a nyáron át még a tavalyi hideget is megőrizték volna, hogy ezt a mostanit növeljék vele. A hideg amúgy is hozzátartozik a templomokhoz, hideg van bennük a legnagyobb kánikulában is; a lélegzetem elállt attól, amit ez a kis templom most lehel.

Kuporogva ültem a legelső padban, ahova gyermekkorom óta a rokonság avanszált. A gyertyák ijesztő sárgán küszködtek a fagyban, elöl az oltárnál ölnyi pára lobogott a pap szájából, amint a nagy misekönyv fölé hajolva, a textust susogva szaporázta. Az oltár és az első pad között álltak az iskolások, nagy, bunkó-alakú pára lengett az ő szájukból is, akár a primitív festők képein a szentek ajkára írt szövegek. Háttal álltak felém s a láthatóvá vált fohászok ott lobogtak kis fülük mellett, megállapíthattam, hogy valamennyi szívvel-lélekkel fújta az éneket, amely most hálát és dicséretet zeng.

Vagy hetvenen fújták gyönyörű angyal-hangon az énekeket, derúvel töltötték meg a templomot. Egyöntetűen, tanultan énekeltek, de mikor egy-egy percre abbahagyták, olyan dermesztő, kétségbeejtő köhögésbe fogtak, mintha az előbbi angyali szózat helyett most az ördög parancsolta volna rájuk a maga ünneprontó szörnyű zsolozsmáját. Úgy köhögtek, ahogy a pokol kutyái ugatnak, ahogy a halál kutyái ugatnak. Már ének közben is hallottam zajt.

Háttal álltak felém, arcukat nem láthattam. Vizsgálgatni kezdtem őket így is. Külön a fejük formáját, külön a nyakukat, külön a válluk állását, már amennyit vállaikból látni lehetett, mert szoroson egymás mellett álltak. Eszembe jutottak a statisztikusok valószínűségszámításai, a nagy számok törvénye és a véletlen csoportosítás, amelyek szükségesek, hogy valamely nagyobb tömeg jellegét megismerhessük. Kétségtelen, hogy ezeket itt a véletlen csoportosította. Számolni kezdtem őket. Köztem és a lányok csoportja között pontosan huszonöt fiú állt. A huszonhat közül télikabát nélkül volt pontosan tizenegy. A tizenegy közül kis kabát helyett is rossz pullover viselt öt.

Csengetésre a pad előtt az utolsó sorban pontosan heten térdeltek le. A hét közül lábbelije lyukas volt háromnak. A hét közül csizmát viselt kettő, cipőt viselt kettő, három valami különös szandálszerű bocskort viselt (később tudtam meg, hogy a felnőttek ilyenben járnak nyaranta aratni.) Lábbeli gyanánt bokára drótozott zsákot viselt egy. Ilyen megfigyelésekkel töltöttem a misét.

Kimenet megálltam a szenteltvíz-tartó mellett, melybe mindenkinek bele kell ujját mártani. (Bár most ez is be volt fagyva.) A hetvennyolc iskolásgyerek közül kesztyűje volt négynek.

A tanító felvilágosítása szerint »öltözet-hiány ürügye alatt« a falu száztizenegy iskola- és templomköteles gyereke közül az iskolától is, a templomtól is távol tartja magát huszonhárom.

- És hány a beteg?

- Hagyd már békiben a Sándort, - szólt rám a jegyző, aki most partnere a tarokkban a tanítónak. Mert ezt már délután írom, a meleg szobában, a falu intelligenciája körében, akik mögött még vidáman ropog a kályha. Kályhában a falu száztizenkilenc házából körülbelül tizenötben fűtenek.

December 30.

Gyanúsítás, csipkelődés, rágalom, legjobb esetben félreértés, - semmi kedvem, hogy a támadásokra feleljek. Egyetlen szúrás ért szíven, S.-é; tavaly még meghitt barátok voltunk, a kispazda-gyűlés után (melyen mint kiküldött vett részt) csak azért maradt fenn Pesten két napig, hogy még jobban megértsük egymást. Támadására levelet írtam neki; aztán mégsem küldtem el. Ezt írtam:

Önérzetes szavaid, hogy „mi, akik az erő és tisztaság vagyunk”, meg, hogy „mi, a megfontolt nép”, mintha légneművé tették volna személyedet, aki iránt pedig, tudod, őszinte rokonszenvvel viseltetem. Ahogy az effajta kifejezések erősödtek és sűrűsödtek, olyan mértékben törpültél és halványodtál te; alakodon át olyan területre láttam, amelytől magad is megriadnál.

Leveled vége felé, mikor a falu „megingathatatlan erkölcsétől” és már a felsőbb köröket is meghódító divatjának uralomrajutásától vársz mindent: úgy eltűntél szemem elől, mintha nem is te beszéltél volna. Valóban nem te beszéltél. Betűid vonásai arcod vonásait idézték elem, de szavaidat mintha valami rémdráma szelleme harsogta volna a kulisszák mögül. Ahogy írod, kardot a nép nevében vontál megállapításaim ellen, melyek e népet, sajnos, nem az őserő és tisztaság és még kevésbé a megingathatatlan erkölcs jegyében festették. De nem a nép nevében beszéltél. Talán egyszer sikerül megállapítanunk, miféle hang, kinek hangja kísérte ezúttal az Ézsau-kezet, melyet én kardosan is megismerek és változatlan szeretettel szorítanék a magaméba.

A nép nevében beszélni, kedves barátom -: ez a legnehezebb. Persze, valóban a nép nevében és nem a nép *helyett*. Úgy, ahogy Petőfi mert beszélni és ahogy már Arany sem mert. Őszintén, keményen és kegyetlenül, ha kell, még e nép irányában is, mely, sajnos, nem csupán tagadhatatlan erények hordozója, de sebeké és nyavalyáké, sőt bűnöké is, bár e bűnökre neki minden mentsége megvan, elsősorban az, ami e földön minden elnyomottnak az idők végtelenségéig igazat szolgáltat az, hogy nem ő intézte sorsát, tehát nem is felelhet érte. Még azokért sem felelhet, akik nevükben beszélnek.

Ismétlem, nehéz mesterség ez s az, hogy valaki, mint te is, a népből származik, ez a körülmény csak nehezebbé teszi. Ha a piacon felállsz a nagykocsmából kicipelt asztalra, ha minden szavadat éljenzés kíséri, akkor is legfeljebb csak a népnek beszélsz. Hogy igazi mondanivalóját megtaláld, ahhoz elmélyedés kell, nemcsak a néplélekbe, de egy kicsit a történelembe és olyan gyanús hangzású tudományokba is, mint például a szociológia. Hogy aztán ezt a mondanivalót világgá is kürtöld, vagy, mint te mondod: kapukat döngess vele, ehhez olyan bátorság kell, barátom, amilyenre Petőfi példája óta kevesen vállalkoztak. Azért idézem ismét Petőfit, mert az ő ragyogó koponyáját, melyben minden gondolat a népért vívódott és csillogott, ez a nép nem rózsafüzérrel, hanem fűtykösökkel akarta illetni, mikor első ízben szemtől-szembe került vele, Lacházán, mint te is tudod.

Hogy mi fejezi ki a nép hangját, az nekem is gyötrelmes kutatás, pedig én is belőle kerültem ki és, nem tagadom, bennem is megvan a törekvés, hogy képviseljem, ha nem is ott és nem is olyan formában, ahogy te. Meglehet, hogy én csak sóhaját fogom képviselni, vagy azt a mondanivalóját, amit már maga sem tudott kinyögni. Amit már maga is szégyell kimondani, vagy amit már meg is tagad, mert úgy eltévedt, hogy maga sem tudja, mi kell neki.

Ismerem az ódákat a Paraszt-Sphinxhez és az Őserőhöz. Abban a kedvező helyzetben voltam, hogy nagyrészükkel meg is értettem. Volt köztük, melynek harsány ditirambusa félnapra is feledtette velem azokat a nyomortól összeaszott, tüdővésztes, rongyokban tengő-lengő kétkezi embereket, akik körében akkortájt éltem, hazánk legaldottabb tájain. Egy ideig gyűjtöttem is őket, azt hittem, útmutatást lelek majd bennük e nép lelkének megismeréséhez, mely minden

lényeges kérdésem előtt szfinkszi némaságba burkolódzott. Később más természetű idézeteket kezdtem gyűjteni.

Például ilyeneket:

„Somogy megye 1908. évi májusi közgyűlésének alispáni jelentése szerint a drávamenti Darány községben a nép egy anyát, aki egymásután többször szült, mikor a gyermekágyból felkelt és az uccára először kiment, megcsúfolt és szidalmakkal illetett.”

Egy tudós katolikus pap könyvéből ezt másoltam ki:

„Egyik vasmegyei család két leánya közül az egyik Baranyába, a másik Zalába ment férjhez. Évekig nem is leveleztek. Végre hat év után eszébe jutott a baranyainak, hogy zalamegyei testvérét meglátogatja. Felcicomázta egyetlen gyermekét és útrakelt. Mily nagy volt azonban meglepetése, mikor testvére házában mindenütt csak gyereksírást hallott; lépten-nyomon bölcsőkbe, meg gyerekkoszikba botlott. Mindez előtte oly gyűlöletes volt, mindez oly méregbe hozta, hogy valósággal átkozódni kezdett. Nénjét - testvéri csók helyett - mindennek elnevezte, házinyulakhoz, sőt patkányokhoz hasonlította s azzal fejezte be, hogy szégyelje magát!”

Be kell vallanom, kedves barátom, ezek a kifejezések ismerősebbek voltak fülemnek, mint az ódák magas fordulatai: ismerősebbek voltak a te magasröptű kifejezéseidnél is.

Ezen a nyomon indultam tovább s csakhamar a statisztikai évkönyvekhez jutottam. Engedd meg, hogy a te kivont kardod ellenében ezeket a köteteket emeljem fejem fölé. Oly adatokra bukkantam, bennük, melyek minden szablynál élesebben hasítottak szívemnek abba a sarkába, ahol bennem a magyarság iránti szeretet és aggodalom lappang. Ezekből a szürke adatokból több keserűség és tűz csapott elmémbe, mint a legszámnyalóbb lírai alkotásokból. A népnek szavát is tisztábban véltem hallani ezekből.

Engedd meg, hogy csak egyet eléd bocsássak. Azt tudod, hogyne tudnád, hisz agitációs utaidon gyakran megfordultál arra!, hogy Baranya megye lakossága keverten magyar és német. Az előbb említett tudós pap, Pezenhoffer Antal kiszámította az egy-egy csoportba tartozó községekben a két nemzet születési arányszámát. Alapul a születési arányszámot vette, vagyis azt, hogy minden száz lakosra hány születés esik. Megállapította, hogy a magyarok a legalacsonyabb születési arányszámhoz tartoznak, a németek a legmagasabbhoz. Vagyis azokban a községekben, ahol a

<i>születés arányszáma</i>	<i>magyar</i>	<i>német</i>
10-15	97.4%	1.1%
15-20	93.5%	3.2%
20-25	78.1%	6.2%
25-30	60.4%	25.5%
30-35	43.0%	43.5%
35-40	31.6%	58.3%
40-45	20.6%	68.8%
45-50	16.7%	74.2%
50-nél több	12.5%	70.3%

Az ellentét a magyarok és németek közt, amely a szomszédos megyék némelyikében még ennél is nagyobb, megmagyarázhatatlan. Miért pusztul a magyarság és miért gyarapodik a németiség ugyanazon a területen, látszólag egyforma gazdasági és szellemi körülmények között?

Erre a kérdésre s e kérdés mellékkérdéseire szerettem volna feleletet kapni, elsősorban azoktól, akik e nép vezetésében és képviselésében felelősek, vagy felelősek lesznek. Tőled már megkaptam.

Azt még ezek után is feltételezem rólad, hogy nem tartasz a magyarság ellenségének. Igyekeztem feltárni a bajt, a Dunántúl magyarságának halálos veszedelmét -, gondolhatod, hogy nem kárörömből tettem. Nem is azért, mert irodalmi kis köreimben kifogytam volna minden tennivalóból. Gondolhatod, hogy a magyarság gyalázása sem lehetett célom.

A parasztság ellen sem szóltam egy szót sem. Tudom, hogy nem hibáztatható sorsáért, legfeljebb csak védekezni próbálkozott a maga módján. Tudom, hogy ez is csak védekezés. Valaha kedvenc jelszó volt, hogy: szabadság vagy halál. Íme, ők betartják a jelszót. Ha másról nem tudnánk, ha saját szavukból sose tudtuk volna meg, ebből megtudhatjuk azt is, hogy mi hiányzott nekik.

Ebből következtethetünk arra, hogy ma is mi hiányzik nekik. Vannak, akik azt állítják, hogy ha ma földet adnának a parasztnak, elegendő földet, ami életet, levegőt, vagyis szabadságot jelent, az sem vetne véget a pusztulásnak. Nem tudom. A pusztulás indítóoka a legkiválóbb kutatók szerint is a földhiány volt. Tehát most utólag a tudomány is azt hangoztatja, amit a nép annak idején csak susogni mert -, annak idején, az egyke megindulása és a kivándorlás korában. Akkor ez volt a népek szava, a te dolgod volna, hogy kifüled, mit susog most. S azt hangoztasd, ha van hozzá bátorságod.

1934

Március

A dunántúli magyarság sorvadásának kérdése általában öt-tíz évente szokott fölmerülni. Megfordul egy-két lap hasábján, aztán nyomtalanul eltűnik, míg valaki újra csak nem akad, aki a közben egyre nagyobb iramban terjedő pusztulásra ráriad s hangot ad a fájdalomnak, mintha személyes ügye volna. Legutoljára, ezelőtt hat évvel Fülep Lajos, a kérdés leg-alaposabb ismerője tárta fel a Dunántúl magyarságának akkori helyzetét. Szavai hatástalanok maradtak. A helyzet azóta legalább hatszorta rosszabb, ez már a baj természetéből származik.

Eredményt, segítséget én sem vártam, mikor az ő biztatására szinte próbául kiadtam jegyzeteimet s kapkodva, akadozva elmondtam, amit a kérdésről ifjúkori tapasztalataim és újabb tudakozódásaim alapján ismerek. Mint Fülep, aki e vizsgálódásokban vezetőm volt, én sem reméltem, hogy valami célt elérhetek. Soraimat lemondással, keserűséggel zártam. A kérdést már én is személyes ügyemnek éreztem. Jól láttam a magyar társadalom mai erőviszonyait.

De a kérdés váratlanul gyűrűzni kezdett. Babits megrázó bevezetésével a *Nyugat* ankétot rendezett, mely különösen Fülep tanulmánya révén tárgyilagos képet adott arról, amiről én csak rapszodikus, lírai vonásokat rajzoltam. Lelkes segítők és ellenzők támadtak. Mintha a kérdés kezdett volna több lenni egynéhányunk személyes ügyénél. Az ankét nyomán való-ságos vihar keletkezett; egy-kettőre az irodalom határain csakúgy átesapott, mint az ország határain. Politikusok, közgazdászok, statisztikusok és publicisták szóltak közbe s taglalták a kérdést a maguk módján. Bátorítottak és támadtak bennünket, dicsértek és gáncsoltak hovatovább oly dolgok miatt is, melyeket mi sosem állítottunk s melyeknek már édeskevés közük volt a magyarok pusztulásához. Mi okozta ezt a váratlan megértést?

Nem áltatom magam. A Dunántúl veszedelméről beszéltek már előttünk is, megrázóbban is. Hogy szavaink egyszeriben szárnyra kaptak, az nem annyira a mi érdemünk, mint a megváltozott légköré, a közhangulat és a politika új széljárásáé. Hibát követnénk el, ha nem tudnánk számolni az időnyújtotta alkalommal. De súlyos vétket követnénk el, ha a dunántúli magyarság ügyét nem tudnánk a közhangulat szeszélyes változásai fölé emelni. Ha ezt nem tesszük, az a veszély fenyeget, hogy szavainkat felkapja ugyan a kedvező szél, de el is sodorja és végül el is ejtheti.

Szerettem volna a kérdést visszavezetni a maga sajátos területére, melyről minden elkalandozás könnyen több kárt okozhat, mint hasznot. Közben védekeztem is. Főleg azok ellen a vádak ellen, melyekre semmi alapot sem szolgáltatam. A dologból olyasféle lett, amit Magyarországon mozgalomnak neveznek. Ismeretlenektől kaptam adatot, buzdítást; még fenyegető levelet is kaptam; egy nyilvánvaló örülttől tíz pengőt. Nem maradt el természetesen a hazaárulás vádja sem. Vidéki papokkal, tanítókkal találkoztam, egy alispánnal, statisztikusokkal, még politikusokkal is.

Előadásokat tartottam, noha viszolygok a nyilvános szerepléstől. Cikket cikkre írtam, napilap-ba, folyóiratba, még orvosi közlönybe is. Vitáztam, olyanokkal is, akiknek más körülmények közt rögtön hátat fordítottam volna: elvakult fajvédőnek neveztek. Volt aki nemzetiségi

izgatónak. Mások - isten tudja milyen következtetések eredményeképp - antiszemitának mondtak. Mintha tűzpróbán mentem volna át, megismertem a magyar szellemi élet hevét.

*

Az ankétot érdemleges méltatással legelőször a *Prager Presse* s az ugyancsak mindenképpen prágai *Europe Centrale* tisztelte meg. Ezt követte egynéhány németországi lap, majd a szintén prágai *Statisticky Obzor*, mely, mint sejteni lehet, cikkeinket a statisztikai kimutatások megbízhatóságának firtatására használta fel. Ezután következett egyik fővárosi napilapunk, mely rendszerint a hivatalos körök véleményét szokta képviselni. »*Nincs veszélyben a Dunántúl magyarsága!*« hirdette már a címe is a lendületes cikknek, mely a »könnyelmű amatőrstatisztikusok« lebecsülésével kezdődött és fölényes rendreutasítással végződött. Ezután látott napvilágot Kovács Alajos dr.-nak, a Magyar Statisztikai Hivatal elnökének tárgyilagos tanulmánya »*Az anyanyelvi statisztika megbízhatóságáról*«.

Mindez már nem a mi vitánk volt, ezt rövidesen észre kellettennem. Minél több port vert fel az ankét, annál kevesebb szó esett az indító okról, a magyarság bajáról. Lassanként meg is feledkeztek róla.

Nekünk nem az volt a gondunk, hogy a statisztikai adatok megbízhatóak-e és még kevésbé az, hogy melyik országé a legmegbízhatóbb. De még az sem, hogy a Dunántúl a népszámláló biztosok íveire pontosan hányan íratják anyanyelvül a magyart. A mi gondunk pusztán az volt, keserű tapasztalataink után azt panaszoltuk, hogy a dél-dunántúli magyarság, nyelvünk és szellemiségünk egyik legértékesebb ága végzetes sorvadásnak indult. Arról adtunk hírt, hogy két-három megyében a falusi törzsökös magyarság veszélyben van. Mi lesz a Dunántúllal, mi lesz a magyarsággal, ha nem jó orvoslás, ha a már halálra sebzett magyarság ott mentetlenül elvész? - ezt, egyedül ezt a tragikus képet akartuk a magyar köztudat elé idézni, hogy cselekvésre bírjuk, mert a pusztulás eddigi irama után már ki tudtuk számítani azt az időt, mikor - ha így megy minden tovább - valóban az utolsó magyar is eltűnik azokról a vidékekről. Halálos kór örli a Dél-Dunántúl magyar falvait! - erről beszéltünk.

Nálam senkit jobban nem örvendeztetett volna meg, ha erre kapunk cáfolatot. A pusztulás, amit láttam és a veszély, amire következtettem oly szörnyű, oly lázálomszerű volt, hogy két szememnek is alig hittem. Szinte vártam, hogy felriasszanak. Egy szóra elhittem volna, hogy lenti barátaim és rokonaim egytől-egyig rögeszmét hajszolnak, hogy a néptelen falvak, a beszögezett ablakú utcások valami kegyetlen játék Potemkin-falvai voltak, hogy az ijesztő mínusz jeleket, melyek a baranyai, tolnai, somogyi falvak magyarságának csökkenését mutatják oldalszámra, káprázat láttatta vélem - a hivatalos népszámlálás évkönyveiben.

Ezt azonban senki sem vonta kétségbe.

Aki a kérdéshez hozzászólt s megértette, hogy mit értünk itt Magyarországon, az csak a riadalmat növelte. Adataival csak komorabbá festette a képet, a jelenét s a jövőét egyaránt.

A vita csak arra ösztönzött, hogy a dolognak még pontosabban utánanézzek. Egy nap arra ébredtem, hogy nyakig ülök az adathalmazban, asztalomon oszlopban álltak a tudományos könyvek és jelentések. Szabad időmet vidéken töltöttem. Így csábított - sebeivel - magához az ország.

*

Szabó Pál Zoltán, a pécsi egyetem volt tanársegéde, nemrégiben pontos táblázatokat készített a Dunántúl három legveszélyeztetettebb vármegyéjének, Tolnának, Baranyának és Somogyának 1830 és 1920 közötti népmozgalmáról. Az adatok hitelességéhez semmi kétség sem fér, a fiatal professzor munkáját a lehető legnagyobb alapossággal végezte. Feladatul annak megállapítását tűzte ki, hogy száz ember közül hánynak volt anyanyelve 1830-ban a magyar és hány vallotta magát magyar anyanyelvűnek 1920-ban. A két százalékszám különbsége jelenti a változást a magyarság javára vagy kárára. Ugyanezt az összehasonlító kutatást elvégezte az ottani németiség és szlávosság szaporodására vagy fogyására vonatkozóan is.

Adatait térképre is átszerkesztette. Falvakon átkanyarodó vonalak jelzik a három nemzetiség fogyási vagy szaporodási területeit. E három megye területén (egyelőre csak ezekről van ilyen összehasonlító tudósítás), de kiváltképp a megyék dombos vidékein, különösen Baranyában és Tolnában a magyarság olyan fogyásnak és olvadásnak indult, mint tavasszal a hó. Itt-ott egy folt, egy-egy szigetecske még ellenáll, de sorsa ennek sem lehet kétséges. Az irányzat a pusztulásé, évről évre egyre nagyobb tömegeket sodor le magával. Az elolvadó, eltűnő magyarság helyén frissen, erőteljesebben duzzadóan rajzanak és kanyarognak a németiség előretörését jelző vonalak.

Baranya vármegyében, a szentlőrinci járásban 3.41 százalék a német lakosság aránylagos növekedése. A baranyaváriban már 5.55%, a mohácsiban 6.12, a pécsiben (Pécs városa nélkül) 9.20, a siklósiban 9.40, a mecsekhátiban 14.74, ami azt jelenti, hogy az iménti járásban minden száz lakos közül 1920-ban majd 15-tel volt több a német anyanyelvű, mint 1830-ban. A magyarok száma ugyanakkor és ugyanott 11.13 százalékkal csökkent. 1920-ban minden száz lakos közül itt 11-gyel volt kevesebb magyar, mint 1830-ban. 1830-ban a járás összes lakosainak még 62 százaléka volt magyar; 1920-ban már csak 51 százalék; a németiség száma ugyanakkor 33 százalékról 48-ra szökkent.

Nagyjából hasonló a helyzet Tolnában is. A megye négy járása közül kettőben (a földvárban és a dombóváriban) az összehasonlítás a magyarok számának aránylagos csökkenését mutatja. A németiség a simontornyai járás kivételével, ahol 0.5 százalék fogyást tapasztalunk, a szaporodás és a földfoglalás versenyében mindenütt elől jár.

Somogy vármegye öt járásából - a kutatás utolsó időpontjáig - a magyarság csak két járásban, a szigetváriban és az igaliban mutat visszamaradást.

Szabó Pál Zoltán a jelenkor adatait az 1920-as hivatalos népszámlálás kimutatásaiból vette. A múlt század közepe óta lappangó veszedelem a háború után bontakozott ki igazán. Az újabb korból még nincs megbízható kimutatásunk. Szarvasmarha-tenyésztésünkről vidékenként mintaszerű kimutatásaink vannak, melyeket az utazó biztosok állandóan ellenőriznek és tökéletesítenek. Egyke-térképünk mindmáig nincs. Magánértesülésből tudjuk, ha valahol föllép, mint legújabbban már az Alföldön és Szabolcsban is. Amit tudunk, azt mindnyájan egyéni tapasztalatból tudjuk. S aki csak hozzávetőlegesen is megtud valamit a valóságból, az a pusztulás iramától kábultan és szédelegve tér meg azokról a vidékekről. De ma már nemcsak a Somogyban, Baranyában tapasztalhatja ezt a veszedelmet. A baj egyre terjed, észrevétlenül kúszik tovább; hirtelen, partszakadásszerű romlás jelzi, hogy hol ütötte föl fejét. Ahol pedig már azelőtt is befészkelte magát, ott a finálék vad pátozával hirdeti diadalát, a beteljesedett végzetet.

A baranya megyei k.-i és m.-i községben a református egyház anyakönyve szerint 1863-tól 1933-ig az alábbi volt a születések száma:

1863	38	1913	17
1873	27	1923	9
1883	27	1925	5
1893	24	1931	3
1903	23	1933	2

Hasonló példát akár százsámra idézhetnék, Baranyából csakúgy, mint Somogyból és Tolnából, de Vasból és Zalából is. Az egész Dunántúlról; reformátust épp annyit, mint katolikust.

A statisztika persze mindebből keveset lát. A falvak összes lakóinak száma ugyanis mindezek ellenére egyáltalában nem apad; a kiháló magyarokat pótolják a betelepülő, a szorgalmas és népes családú nem magyar anyanyelvű magyarok. Tíz-húsz év leforgása alatt egész utcák, falvak és vidékek cserélnek nyelvet.

Természetesen akadtak, akik ezt valóban nemzetiségi izgatásra akarják felhasználni. Egy budapesti napilap, amely kezdetben lefajvédőzött, most riportert menesztett a veszélyeztetett vidékre, az aztán el is végezte a maga munkáját: a dolog majdnem nemzetiségi izgatássá fajult.

Ekkor láttam, mit is kavartam fel. Igyekeztem hát levérni a mozgalom határcölöpeit. A magyarok megmentésére indult mozgalom semmiképpen sem irányulhat a törekvő és szaporodó hazai németek ellen, akikkel különben a magyarság mind a mai napig a legnagyobb egyetértésben élt.

*

Nem a németek gyarapodása, hanem a magyarok pusztulása nyugtalanít, írtam már a kezdet kezdetén. Azóta valahányszor csak felszólaltam, nem győztem ismételni, milyen kényes e két nemzet közötti verseny kérdése, milyen tapintattal kell csak emlegetnünk is! Verseny folyik, tudjuk. De szabad ezért ellenséges szemmel tekinteni azokra, akik igénytelenségük, életrevalóságuk révén, bár nem utolsó sorban a versenytárs tragikus fáradtsága folytán is, boldogulnak és terjeszkednek? Igaz, versenytársak, de nem ellenfelek és mégkevésbé ellenségek. Nem ők a baj forrásai; legfeljebb akaratlan és ártatlan élvezői. Az ellenséget nem az ő soraikban kell keresnünk. Az ellenséges erőt a magyarok sorvadásának okai közt kell keresnünk. Félresiklatja, hosszú időre, most már talán örökre elgáncsolja a magyarok érdekében induló mozgalmat, megbocsáthatatlan bünt követ el, aki, hacsak tájékozatlanságból is, ellenük izgat.

Nem vagyok sovinszta, - írtam a legelső alkalommal. Nem sovinszta vagyok! - ismétlem egyre -, ember vagyok és minden ember, minden nép szenvedése egyformán fáj. Ha családomé, nyelvtestvéreimé, a népé, amelyből kiszakadtam, melyben élnem kell, egy fokkal jobban fáj: a fájdalom még ebben az esetben sem fog elvakítani. Megvetem és semmi jót sem várok olyan törekvéstől, mely egyik nép boldogulását a másik rovására akarja kiharcolni.

Jelentkeztek természetesen a német nép védelmező is. Ezekkel sem vitába akartam szállni. Ahogyan nem kívánok vitába szállni Hermann *Rüdiger* úrral, a stuttgarti hivatalos *Deutsches Auslandsinstitut* érdemes igazgatójával sem, akinek ösztöndíjas diákjai oly kitűnő munkát végeznek. Előttem fekszik Otto Albrecht *Isbert*, a berlini magyar intézet asszisztensének kitűnő munkája, az első alapos tanulmánya Vértes és Bakony vidékéről. A Duna délre fordulásától, Csepeltől Esztergomig terjedő szélességben hatalmas vörös sáv jelzi a »zusammengefasste Deutschumgebiete«-t, a német parasztelepüléseket a Vértesen át egész Veszprémen túl Devecserig, - az ő térképein.

Ezen csak azért hökkentem meg, mert ezt eleddig én sem tudtam.

De tudtam a német egyesülés felkészült teoretikusainak vezérelvét, mely szerint a történelem menete arra irányul, hogy az egynyelvű népek az országhatárokon keresztül is egynek tudják magukat. Magunk is tisztában vagyunk azzal, hogy egy népegység határait nem az ország-határok jelzik. Az olaszok egyformán gondolnak, egyformán magukhoz valóznak számítanak minden olaszt, akár Rómában lakik, akár San Franciscóban. Az angolok évszázadok óta ezt gyakorolják, tán épp ebben rejlik hatalmuk titka. Minden nép ezt gyakorolja.

Én azt gondoltam, állandóan azt is hangsúlyoztam, hogy nem szállhatunk le a legtisztább emberiségre, a legőszintébb türelem és jogegyenlőség magaslatáról. E magaslatról kell vizsgálnunk a következő területet, az egyke-kérdését is, amely a magyarság nehézségének folyamatában szintén csak okozat. A vita során a legtöbb vadhajtás belőle burjánzott ki.

Ez idézett legtöbb háborúságot. Reformátusok és katolikusok, vallásos szemléletűek és felvilágosodottak, hazafiak, közgazdászok serkentek talpra s vitáztak erkölcsről, népiérdekről, születésszabályozásról, mindenről, csak a magyarok pusztulásáról nem. És arról, ami e kérdésben már a kezdet kezdetén elhangzott.

Az egyke ma már kétségtelenül szorosán összefügg a családi élet és az erkölcs megromlásával, ahogy azt Fülep Lajos és Szabó Sándor somogyi plébános kifejtette. De orvoslást rá, ahogy azt Babits is, én is már az első alkalommal hangoztattam, sem törvényes üldözés, sem az egyéni élet szabadságába való beavatkozás nem hozna. Teremtsetek olyan állapotot, hogy a népnek ismét érdeke és öröme teljen a gyermekben, alkossatok olyan államot, melyben ki-ki utódainak létét is biztosítva látja... ez volt az én egyetlen javaslatom a megoldásra. Oly nehéz ezt megérteni? Alig akadt, aki megértette. Nevetnem kellett volna, ha nem keserít el a csökönyös értelmetlenség, hogy mi minden váddal illettek. Volt, aki végül Wells ama mondata alapján, hogy a felvilágosult ember arról ismerszik meg, mi a véleménye a birth-control-ról, fensőséges kézzel elparancsolt a baloldaltól, egy tiszteletre méltó, tudományos folyóirat gárdájának lelkes helyeslése közepette. Ismételnem volna még századszor is, hogy nem erről van szó? Ismételnem: nem erről van szó; a magyarság ottani bajáról van szó! Az a kérdés: elhiszitek-e ezt, vagy nem? Meggyőzések már nincs szavam, ennyi után fölöslegesnek is tartanám. Ha elhiszitek, engedjétek meg, hogy csak erről beszéljek. Okairól és gyógyításáról -, ezt kértem. Hasztalan persze.

1906 táján Buday, az egyke egyik első vizsgálója kérdőíveket küldött szét Baranya legveszélyeztetett falvaiba. Jegyzőket, papokat, bírakat szólított fel, írják meg, miben látják ők az egyke okát s miben látnák az ellene való legjobb orvoslást. Íveit eljuttatta falusi gazdákhöz, asszonyokhoz is, a baj kétségtelenül legjobb ismerőikhez. A válaszok egyöntetűsége megdöbbentő. Egyszerűségük és éleslátásuk meglep és lebilincsel. »Falunk lakóinak száma 430, - írja az egyik - határunk területe 620 hold. Azontúl kezdődik X. fenséges úr százharmincezer holdas uralmának egyik része, melyből azonban nemcsak vételre, de még bérletre sem kapunk egy kapavágásnyit sem, amire szaporodhatnánk.« K-d községből a református pap tudatja, »hogy templomunktól északra 700 ölnyire, nyugatra pedig 300 ölnyire kezdődik a nagybirtok, melyen a falusiak még napszámos munkát sem kapnak. A megélhetési viszonyokhoz tehát a falu már így is túlsúlyolt.« Száz és száz lapon át kétségbeesett litániaként ismétlődik ugyanaz a pár mondat. »Nincs föld... Nincs élet... Mire az a sok ember?... Itt a nagybirtok...«

A pusztulás, a testi és szellemi romlás már akkor elképesztő volt. Azóta majd harminc esztendő telt el. A nép már akkor érezhette, hogy felülről hiába vár segítséget. Amit a történelem folyamán minden század egy-egy alkalommal nyomatékosan tudtára adott, megkapta azt a

legújabb kortól is, hogy nem tartozik sehova, hogy panaszait hasztalan jajongja, hogy kívül van a közösségen.

Megtanulta, hogy az újabb, a nemzeti, vagy akár a népi állam is csak szép szó, mely mindenki számára jelent valamit, csak az ő számára nem jelent semmit. Magára maradt és elvégezte sorsát. Ez is egy fajtája a népi öntudatnak.

Mi változott azóta? - kérdezem ma. A pusztulás még nagyobb mértékben tombol s ez egyedül, minden jelentésnél és anknél meggyőzőbben tudatja, hogy semmi sem változott. Hogy él, hogy érez most a földművelő nép, melyről közben kiderült, hogy a magyarságnak egyetlen szilárd pillére, mert hisz sem jelentős polgárságunk, sem nemességünk, s még életerős proletárságunk sincs.

- Miért fél ön attól, hogy sovínisztának mondják? - kérdezte tőlem Szabó Sándor. - Félek tőle. Szabad látókörömet féltem. A magyarságot is, a magyarság sajátos értékeit is én csak emberi szemmel tudom és akarom nézni. Bizonyos vagyok, hogy neki is ezzel használhatok leg-többet. De mi érték és szeretni való van egy népben, melynek egyik legszebb, legértékesebb rétege a halált választotta?

*

Mi a magyar most? idézte nekem nemrégiben egyik barátom, a kevesek közül, aki megértette, miről is panaszkodtam. Hivatalom folyosóján álltunk türelmetlen ügynökök és lökdösődő ügyfelek sodrában.

Évekig éltem Franciaországban; azt már az első hónapokban is megéreztem, mit jelent franciának lenni. El tudom képzelni azt is, mit jelent németnek vagy oroszoknak lenni.

Neki, hevülékeny barátomnak csak azt tudtam elsorolni, magam is egyre jobban nekitüze-sedve, hogy mi nem jelenti magyarnak lenni. Csak azt tudtam fölpanaszolni, ami hiányzik; ami összetartás, cél és meghatározhatatlan öntudat alakjában minden népet néppé, valami közösséggé tesz, ami megvan a hazai németiségben is, de nincs meg a velük egy helyen élő magyarokban. Ezért is pusztulnak. Hirtelen azt a gyanút és keserűséget és megalázó bizalmatlanságot éreztem, valamilyen formában föllobogni bennem, mely a nép tagjaiban már szinte közmondásosan minden úr, minden felülről jövő előtt, minden hivatal előtt fölébred s melyet bizonyára családi örökség gyanánt hordok magamban. Már dadogtam. Szavaim egyszerűen cikornyásak lettek, mondataim belevesztek abba a pózoló, úrutánzó, nyakatekert szójárásba, melyet századeleji írónk oly előszeretettel adnak az urak előtt feszengő nép szájába s melyet az, mellesleg, sosem használ.

- Itt egy nép kirekedt a saját életéből -, fejeztem be végre.

S eszembe jutottak seregestől jelenetek, emlékek, mikor szememmel-fülemmel tapasztalhattam valami egységbe, valami hitet és megnyugvást adó eszmébe való tartozás döbrentő hiányát. Nem lehet büntetlenül századokig egy nép nyakán ülni, kiszipolyozni és megvetni s aztán mikor a nemesi nemzet lebukik a történelem deszkáiról, odaszólni neki: most légy te a nemzet, alkoss keretet, teljesítsd, ami erre a nyelvre, szellemre, fajtára vár.

»Nem lelte honát a hazában«, - kinek a hibája ez? Máskor elmélkedhetünk rajta, most azt nézzük: mit eredményezett.

A Dél-Dunántúlon azt eredményezte, hogy a hontalan, szellemileg és anyagilag egyaránt magára hagyatott magyarság a múlt század második feléig kifáradt s nem tudott megfelelni annak a feladatnak, melyet egy egészséges közösség egészséges tagjának a maga, tehát az

összesség érdekében is teljesítenie kellett volna. Nem tudta fenntartani magát, a magyarság képviselőjében nem tudott versenyre kelni egy betelepülő nemzetiséggel. Elvesztett egy harcot, melyet csak a legmagasabb történelmi szempontból nevezhetünk harcnak, de amely épp ezért az egész közösségre nézve végzetes lehet. Mint láttuk, nem volt könnyű dolga e küzdelemben.

Akivel meg kellett birkóznia, a betelepülők szellemileg és anyagilag is nagy fölényben voltak. A 18. század elején betelepülő németek virágzó, fejlődött kultúrájú országból jöttek. Gazdálkodási módjuk az akkori viszonyokhoz hasonlítva már belterjes volt. A csak a völgyekhez és lankákhoz szokott magyarsággal szemben meg tudták művelni a magasabb fekvésű földeket is. Ők terjeszkedhettek, őket kezdetben sem szorította béklyóba a földhiány. Terjeszkedési területük végtelen volt, utódaik miatt nem kellett aggódniuk. Nem tört meg bennük a vállalkozási kedv. De volt még más tényező is.

Betelepedésük óta minden kormányzat őket dédelgette, őket gondozta, ébren tartotta nemzeti öntudatukat. Hisz annak idején, Rákóczi korában, a Törökországban tartózkodó száműzöttek idejében elsősorban azért hozták ide őket, hogy esetleges betörés vagy felkelés alkalmában megbízható védelmezői legyenek Bécsnek, a németeknek, a megbízhatatlan protestáns magyarok ellenében. Amit a magyarok sosem érezhettek, ők minden időben és minden helyen érezhették, hogy valami közösségbe tartoznak, mely nem feledkezik meg róluk. Bizonyos, hogyha az egyke közöttük lép fel, a múlt század derekán, érdekükben azonnal intézkedtek volna. Ez a láthatatlan, de minden téren tapasztalható védnökség őrizte meg öntudatukat és életerejüket. Föltételezhető, hogy még a háború előtt is egy német anyanyelvű magyar állampolgár elsőbrendű állampolgárnak érezte magát itt az Osztrák-Magyar Monarchiában, mint az, aki csak magyarul tudott s ha máshol nem, a német nyelvű katonai szolgálatnál pironkodnia kellett, hogy csak hazája nyelvét beszélje! A közhivatalokban, a kereskedelemben, iparban, iskolában nagyjában hasonló volt a helyzet. A németek fiai előtt nyitva állt a világ, a magyarok riadtan és bizalmatlanul lapultak falvaikban. S mivel a kicsinyke földről nem mondhattak le, lemondtak az életről, a szaporodásról. Észrevétlenül egyszerre csak ott vergődtek az egyke testet-lelket ölé hínárjában, mely fertőnek ugyan szörnyű fertő, de nem ők készítették s ezért nem is ők felelnek érte.

A »fertő« egyre terjed, a pusztulása mértani haladvány iramával gyorsul s nem a rémhír riadalma mondatja vélem, hanem a megfigyelés tapasztalata, hogy ha a romlásnak valami útját nem szegi, most már belátható idő alatt menthetetlen a Dél-Dunántúl ősi magyar lakossága.

De érkezik-e segítség?

S idejében érkezik-e? Lesz-e erő a nemzetben, hogy megmentse önmagát? Mert a mentéshez már csak erő és akarat kell; a mód, a terv régóta készen áll.

Ismétlem, az egyke ma már nemcsak a földhiány miatt terjed. 20-30, de a százholdas gazdák között is dívik; ma már szokás és erkölcs. Indító oka azonban kétségtelenül a rossz egészségi és gazdasági viszonyok; a föld elaprózódásától, a szegénységtől való félelem volt. Magától kínálkozik, hogy a mentésnek is első teendője, hogy megszünteti a föld elaprózódásától való retteget, hogy földet ad, hogy végre valóra váltja a magyar történelem legnagyobb követelését, a földreformot, általános telepítést, minden kérdésünk alapkérdését, népünk első légvételét.

Nem politikáról beszélek, ahogy a magyarság pusztulásának föltárásához sem a politika vezetett. Történelmi és szellemtörténeti szempontok juttattak ide. A magyarság életműködésének halálos veszedelméről adtam hírt, igyekeztem e kérdést a maga sajátos területén tartani; ha fölkeltettem a figyelmet, ha nyugtalanságot okoztam, kötelességem, hogy a megoldást is ismertessem. Itt van, ez a megoldás. Elítéltem a német kisebbség elleni izgatást;

megtagadtam a törekvést, mely az egyke-kérdést az egyéni szabadság megbolygatásával akarja megoldani. Hitem szerint mindez nem vetne gátat a magyarság pusztulásának. A pusztulásnak csak a földreform vethet gátat. Erre az alapfeltétel megvan. Föld bőven akad.

Magyarországon mai nap is 3,778.567 katasztrális hold az ezer holdnál nagyobb uradalmak területe. Közel négymillió hold ezerhatszáz nagybirtokos kezében van, mikor milliókra rúg azoknak a földművelőknek száma, akiknek egy talpalatnyi sem, vagy legfeljebb csak egy holdnyi föld jut. 82 birtokos rendelkezik egyéneként 10-50.000 kat. holddal, 12 birtokos 50-100.000 kat. holddal, van, aki egymagában 205.000 holddal rendelkezik.

A nagybirtokok zöme a Dunántúlra esik s legnagyobbbrészt épp a magyarlakta területekre. A dunántúli német lakosság túlnyomó része tehetős kisbirtokos, tehát a nagybirtokok súlyát elsősorban a magyarok viselik. A földbirtokreform is ezek szerint elsősorban őket mentené ki a halálos fuldoklásból.

Somogy vármegyének 43%-a nagybirtok. Nagyjából hasonló, némely járásban még kedvezőtlenebb a helyzet Tolna és Baranya magyar vidékein is. A földínséget fokozza, hogy a parasztnak még bérletbe sem kaphatnak földet. Nem tudni milyen belátásból vagy óvatosságból nagybirtokosaink csak nagybérlőknek adják ki földjeiket. A 2,056.024 kat. hold bérbeadott területből a parasztnak csak 464.884 hold jutott.

Ezeken az óriási területeken csak annyi ember maradhat meg, amennyi a birtok kezeléséhez szükséges. A birtokok üzemből tartásához ma, amikor csaknem minden munkát gép végez, egyre kevesebb embert kell alkalmazni. Ezeken a vidékeken tehát, a Dunántúlon, Magyarországon legveszélyeztetettebb vidékein, a nép nem tud sem gyökeret verni, sem terjeszkedni.

A nagybirtokok védelméül azt szokás felhozni, hogy azok olcsóbban és többet termelnek. Nem tudom, mennyire igaz ez, de bizonyos, hogy nekik nem kell annyi embert eltartaniok, mint a kisbirtokoknak. Az olcsóság és többtermelés elve, a haszon könyörtelen törvénye lesöpri, világgá szórja róluk az emberfelesleget s az uradalmak százezer holdjain valóban csak annyit tűr meg, amennyi az iga és a gépek kezeléséhez szükséges. Hova vezet ez az elv? Kanada végeláthatatlan »búza-gyáraiban« ma már oly tökéletes a géppel való művelés, hogy tízezer holdak kezelését három-négy tucat férfi elvégzi. Az utazók beszámolnak arról, hogy az újonnan feltört területek gabonaterületei között órák hosszat rohan az autó, sehol egy falu, sehol egy fa, csak itt-ott néhány barakk, ahol a mérnökök laknak. Ez a sors vár a Dunántúlon a nagybirtokokra is, a dunántúli magyar vidékekre? Az elv ide vezet. A *haszon* versenyé ide kényszerít.

A nemzetgazdaságnak közismert megállapítása, hogy a nagybirtok-vidék aránytalanul ritkább népességű, mint a kisbirtok. Az ország egyik legtermékenyebb területének, Fejér vármegyének csaknem fele nagybirtok. (Pontosan 48.8%.) Népsűrűsége négyszögkilométerenként 57.5 (Somogyé 57.4.) A kisbirtokos vidékek népsűrűsége ennek körülbelül kétszerese. Németországé 138.2, ami sokat megmagyaráz törekvéseiből.

1869-1930 között a Dunántúl lakossága *38.2 százalékkal szaporodott*. Az Alföldé ugyanakkor *108.9 százalékkal*.

Mindezek közismert tények, bármely hivatalos adattárban megtalálhatók.

Mi magyarázat is volna szükséges ahhoz, hogy a földművelő nép sorsa a földhöz van kötve? Hogy csak azon virulhat s annak híján halálra van ítélve?

A dunántúli magyarság egy részén már beteljesült az ítélet s a nép maga hajtja végre. Ezeken a területeken a földbirtokpolitikának sajátos módosításokkal kellene folynia. Sikerral járna? A lehetetlent is meg kellene kísérelnünk. A leghelyesebb azonban a legsürgősebben. A Dunántúlon

némely tája üresen tátong; Szabolcs, a Jászság, Kúnság egészséges, életerős zsellér-népe a túlzásfóltságtól fuldokol. Mi gondolkozni és mérlegelni való lehet még itt?

A cári Oroszország még a század első éveiben törvényt hozott, melynek értelmében idegenek nem birtokolhatnak földet az ország területén. Kerék Mihály, a kitűnő ifjú közgazdász szerint nálunk változatlanul »közel 100.000 kat. hold területet foglalnak el a külföldön élő idegen állampolgárok birtokai - túlnyomó részben mammuthitbizományok - olyan vidékeken, ahol legnagyobb a földínség és ennek következtében legerősebb a terjeszkedésében gátolt agrár-lakosság elvándorlása. A nemzeti birtokpolitika célkitűzéseivel ezeknek a magyarsággal szemben minden vonatkozásban idegen érdekeket szolgáló, népességi és szociális szempontból is exponált helyen fekvő nagyüzemeknek fenntartása össze nem egyeztethető...«

»A birtokpolitikáról nem mondhat le egyetlen nemzeti állam sem, amely meg akarja állni a helyét a népek nagy versengésében...« - mondja ugyancsak ő és nekem erre egyik erdélyi barátom szavai jutnak eszembe, aki a románok telepítési tevékenységét beszélte el. A trianoni új határ legtöbb helyen hatalmas nagybirtokokon vonult át. A románok a maguk felé eső részt azonnal kisajátították, felosztották, betelepítették s modern végvárak gyanánt életerős román falvakat teremtettek rajta. A Magyarországra eső rész ma is változatlanul egy tagban áll, kilométerek hosszán uradalmi pusztákon fut a vonat. »Nem volt elég az erdélyi példa? - kérdezte barátom. - Még most sem tanultatok?«

Mi már rég megtanultuk és tudjuk, mit kellene tennünk. De vajon elegendő-e itt a tudás, a keserű tapasztalat, a sötét jóslat, a szomorú panasz...? Tudjuk a megoldást, de vajon ezzel megoldunk-e valamit?

Itt a megoldás, vagy legalább a megoldás első mozzanata, de ha valaki megkérdezné, hogy te, aki sötét híreiddel fölizgattál bennünket, nyugodt vagy-e most -, néma maradnék. Nem vagyok nyugodt. A vitának nincs vége. Be kell vallanom, semmi reményem nincs arra, semmi jelét nem látom annak, hogy a megoldás meg is valósul. Ki válthatná valóra azt a megoldást, hol a közösség, amelynek önfeláldozása és bátorsága, hol a nép, amelynek ereje lenne hozzá? Egy olyan földreformhoz, olyan telepítéshez, mely száz meg száz ezrével állítaná talpra: *földre* a magyar családokat. Mert csak ez segítene. Csak ezt nevezhetjük telepítésnek.

A fővárostól várjuk a segítséget, Budapesttől, melyet széles nemzetiségi gyűrű zár el ma is a magyarságtól? Ki ismeri itt a dunántúli magyarság helyzetét? Budapest népének, a vállalkozó kedvűeknek is órákig kell utazniok, míg végre magyart látnak, komorat, gyanakvót és némát valamelyik nagybirtok mesgyéjén. Nem várhatunk tőle semmit; igaz, nem is hibáztathatjuk.

Forduljunk, engedve az örök pátosznak, az ifjúsághoz, melybe Fülep is, Németh is minden reményét veti? Rakjuk át az ő láthatatlan vállára a terhet, hogy egy kicsit mégis könnyítsünk lelkiismeretünkön? Hol ez az ifjúság? Kiáltványt írtam. Ezt:

A politikus az az ember, aki csak engedelmeskedik. A legkeményebb diktátor sem tesz mást, mint befogja magát egy jelszó elé. Az országkormányzás a szolgálat tudománya, arra hajlik, amerre a legsürgősebb parancsot kapja. Elébe tárhatjátok a legragyogóbb tervet, ha akarna, sem tudna egyetlen lépést sem tenni, míg nem kényszerítik rá, hisz állandóan annyi meg annyi kényszernek, annyi »égető reformnak« és »elengedhetetlen problémának« kell eleget tennie!

A ti feladatotok, barátaim, hogy az ostromló kérdések falanxában helyet szorítsatok a vergődő magyarság kérdésének és az égető megoldásnak, ha helyesnek találjátok és elfogadjátok. A magyarság rengeteg kérdése előtt ezt kell első helyre emelnetek. Ehhez legelőször is a közhangulatot kell megnyernetek. Szavatoknak csak akkor lesz hatása, ha annak szájából harsog.

Az ankét egyik résztvevője szerint: »A magyarság népi öntudatlanságának tragikus mélységeiről külön tanulmányt kellene írni és feltárni annak történelmi, gazdasági, kulturális és szociális okait«. Ehhez meg kell ismernetek a népet, melyet még az is alig ismer, aki belőle származott. Keressétek fel; a német utazódiákok módjára, akik ezer kilométernyi távolságból jönnek ide, hogy nyelvtestvéreik sorsát megismerjék és könnyítsék: gyűjtsétek össze ti is népetek szellemi értékeit, készítsétek róla szociográfiai felvételeket, tanulmányozzátok hibáit és előnyeit. Meg fogjátok szeretni. Azt kell kikutatnotok, mit akar, hogyan akar élni ez a nép, mert a ti sorsotok elszakíthatatlanul már e nép sorsához van kötve. Minden értéketekkel a népbe kell visszatérnetek. Nem azt mondom, hogy a kultúrát tagadjátok meg, hogy faji mítoszok rabjai legyetek. Tudásotokat oltsátok be a népbe, legyetek egy véle, hogy ha ti emelkedtek, őt is magatokkal emelhesétek. Mert addig éltek és úgy fogtok élni, ahogy az él. Magatoknak és neki, a századok óta hontalannak, földtelennek, új otthon kell teremtenetek. Sorsotok vagy patétikus lesz, vagy semmilyen. E pátoszt valósággal kell megtöltenetek. Nagy feladat, mert azonnal munkába kell állnotok.

Hazát kell néktek is teremteni!
Egy új hazát, mely szebb a réginél
És tartósabb is! Kell alkotnotok
Egy új hazát, ahol ne légyenek
Kiváltságok kevély, nagy tornyai.
Sötét barlangok, denevértanyák.
Egy új hazát, hol minden szögletig
Eljut a nap s a tiszta levegő...

és így tovább, szó szerint olyat és úgy, ahogy az írva van Petőfinek »A Nemzetgyűléshez« 1848 derekán kelt versében.

Augusztus

Megindító, ahogy a hálás utókorok halhatatlanaikat párosítják az öröklét felé vezető utakon. A legsoványabb ürügy is elegendő, a leghalványabb hasonlóság elszakíthatatlan kötelék lesz, a különbség pedig egyenesen kiegészít, mint a házasságban a nő a férfit. Kortársakkal persze kínálkozó ez a gyermeki hasonlítgatás, bár a boldog egymásnakrendeltek nem egyszer századok távolságából is bevárják egymást. Ritkán fordul elő, hogy egyik elhagyja a másikat, mint legutóbb Verlaine, aki Baudelaire mellől most Villonhoz van pártolóban. Legtöbbször híven állják a véletlen viszonyt egy örökléten át, századok szerint összezördülve és kibékülve. Kar-karban, mint Goethe és Schiller, vagy pár lépésnyi távolságból felelgetve-vitázva, mint Kossuth és Széchenyi. Valamennyi ilyen természetű viszony között Arany és Petőfi barátsága a legmélyebb, legmeghatóbb; őket az ártatlan képzelet előtt valóban már a végzet is egymásnak teremtette; korai elszakadásuk nemcsak Petőfi földi életében volt tragédia. Arany sem heveri ki a csapást halála napjáig.

Úgy kezdődött és úgy végződött, ahogy a nagy szerelmek és szenvedélyek kezdődnek. Az egykorú pletyka szerint Petőfi fölszisszent, mikor a Toldi sikerét hallotta. Elolvasta a művet; méltán lefegyverezhette, hisz ami abban erő, szépség és új volt, az belőle volt, Petőfiből, bár valószínű, hogy ezt ő nem érezte, ahogy a maga testét sem érzi az ember. Elbódult saját erejének hatalmasságától, az ügy diadalától, ha ezúttal nem ő kapta is a pálmát. - Hány éves ez az ember? - kérdezte. - Harminc - mondták. - Akkor nem félek -, felelte. - Hat év volt köztük a különbség. Mit alkot, mit hoz ő be hat év alatt!

De Arany érezhette, tudta, hogy mi van Toldiban János vitézből, mi van az ő egész költészetében Petőfiből, már az Elveszett Alkotmányban is a Helység Kalapácsából. Érezhette, hogy kettőjük közül Petőfi a királyi elsőszülött, aki az atyai örökség minden kincsét-fényét magának követelheti. És Petőfi lelkesen, rajongó szeretettel megosztotta az elveszett testvérrel a trónt.

Nem tudom megindultság nélkül olvasni kettejük levelezését. Gyermeki vigalom, az egymásrataláltság boldogsága, végeszakadatlan testvéri ölelkezés heve csap ki még ma is ezekből a lapokból. Petőfi, aki végre talált valakit a népből, a szertelen, ártatlan Petőfi, aki végre ráonthatja valakire jókedvét, elégedettségét, gyermek lehet, szíve szerint bizalmas és csintalan, jó lehet és handabandázhat; és mellette, nem mondhatok mást rá, a bájos Arany, amint utána dökög a jókedvben, az istenülésben, sőt a jakobinusságban: a legszebb, legkívánatosabb ifjúsági regény ez, amit csak képzelni lehet! Petőfi meggondolatlan, hogy szinte mintha már egy kicsit tudatosan csinálná, ő a költő, amilyennek a költőnek lenni kell, a példakép, aki Arany előtt eddig is lebegett. Őt kell követni, mert az ő útja a Költő útja, a Költészeté. És Arany követi is őt, kedvesen csapkodja széles szárnyait, megírja a Kiskúnság pandanját, a Talpra magyarét, még egy pár híres Petőfi-verséét és egyre távolodik önmagától. Érezte, hogy nem repült fel? Érezte, hogy a Szabadság csak Petőfi szájából isteni, hogy a Haza csak Petőfi szívében volt szent, különben marakodó tábornokok területe? Hogy a nép is csak Petőfi lobogó tekintetében oly friss, áldozatkész és angyali? Hogy ő maga is csak hálából, baráti lekötelezettségből volt barikádra vágó forradalmár, lángoló hazafi és a jövő szerelmese? Bizonyos, hogy akkori versei nem sikerültek s költő ennél érthetőbb figyelmeztetést nem kaphat arra, hogy valamilyen zsákutcába jutott.

Ez az érzés, ez a nyugtalanító gyanú különben mintha egész életén végigkísérte volna. Mintha minden nagy alkotása egy-egy kitérés lenne ebből az irányból, amibe természete ellen került. Soha nem tagadta meg Petőfit, sőt a forradalmat sem; ha szóval, sőt elmélettel nyilatkoznia kellett, mindenestül vállalta barátját, sőt nemesen annak eszméit is, bár verseiből egész más jellemű embert ismerünk meg. Ez az ember a legnagyobb titok. Nagy dolgokat alkotott, nemzetének legnagyobb költői műveit, csak éppen a maga nagy művét nem alkotta meg: nem leplezte le magát. Ő, aki fajának tökéletes csoportozatjait faragta ki, saját lelkéről csak egy-két skiccet hagyott búcsúzóul, de ezeket is akart öngúnyoló ötlettel torzítva. Örök bizalmatlanságban élt, örök gyászban.

*

Mondják zsugori volt, vagyont gyűjtött. Dolgozott benne az ősi vér, a lángelmében ott maradt a paraszti törekedés és szívósság. Ez tetszik nekem. Egész osztályából ő volt az egyetlen, aki abban a tejjel-mézzel, magas búzaárfolyamokkal és előkelő alkuvásokkal folyó korszakban fölemelkedett. És még hozzá az irodalom révén. Minden csodálatom az övé. A bohémság úri dolog vagy úri magatartás utánzása. Igaza volt, hogy megvetette.

*

Jobban fáj a nemessége, illetve az a csendes idomulás, ahogy elhomályosult nemességét emlegette, hagyta, hogy rátukmálják a nemes-származást. Úgy látszik, ez is szükséges volt, hogy egészen befogadják. Ebben az országban még a paraszt, a nép képviselőjének is nemesnek kellett lennie. Különben tudjuk, hogy még Petőfiről is kisütötték, hogy nemes volt.

*

Évtizedeken át a nemzet élő nagysága volt, ünnepest költőfejedelem; soha költőnek olyan visszhangja, minden irányban olyan becsülete nem volt, mint neki és mégsem tartozott korához; idegenebb volt benne, abban az egész, gyanús-gyors virágzásba szédült Magyarorszában, mintha Párizsban élt volna; idegenebb volt benne, mint Vajda János. Gyötrődött, kínozta magát, a kitüntetések több szenvedést okoztak neki, mint örömet. Mi hiányzott belőle? Nem ereszti el magát, műveit szinte beteges gonddal csiszolja, tökéletesíti, fölfegyverzi a művészet és a hatás összes eszközével, rávonja a hazafias és vallásos szólamok aranyfüstjét is: külsőleg megtámadhatatlanok. De ha elereszti magát, ha utat enged a költőnek, annak a költőnek, kinek jellemvonásait Petőfivel egyetemben meghatározták, a nép lelkiismeretének: az aranypántú forma, a ragyogó külső keserű élmények s még keserűbb vélemények ütőfegyverévé válik. E szerencsés találkozás legragyogóbb példája, Arany legleplezőbb, legkitűnőbb alkotása a Nagyidai Cigányok. Az öldöklő vád már előbb is ki-kilobbant belőle s a hangulatot tekintve kétségtelen, hogy a Nagyidai Cigányok mondanivalójának első alakja Petőfi briliáns töredéke, a Táblabíró urak hatása alatt indult Furkó Tamás. Ha ebben a formában írja meg, bizonyos, hogy megfojtják, gyorsabban, mint Kuthyt. Kapott így is eleget: megtanulhatta egy életre, mit szabad és mit nem. A Nagyidai Cigányok a forradalom ellen lődöz? Nem csak a forradalmi Magyarország, a mindenkori Magyarország vezetői ellen, akik ügyefogyottsága épp a nagy pillanatokban világlik ki legjobban. Ezt még Petőfitől tanulta, akiről tudjuk, mennyire lenézte még Kossuthot is, egész udvarával egyetemben.

De ezt a bátorságot, hadakozni jobbra-balra s még azok közt is, akik látszólag legközelebb állnak hozzá, csak egy Petőfi tudhatta végigcsinálni. A lángoló, ártatlan Petőfi, akinek tapintható valóság volt a kor minden szólama és szép ideál a nép, a valóság. Petőfi lehetett lobogó hazafi, mert nem tapasztalta mi is valójában a haza, mi az örök különbség nemzet és nép között, forradalom ide vagy oda. Petőfi minden ábrándja egy szép mennybe torkolt, a platói népbe. Arany maga volt a nép.

Ebben, ebben az együgyű fordulatban látom a kettőjük közti különbséget s egyben Arany tragédiáját. Épp Arany jegyezte fel Petőfi édesanyjáról, a kedves kis Hruz Máriáról, akire nem lehet meghatottság nélkül gondolni, hogy rosszul tudott magyarul. A sovinszta hazafiság még a fölvetésétől is rettegett a gondolatnak, hogy vajon Petőfi anyja anyanyelve a magyar volt-e. Nekem sok mindent megmagyarázna ez, illetve már ez a körülmény is, a könnyezni való kis cselédlány, Hruz Mária rossz kiejtése is Petőfi szüntelen megisméltendő vallomásaiból, dicséreteiből és türelmetlen túlzásaiból, melyekkel a magyarságot, a magyar hazát illette. A rajongásból, ahogy a magyarságba akar olvadni és fel is oldódik benne örök dicsőségünkre és szerencsénkire. Ahogy ez már lenni szokott: magyarabb lesz a magyarnál, ami természetes is, friss élmény ez neki, friss szerzemény, halál arra, aki ezt a szent dolgot nem becsüli vagy elárulja. Pokolba tehát már azért is az idegen arisztokráciával, a jött-ment Habsburgokkal és egekbe a néppel. A néppel, akihez a mészáros Petrovitz fia szintén kívülről közeledett, de amellyel szintén épp azért annál mélyebben, annál hevesebben azonosult. Aranynak sem az egyik, sem a másik nem volt élmény. Ő magyar volt, nép volt, nem dicsőült ebben, az volt a köznapi ruhája. Nem eszményesítette, nem vállalta tündöklő képviselőt, csak úgy viselkedett, mint a nép. Óvatos volt, megfélemlíthető, takarékos, úrtisztelő, de úr-utáló is szíve mélyén, kéjjel odavágó, ha erre jó alkalom adódott, különben alázatos, noha rátartis. Megannyi ellentét, a magyar és minden nemzetiségű elnyomott paraszt jellemvonásai, amelyek az új környezetben, fent abban az idegesítő fényben, amelyet az irodalmi dicsőség jelent, még erősebben rángatták, gyötörték a költőt, aki ráadásul még műveltebb, képzetebb és finomabb is volt, mint az egész ország valamennyi ura együttvéve.

Akik közül jött s akiknek énekelhetett volna, azok a népek, a nép, a parasztság nem létezett, hisz még ma sem létezik, irodalmi szempontból. Az a nemzeti ellenállás, amelynek a kiegyezés előtt, és az újjáéledt nemzet, amelynek a kiegyezés után költő kellett, mindent tudott, csak azt nem, hogy földművelő is van a világon ezer holdon alul. Mit tehetett ezek között a költő, aki már maga is felülemelkedett osztályán s akit, ismétlem, műveltsége és széles látóköre más problémákkal, más lelki élményekkel is megismerhetett, mint a romantikus betyár és a delelő gulya. Tán maga sem tudta, nagyon valószínű, hogy maga sem vette észre, hogyan kezd alkalmazkodni. Anélkül, hogy valami megnevezhető elárult, vagy elfojtott volna, úrrá lesz lelkén a tépelődés, az örökös nyugtalanság, mely alól csak nagy ritkán szabadult meg. Mintha valami fonál esett volna ki kezéből. Petőfi állandó jelenléte, nemes rajongása tán megóvja attól a nyomástól, amit a magyar paraszt-származás jelent, de Petőfi meghalt, nem hagyva hátra mást, mint a súlyos, emberfeletti örökséget.

A nagy irány elveszett, de megmaradt a munka. Amit nagy eszmei vonalban nem tudott megvalósítani, azt megvalósította részletekben. Elfordult a jövőtől, elfordult a neki megfelelő múlttól is - hol volt az idő, mikor Dózsára gondolt, mikor a Szegény Jobbágyot írta! - de megmaradt a jelen és az anyag, amiből szíve szerint építhetett. A magyar nyelv, a magyar népi világ anyaga, melyet úgy meg tudott gyúrni, úgy felrakott, hogy alkotásai gerendázat nélkül is örökké állnak!

Pályája hatások sorozata. Kezdve a balladákon, a shakespeare-i Ágneseken, Kund Abigélon, Lászlókon és a többieken, akik oly egyforma kaptafa szerint bolondulnak meg és veszik el ezáltal büntetésüket egész a hun trilógia nibelungi tervezetéig. De ezek az idegenből jött figurák milyen ősi magyarsággal beszélnek s bonyolult lelkük vergődéseit milyen tündöklőre csiszolt magyar szavak boncolják! Micsoda kürttel, magyar sípokkal, tárogatókkal bűg Toldi élete! Milyen népi pörlekedéssel, magyar paraszti testvér-acskodással folyik Attila és Buda versengése, milyen szagos, színes magyar tájakon és ebédeken! Lírai hevét elfojtotta, de a másfelé irányított hév hogy megtölt, hogy duzzaszt csattanásig egy-egy hasonlatot, egy futó jelenetet! Epikája személytelen? Anélkül, hogy magáról egy szót szólna, egyszerre csak belép nem is annyira a cselekménybe, mint a jellemekbe és a tájba, fölhevül, átadja magát, mint eposzban még előtte senki és tökéletesnél is gondosabb, finomabb sorok aranybilincseit rázva kiáltozza, amit valóban személytelen lírájában megközelíteni sem mer: egy modern lélek minden kavargását, gyötrelmét, kishitűségét és gyorsan forduló lelkesedését. Magára veszi, elismerhetjük, mit tesz az nála? - egy-egy idegen költő vagy költészet köntösét, bemegy a fényes rácsok mögé, melyeket kora elébe rak, visszahúzódik a magyar múltba, mely amennyire korlátoz, annyira véd is a környezettől és ott dalolni kezd, mint a megvakított madár, részegülten, önnönmagának, és betölti a magányt. Ha ez nem sikerül, ha megakad a hosszú légvételű dal, gyötrődő, kétségbeeső fogoly és nemcsak költői, de emberi mivoltában is.

*

De vajon nem szentségtörés és főleg nem kecsgető, kényelmes rossz kanyar-é a költő magánéletének egy mozzanatából kiindulva boncolni a művet? Nem hasonlít-e túlságosan ez a lélektan ama kamasz kíváncsiságú és nick-carteri okfejtésű irányzatához, mely pár éve a közép-európai szellemi plebs körében hódít? Igazolja-e a mű a megállapításokat, melyeket szerzőjén át tettünk? Egy vallomással szeretném befejezni e találgatások sorozatát.

Nem szerettem Aranyt. Nekem a költő Petőfi volt, nemcsak életével és politikai eszméivel, hanem költeményei frissességével, keresetlenségével, elsősorban a fiatalos bájjal. Aranyban is azt szerettem, s ebben tán nem voltam egyedül, ami benne Petőfi volt. Rajongva olvastam az első Toldit. Lelkesülve olvastam tovább a kövér kis kötetben, mely a három részt egybefoglalta. Háromszor értem el és háromszor fulladtam el a második rész végehosszatlan címerfestegetésénél. Mire való volt ez? Kinek kellett ez? Nem tetszett az sem, hogy sehol sem

találtam többé a vidék, a kisemmizettek, a parasztság megdicsőülését, ami az első részben megejtette szívem. Mért hagyta ezt el, mit forog, mit lelkesül annyit a nemesek, a királyok közt, ahol az egyetlen póri származék, az aranyos Bencze csak arra jó, hogy nevéssenek rajta? A magyar múlt? Ez nem a mi magyar múltunk, nem a népé, akit Petőfi nemzetté tett. Nem tetszettek a balladák sem. Mintha egyenesen az iskolakönyveknek írták volna. Az Ének a csodaszarvasról, az igen. Aztán újból elolvastam a Bolond Istókot:

Szeretem én langy május reggelen
A permet-essőt, mely gyéren aláhull
Csillámfonalként a dörgéstelen
Napszürte felhők tiszta fátyolából.
Midőn a tájnak élénk zöldje lenn,
A szőke fényü légből visszahárul
És sárgazölddé lesznek a sugárok,
Melyekből a kelő nap átszivárog.
Szeretem a hölgy szép szemét, midőn
Egyszerre könnyet hullat és mosolyg,
S a még le nem simult bánatredőn
Félénk örömnök kétes lángja bolyg...

A lemásolás után háromszor, négyszer is elolvasom ezt a kis részletet. Ez a tökéletes kis darab, ez a mű, mely előtt nem kell találgatni, tapintani lehet, újra és újra megszemlélni, gyönyörködve, ízlelni lehet ezt és szagolni. Ez Arany vallomása. Próbáljam elemezni, hogy mi van ebben a másfél szakaszban, milyen életfelfogás, milyen emberi szemlélet és költői szemlélet nem is épp azáltal, hogy mit vesz észre, mint azzal, hogyan rendezi magához, az árnyalatok legfinomabb titkait miképp fogadja be, teszi sajátjává, meleg csöngésű hangján át? A ritmusban, a gondolat lágy kanyargásában, a szavak halk zengésében egy lélek él itt, szinte látni fájdalmas-megbocsátó mosolygását. Műveinek igazi kulcsa az ilyen részletekben van.

Ez a lélek rezeg Piroska hangjában, az Ünneprontók harangszavában, a szélkavarta nádasban, a férfi Toldi dadogásában, Keveháza oly magasan kezdett s egyre emelkedő harci énekében, s már-már vigasztalódva a Mindvégigben:

A lantot, a lantot
Szorits kebeledhez
Ha jó a halál:
Ujjad valamíg azt
Pengetheti: vigaszt
Bus elme talál.

Ez a költő a magánhangzók csendesítésével, a mondatrészek himbálásával s a képek biztos s mégis oly lágy vonalú eleven rajzaival fejezte ki költői jellemét. Mint minden igazi költő.

Ma kezdtem igazán érteni. Költészetét körülfogta, sok helyütt belepte a kor, amelyben élt, melyben még mi is élünk, de a csúcokra egyre jobban ragyognak és emelkednek a maguk színével Petőfi magasságainak láncolata mellett, szép határaiul a kis területnek, mely a magyar szellem világa. Csodálom, hogy ekkorára emelkedhetett, noha a népből támadt. Fő jellemvonása nem az, hogy népies. A maga területén, a maga világában átéli azt, amibe nyugati kortársai akkor, vagy később kóstoltak bele: a szellem magányát. Petőfi ebből az ürességből előre a világszabadság, a nagy testvériesülés irányában akart menekülni. Arany egyedül maradván, bevette magát abba a meleg sűrűbe, ahonnan származott.

November

Megint röstellkedve lépek a hintó lépcsőjére és már röstellkedésem miatt is röstellkedve intek a kocsisnak, aki ott a bakon ülve is, öreg arcát hátrafordítva is valami kínos vigyázz-ba feszülve mered reám s úgy viselkedik, mintha világéletében sohasem látott volna s fogalma sem lehetne: nem holmi nagybirtokost, vagy pusztára igyekvő »állami embert« rettegjen-e bennem.

A kocsis az öreg Beszédes bácsi, aki régebről ismer, mint én sajátmagamat, mert már keresztelésemnél segédkezett s akitől egynéhány nyaklevest is kaptam a későbbi évek folyamán. A feszélyezett, zavarodott pillanatokban kísérteties elevenséggel tolnak az emlékek.

A kocsis elindul az állomás elől. Udvarias szívélyességgel emelgetik süvegüket a kerítés mentén ácsorgók, akik közül egyetlenegyét sem ismerek, tehát ők sem ismerhetnek engem, mert nem igen szoktam elfeledni annak az arcát, akinek egyszer bemutatkoztam. Zavartan viszonzom a kocsiból ezt az üdvözlést, mely nem személyemnek szól. Pontosan az a feszélyezettség úrhódik el rajtam, mint mikor a pesti utcán valaki összetéveszt valakivel, mosolyogva kalapjához nyúl, de fele úton visszaszívja azt a mozdulatot. »Egyik jele, hogy elszakadtál a vidéktől« - állapítom meg magamban. »Ha itt, az ős talajon alakultál volna nadrágossá, mindezt patriarkalizmusnak vennéd«. Nem veszem annak.

Nézem a kocsis hátát, ezt a szóvalan embert itt fölöttem, aki a valóságban oly mérhetetlenül messze van, alattam van, hogy hiábavalónak tartja szót küldeni felém, úgysem érne fel hozzám. Mi sodort ily örületes távolságra bennünket egymástól, akik valaha valóban patriarchális viszonyban éltünk? Emlékszem arra az időre, mikor még tegezett és én magázva Ignác bácsinak szólítottam. Az emlékezés következő villanásánál ráriadok, hogy szegrőlvégről rokonok is vagyunk Beszédes bácsival, hallom a hangját, mikor nagyanyámat még Annusnak és ányomnak nevezte. Letolom lábamról a pokrócot és a sárhányóra lépve fölkapaszkodom melléje a bakra. Felém fordul. »Hajtani tetszik akarni?« - kérdi szenvtelen arccal és felém kínálja a gyeplőt.

Nem tetszem hajtani akarni, beszélgetni szeretnék vele. Lopva arcába kémlelek. Öreg, borotvátlan cselédarc, vonásain az évszázados bizalmatlanság és elzárkózás kemény kérgével. Ami melegség bújkál rajta, az a szolga mindig kész mosolya. Egy jobbágyarc, mit kerülgessük a szót. Értelmes, határozottan okos és csökönyös.

Ez hát a nép, gondolom fürkészés közben, a tiszta, gerinces magyar nép, a tősgyökér és nótafa, akinek bajait és nagyrahivatottságát barátaimmal Pesten hirdetjük, akit telepíteni és boldogítani szeretnénk. A nép, a zsellérség, a nagybirtokok népe, amelyből származom, amelyben specializálni szeretném magam. Íme itt van mellettem, félkarral átölelhetném, »keblemre vonhatnám«, csak épp szólni nem szólhatok hozzá, oly ijesztő köztünk a távolság. Én a tisztalakba készülök egy családi ünnepre, ő pedig a munkáját végzi.

Ha zavarban vagyok, azzal szoktam kilábalni, hogy annak, akinek ezt a lélekállapotot köszönhetem, keresetlenül elmondom zavarom okát. Majdnem minden alkalommal segítő kéz nyúlik felém. Beszédes bácsi nem nyújt segítő kezét. Bólogat, jól érti, amit mondok, de nincs hozzátennivalója. Már nem bizalmatlan, azt látom rajta, csak nem érdekli, amit fejtegetek. Nem érdekli a kettőnk viszonyába esett furcsa változás, nem érdekli a népből kikerült intellektuelek visszas helyezete, nem érdekli a földkérdés. A telepítés, amely pedig a hozzá hasonlóknak számára készülődne, ha készülődne, éppenséggel nem érdekli.

- Nem is hallott róla?

Hallani hallott róla eleget. Hallott már a háború alatt, kint a fronton, amikor minden hadviseltnak tíz holdat ígértek. Hallott róla az első forradalom alatt, amikor a cselédek a maguk szakállára tán szét is osztották volna a pusztát, ahová készülünk, ha idejében meg nem érkezik a forradalmi népőrség; amely aztán bölcsen meg is őrizte a népet. Hallott az ellenforradalom alatt is róla, hallott végül valamit róla a földosztás idején is. Szóval épp eleget hallott, hogy meg legyen a pontos véleménye róla. Véleménye nem kedvező. Annyit hallotta emlegetni, hogy már hallani sem akar róla.

Szóval nem csillan fel a szeme, arcán nem gyullad ki a sóvárgásnak az a lángja, melyet a magyar paraszt hagyományos földéhségének neveznek. Igaz, arca akkor sem borul lángba, mikor a magyar nép itteni bajáról beszélek, egész vármegyék magyarságának veszedelméről. Beszédes bácsit a magyarság sorsa sem érdekli, kénytelen vagyok denúciálni őt. A választójog sem érdekli és a kormányzat sem. Tudja a miniszterelnök nevét, egy-két miniszter nevét is tudja, de nem vár tőlük semmit, semmit sem kér számon. Az ellenzéktől sem vár semmit, abból is ismer néhány nevet. Beszédes bácsi úgy éli a maga életét, mintha valami óceáni szigeten élné. Havi jövedelme kevés. Mellesleg, erről is vállvonogatva beszél, tehát ez sem érdekli különösen. Az ég világon semmi sem érdekli, semmit sem remél. Vissza is merül rövidesen a némaságba. Halálos hidegség száll a szívemre, ez a közöny, ez a hallgatás nagyobb rémülettel és részvétellel tölt el, mintha egész úton kétségbeesett jajongást hallgattam volna.

Így érünk a pusztára. Lekászalódom a bakról. Beszédes bácsi illedelmesen leemeli a kalapját, arca megint olyan, mintha vigyázzba állna. Újra elfog az a kínos zavar, mely a felszálláskor lett úrrá rajtam s amely, most jövök rá, olyasféle, mint a lelkiismeret-furdalás. Feszélyezetten, tanácstalanul, testben és lélekben kifáradva nézek vissza Beszédes bácsira; mintha egy örüllettel utaztam volna.

December

Szabad időmben, vagyis esténként statisztikát tanulok, demográfiát, szociológiát, késő éjfélig, - irodalomra már villamoson, vonaton sincs időm. A baranyai jegyzetek örvényt kavartak -, abból érzem, hogy mennyit forgok, kapkodok. A jegyzetek publikálása miatt F. megnehezített és utána K. és B. is -, attól tartanak, kellemetlenségük származhat a dologból. Sok tekintetben én is bánom a közzétételt. De hát épp ők is azt panaszták, hogy senki sem törődik a dologgal, „pusztán hangzik a kiáltó szó”. Most itt a visszhang, győzzük hallgatni. Igaz, ha kevés reménnyel is, én más irányú, de főképp más eredetű visszhangot vártam, olyat, mely után nálam hivatottabbak és hozzáértőbbek ismertetik a helyzetet -, a *kérdést*; én csak kényszerűségből és mert más, úgy látszik, nem akadt rá, csak azért tettem fel újra és újra. Valami olyast reméltem, hogy szavaimat, épp azért, mert járatlan vagyok ezen a területen, átveszik azok, akiknek jártasságuk, hitelük van, nem szólva azokról, akiknek hivatásuk és felelősségük is volna - és én visszavonulhatok a magam vidékeire, az irodalomra. „Megkonnagatta a vészharangot” - olvasom. Az a nyolc-tíz hónap, amióta a kongatás tart, kiharangozásnak is sok -, hol van az már a riasztástól - inkább lever és fájdt. Jól érzem ezt magam is, hiszen én vagyok legközelebb hozzá. Nem folytatom soká. Akinek valami siratni- vagy örülnivalója van e veszedelemben, az bizonyára már úgyszólván felfigyelt. Addig folytatom, amíg az a fölösleg futja, aminek a lelkiismeret megkönnyebbüléséhez ki kell ömlenie? Addig sem. A lelkiismeret nem könnyebbül meg, csak még jobban megkeseredik. S mikor szívemet megnyitottam, ahelyett, hogy a keserűség kiömlött volna, új keserűség ömlött be. Egy társaságban az ifjú X azt mondta: Na és ha elvész a magyar nyelv? - írunk németül! Szóval meggyőztem nyelvünk jövőjéről is. Ezt csak illusztrációképp jegyzem fel: 1933-ban nagyjából

ilyen volt a pesti ifjúság egy részének irodalmi szelleme. Ők így voltak kozmopoliták, „felvilágosultak.” Mindez közönyösen hagy, ezt a szellemet s képviselőit elsősorban ostobának tartom, fitogtatásra szerzett műveltségük ellenére is mélységesen műveletlennek. A keserűség nem innen ömlik belém. A baranyai tapasztalat csak az első lecke, a bevezetés a magyarság teljes megismeréséhez. Ezt a mostani panaszt, úgy érzem, nem vigasztalás, hanem újabb panasz fojtja majd el s azt egy újabb. Saját életemen is át én így érezhetem majd a magyar folytonosságot.

1935

Ozora, július

A faluból ma már csak kilencen ülnek változatos kimenetelű testi sértések miatt életfogytiglani büntetéssel az ország különböző börtöneiben. A hagyományos vasárnapi verekedések szelídülnek és ritkulnak; ünnepek, sőt kettős ünnepek telnek emberhalál nélkül. Tűnőben a régi virtus, homályosul az ozorai bicska három vármegyére tündöklő híre. Már itt a faluban is alig esik szó a szörnyű nagyszombatról, amikor a feltámadás után a felszegen a részeg béndeköljiaiak két csendőrt a fél falu szemé láttára, iszonyú népünnepély keretében a kocsmá ajtajára szegeztek, pontról pontra másolva a hóhérkodást, mit a zsidók Krisztuson végeztek. Hol vannak az ozorai búcsúk, a híres szentistván-napiak, melyek mióta a falu fennáll, vagyis Szent István óta, századokon át az elkeseredésnek olyan hagyományos orgiái voltak, akár a görögök örömeinek a dionizoszi napok? Vas Gereben szerint, aki itt a határban, Fürgeden nevelkedett, a Mezőség jobbágysai már az ő korában itt és ezen a napon adtak találkozt egymásnak az évközben esett sérelmek és pletykák tisztázására. Sehol jobb helyet ennél. A falu apraja-nagyja készségesen nyújtott segédkezet, el tudom képzelni. Kiütközött belőlük az ősi vér, melyet még ma is eredménnyel tanulmányozhat, akit érdekel a leszármazás. Századokon át az ozorai vár volt az Esterházy birodalom börtöne, itt tartották az úriszéket. A vár kapujában még ma is elmerenghet a kőből rakott, mesteri faragású deresen a múlt idők szerelmese. Valamikor idáig áradt a Bakony is. Ami szegény-legényt, félkékalmárt abból kifogtak, azt idehozták; idehurcolták fölnégyelni, keréketörni vagy örökös rabságra a puszták rendbontóit is, az ellenszegülőket, nyakasokat és egyéb „pajkosokat”, az egyik okirat találó gyűjtőneve szerint. Aki közülök az igazság sújtó kezét és a vár szörnyű kazamatáit is szerencsésen megúsza, az már itt le is telepedett. Hova is mentek volna tíz-húsz évi börtön után? A várat festői dombok, hegyszorulatok övezik s az agyagos partok kitűnő löszjét az isten is barlanglakásnak teremtette. A hajdani börtöntöltelék abba húzódott s elvette régi ismerőse: valamelyik morva porkoláb leányát... Mint minden nagyrahivatott várost, Ozorát is kiválasztott hódítók tették nevezetessé. Magukba olvasztották az őslakókat. Mi maradt a hajdani gazdag faluból, melyet Ozorai Pippo, a Zsigmond király fővezérévé vedlett olasz kalandor, Tarczai György szerint, már Mátyás előtt humanisták és festők asilumává tett? Egy-két családnév, mint a Nádasdyaké, akik mostani parasztsorsukban is emlékeznek arra, hogy a grófi Nádasdyak belőlük emelkedtek ki. És egy hajdani kolostornak, a vörös barátokénak emléke, melyben az atyák olyan vidám életet éltek, hogy végül közös elhatározással felosztották maguk közt a klostrom kincseit, márványoszlopait és szölleit és közönséges hétköznapi atyákká változtak. Egykori szent fogadalmukat a Barát, Gvardián s ehhez hasonló nevű népes családok őrzik. Ebből a jó keverésű televényből fakadt az én családom fája is.

Családom egyik ága, az apai. Mert amilyen étvággal és szomjúsággal eresztett gyökeret és hajolt vissza újra és újra ebbe a talajba apám törzsének minden ág-boga, olyan ösztönös idegenkedéssel, iszonyodással húzódott el tőle az anyámé. Karácsonyra, János-napra nagyszüleim ivadékai a megye minden részéből visszaözönlöttek Ozorára, a vők, menyek, gyermekek és unokák olyan tömegével, hogy legokosabb lett volna sátor-tábort verni nekik a falu szélén. Vége-hossza nem volt a boldog ölekezésnek és csókolózásnak a helybeli rokonokkal, - csak anyám járt idegenül az öles termetű, nagyotmondó, borra és kiabálásra egyformán

jótorkú férfiak és nők között. Másfajta volt ő, az apja véréből való, aki mellesleg sohasem tette be lábát ezek közé a „pápista betyárok” közé. Anyánk fülében más csengése volt a falu nevének... Tizenöt éves koromban, egy diák-csetepaté alkalmával véletlenül kést rántottam. Csöndes, elvonuló természetű kamasz voltam, magam sem néztem volna ki ilyesmit belőlem, de mit tagadjam, valahogy meg is sebesítettem egy felsőbb osztályos fiút. Háború volt, apám bevonult, a konferencia anyámat idézte maga elé. „Ó, te ozorai...” mondta és hirtelen elfordította arcát, mikor az internátus folyosóján meglátott. De az eposzi jelző másik felét, azt, hogy „bicskás”, maga sem mert kiejteni, szívtépő zokogásba fojtotta. Anyai ösztöne minden titkos sejtelmével, rettegve óvott bennünket ettől a falutól. Ó, az a kétségbeesett pillantás, mikor ez a sejtelem beteljesedett. Szombaton testvérbátyám még széles jókedvvel búcsúzott tőlünk, indult vissza Ozorára, ahol megtelepedett - s vasárnap éjjel anyám dermedten ejtette ki kezéből a rövid táviratot: „Ferenc fiad meghalt.” S a pillantás, az iszonyú görög némaságé, melyet másnap apámra, aztán reám emelt a véres, fiatal tetemről. Kilenc halálos sebet olvastunk meg azon. S a rémült, tébolyodott sietség, ahogy a temetés után rögtön elhagyatta velem a falvat. A rengeteg cigány jóslat között neki is volt, még leánykorából, egy mocskosan förtelmes, amely ugyan ozorai viszonylatban nem lehetett valami rendkívüli: fiai nem természetes halált halnak. Ez most szinte eszelőssé tette. „Csak oda ne, soha!” Meg kellett ígérem, hogy soha többé nem teszem lábam Ozorába. Aztán meghalt ő is, apám is és utánuk sorra a família minden oszlopa. A család már mi, a gyermekek vagyunk Ozorán.

Múlt nekem az egész falu, a család is, én magam is itten. A napos főutcán úgy kapom föl tekintetemet városi nyári cipőmről, ha ismerősök megszólítanak, mintha rég olvasott regény hősei állnának előttem. Egy téma rántott ide úgy, ahogy mást egy könyvtárba küldött volna egy-két forrásmunka átböngészésére. „Néhány adatra volna szükségem” - jobban mondva csak ellenőrizni szeretném, hogy az az egy pár adat valóban olyan-e, amilyennek annak idején emlékezetem szórakozottan följegyezte. Ha valahonnan, úgy ebből a népből való vagyok, mégis már eléggé távol ahhoz, hogy tárgyilagos, sőt ha kell, idegen szemmel nézhessem. Különös, elvarázsolt utazás: mintha sose látott, vad földön járnék, de ahol csodálatosan, mint egy álomban vagy tündérmesében, mégis ismerem a bennszülött lakosoknak nemcsak nyelvét, de gondolatát, múltját, sőt a jövőjét. Feszengek is kicsit, nem követek-e el indiszkréciót már jelenlétemmel is?

Nem róluk beszélek. Ég őrizzen, hogy a falu lakóiról, akikhez annyi kedves emlék fűz, akiket szeretek és becsülök, csak egy rossz szót is ejtsek. Nincs is szükségem rá, hogy róluk beszéljek. Amit a szomszéd falvakról elmondhatok, az rájuk is jellemző; sőt bizonyára a környező falvakról rajzolt kép hűségét legjobban e falu tükrében ellenőrzi a festő. Amit én ábrázolni szeretnék, az tudom, minden faluban megvan. Ozora csak központja ennek a vidéknek, ennek az „erdőnélküli Bakonyinak”, ahol a régi Rengeteg leheletét, hagyományát jobban érezni, mint arréb a sűrű szálfák közt, melyek alatt most békés kirándulók gépkocsijai kanyarognak.

A falvak elég messze esnek egymástól. Hajnalban kelek. Pusztákon, egy tagban álló ezer holdakon, kukoricáson haladok át cserkésze, mint valami vadász, puska helyett egy zsebbegyűrt füzettel. Délre minden községben rokoni vagy ismerős asztalnál ülök, ha máshol nem, a falusi nagykosmában, ahol egy-két családi név kiejtése elegendő, hogy az ismeretlen és méltán gyanús kószáló azon nyomban „édes öcsém”-mé varázsolódjék.

Örömmel fogadom a kézfogást, medve-esetlenségemben is boldogan hajlok a jólismert férfi-ölelésekbe, melyek alatt nem szemtől-szembe karolják át az embert, hanem félkarral, oldalról; szinte bőrömön érzem a társalgás meleg közvetlenségét. Semmi titok, a lelkek meztelenek, fesztelenül csapongnak, ölelőznek, s én egyszerre mégis elnémulok, az érintések megzavar-

nak, zavartan nézem a szellemnek előttem folyó vidám összefonódását is. Hasonló vagyok hozzájuk, de közben más is, olyan aki előtt bizonyosan elzárkóznának. A Miska bácsikkal és Eszti nénikkel még vitába szállok. De a helyettes szolgabíró Józsefek és a káplán Sándorok társaságában, míg bölintgatva hallgatom a beszédet, képzeletemben tapintható, tárgyyszerű valósággá elevenedik a közhely, hogy köztünk szakadék tátong: én az egyik oldalon ülök magányosan, regényes szikla csúcsán, ők pedig a kavargó örvény másik felén - miközben a fehér abrosz fölött szíves koccintásra nyújtjuk poharainkat. Egy masszából vagyunk s én másik osztályhoz tartozom. Ha leleplezem magam, hidegebb arccal állanának fel az asztaltól, mintha például egy véletlen szóból az derülne ki, hogy nem is vagyok rokon, lelencként kerültem a családba. Tapinthatónak érzem a felváltva gúnyba és helyeslésbe merevedő álarcot is arcomon, amikor cserélem, szinte pattog és reped, egy rántással a sarokba vághatnak. „Isten velünk” - mondom a hörpintés előtt, s a hörpintéssel keserű fintor csúszik le számról. Szerencsére semmit sem sejtnek.

*

A b.-i nagyvendéglőben, a nagymise és a déli harangszó közti időben, melyet az intelligencia minden valamire való tagja egy pohár sörnek szentel, szó kerül a zsellérekre. Az egyik közeli uradalom intézője csillogó szemmel mesél, mint egy édes látványról, egy hajdanvaló kasznár lapátnagyságú tenyeréről, melyből a pofon legjobb esetben is ájulást okozott. „Ha a Rasch bácsi fölemelte a kezét, olyan csönd támadt a pusztán, hogy ijedtében még a masina is megállt.” Egy másik gazdatiszt botosispánt keresett. Okleveleset? Egy ördögöt. Valami kiszolgált csendőrőrmester kellett neki, olyan, akit „hivatalos hatalommal való visszaélés miatt nyugdíjaztak” - teszi hozzá elégedett nevetéssel, hogy ilyen pontosan meg tudta határozni, mi is kellett. Szörnyű nép ez, - ebben valamennyien megegyeznek. Aztán arról indul vita, de csak a részleteket illetően, mert az alaptételt mindnyájan elfogadták, hogy ezt a népet csak akkor lehetett „becsületben tartani”, mikor az uradalmaknak pallosjoguk volt. Szóval nem változott a lélek, amióta elkerültem, emlékeimet nem árulta el a valóság.

- Hát milyen nép ez? - teszem fel lassan a kérdést, hallgatólagosan mindjárt elválasztva őket a néptől, noha nem tudom, hogy az egyik egy falusi asztalos fia, a nagy tenyér rajongója pedig épp egy tollszedő. Ami név a különböző bűnözők megjelölésére a törvénykönyvekben előfordulhat, az egy fél perc alatt mind elhangzik itt, megvetően és gyűlölködve. Helyeslően bölintok, igen, így kell beszélniük, emlékezetem színpadán ilyen a szerepük. Megértésnek vagy védelemnek nyoma sincs. Nem csak ebben a faluban, de a környezőkből is, a szomszéd megyék, az egész Dunántúl, talán az egész világ minden községében a lakosoknak több mint fele nincstelen zsellér, akiknek se földje, se háza, se állatja. Csak két marka a dologra, ha volna dolog. - Miből élnek? - kérdem. - Lopásból a bűdösek, - mondja engesztelhetetlen dühvel egy testes ifjú. Mint valami jóízű adomával, vagy huncut népi történettel, megismertetnek az „ozorai ridikül” fogalmával, amely persze éppúgy túlterjed a falu határán, akár a bicska.

Errefelé minden szegény ember akárhová indul, hacsak a szomszédba is, zsákot csap a hóna alá s mindent, amit útközben lel, abba rejt. Faágat, rothadt gyümölcsöt, eldobott cipőt, ha más nem, hát valami megfőzhető gatz, szóval „mindent, mert a szemük aztán úgy jár, mint az ijedt verébé”. Sz. falvat folyó választja el az uradalmaktól. Egyszersmind a világtól, mert a folyón túl nagybirtok nagybirtok után következik, ameddig csak a láb elgyalogolhat, a madár elrepülhet. Országút azért vezet ezen a területen is, de rajta persze minden gyalogos, akinek nem valamelyik uradalomban volt dolga, gyanús, mert az út két oldalán a herceg vagy a bérlok javai hevernek: répa, burgonya és kukoricatáblák, szabadon, mint megannyi nyitott kosár. A folyó hídjához az egyik uradalom igazgatója örököt állíttatott, akik minden gyanús áthaladót

megmotoztak. Kivétel nélkül minden zsákban akadt valami lopott dolog, egy tök, egy cséve tengeri, egy fürt éretlen szőlő. Honnan tudta, hogy mindez lopásból származik? - kérdeztem, - elvégre... - Mi másképp juthattak volna hozzá? - vágott szavamba ingerülten. - Nincs azoknak annyi maguk földje sem, mint a körmöm alatt a piszok! - és hangját kiáltásba hevítette valami rejtelmes megvetés. Megvetés természetesen egyes-egyedül a zsellérek ellen. Akikkel errefelé alig lehet bírni, mert ezek ráadásul még „harapósak” is. Az egyik jelenlevő gazdatiszt egy este az uradalmi dinnyeföld közepén idegen embert látott hajlongani. - Mit keresel, te! - kiáltott be hozzá és feléje indult. - A javát nagyságos uram, - felelte az, de oly sötét hangon, hogy a tiszt megállt, mert épp nem volt nála fegyver. Az ember földhöz vágta a kezében tartott dinnyét, egy kicsit gondolkozott, aztán lassan, a rendesnél is lassúbb léptekkel megindult ellenkező irányban, nem nézett hátra, hogy követik-e. - Kurácsi az van bennük, - bólíngattak a többiek s a háború alatt véghezvitt, valóban csodálatos vitézi tetteikről meséltek. Ez volt az első alkalom, hogy ajkukról elismerő szót hallottam a népről.

Van, akinek fáj ez a helyzet, vagy legalább is kényelmetlen. „A legnagyobb hiba - mondja valaki, aki újságot is járát, - hogy az intelligencia legtöbb tagja jövedelmét közvetlenül a falutól, a parasztoktól kapja; illetve saját magának kell azt fenyegetéssel, árveréssel behajtania.” - Így maga a hivatal állítja szembe egymással a parasztokat; akiknek valóban nincs pénzük és a falu szellemi közigazgatási vezetőit, akiknek meg mégis csak meg kell élniök. A parasztok így szívesen lemondának azok munkájáról s nem is tartják igazi munkának azt, amit azok végeznek. Irigylük a tanítók 2-300 pengő havi jövedelmét, nekik egy esztendőre is alig jut annyi. S. faluban az intelligencia takaros fürdőfülkéket építtetett a folyócska partjára. Kis italmérést és homokpartot is létesítettek. A pap, az orvos, a jegyző s a kereskedők családja délutánonként fürdőruhában ott kártyázgat, - már az közülök, aki bírja a parasztok tekintetét, akik a folyó túlsó partján reggeltől estig tikkadtn aratnak, kapálnak a forró napsütésben. „De hát mit tehetünk?” - kérdik. „A mi hibánk, hogy vége a patriarkális időknek?” A nép közt élnek s nem érintkeznek vele, csak hivatalosan. Valamikor nem úgy éltek. Volt idő, nem is régen, mikor elkeveredtek a néppel, mikor a jegyző, tanító gazdálányt vett feleségül. Mikor a pap a határt járta s a parasztok vasárnap együtt kugliztak az urakkal. Akiknek eszükbe se jutott, hogy ők „urak”; viseletük is alig különbözött a népétől.

Szükségszerű, mindenütt így van ez? - vitázok saját gondolataimmal. Nem. Földizem azt a pár francia falvat például, ahol hosszabb-rövidebb időt töltöttem. Osztályellentét ott is van, de a falu mégis egységesebb. (Hisz tulajdonképp nincs is olyan nagy osztályellentét a parasztok és az intelligencia közt, majdnem egyformán nehéz az életük. Igényük, műveltségük is - micsoda sértés! - majdnem egyforma, valóban.) Magyarországon is vannak vidékek, ahol kisebb, néha alig látható az ellentét. Csak a Dunántúl volna ilyen átokverte föld? A nagybirtok zárkózik el a néptől, mert a gépek bevezetésével egyre kevesebb népre volna szüksége, s hatalma megőrzése végett egyre nagyobb biztonságra, azaz fegyelemre. A középosztály azt jelenti, hogy egy másik osztály alatt van. A közép mindig az erősebbhez, magasabbhoz vonzódik, azt utánozza. Nem a nép az erősebb. Társaságban véletlenül kiejtettem, hogy nagyanya cseléd volt. Egyik unokanővérem másnap remegő ajakkal, sápadtan vont felelősségre.

*

Mint valami népvándorlás, hajdani honfoglalás késői rajai, akiket századokig foglyul tartottak valahol s csak most engednek egyenként a többiek után, úgy szívárognak a falvakba a pusztaiak. Rendszerint karácsony és újév közti héten érkeznek hóhullásban vagy tengelyig érő sárban. Ökrös szekér hozza őket, olyasféle, aminő a Feszty-körképen látható. A szekéren a darabjaira szedett ágy és disznóakol, az egészben feldobott csirkeól és ütött-kopott sublót közt

színes cihákba burkolózva valami kornélküli vénasszony körül egy fészekaljnyi gyerek kuporog. Félkézzel a hátsó löcsöt markolva a szekér mellett, vállán valami rossz lópokróccal férfi ballag, kopottan, rokkantan, borostás arcán annyi fáradtsággal, amennyit egy emberélet alatt nem is lehet összeszedni, egy évezred keserű tapasztalat dereng azon... Ifjúkoromban én is terveztem hőskölteményt a magyarok bejövételéről. A Kárpátok úttalan hágóin, havas esőben ereszkedik a bizonytalan jövő felé egy didergő szekér-sereg, - ezzel a látomással indultak az esetlen alexandrinusok. Hányszor láttam ezt a képet, voltam szereplő is rajta. Így vonulnak a pusztaiak végre a magukéba. A hófúvás elől a kutya a szekér alá húzódik, ott lépdel óvatosan a kerekek között, néha leesik egy darab fa, vagy egy cséve kukorica a saroglyába mentett készletből, a hosszú vándorlás eredményéből, amellyel az új életbe vágta. Végre megáll a szekér valami nyomorúságos galyiba előtt, messze kint a falu szélén. Mert a falu nem fogadja be az újonnan jötteket.

Elmúltak az idők, mikor a pusztákról vagyonnal tértek meg a cselédek, mikor egy élet végére két-három holdba tudtak telepedni. Állítólag volt korszak, midőn a fiatal falusiak is elszegődtek a pusztára s onnan hódítgattak, négyszögölenként vásárolva a földdarabkákat, új hont maguknak. A háború óta ritka, aki saját házacskát szerezhet, hacsak akkorka udvarral is, melyen egy borjú meg tud fordulni. Legtöbbjük bérletbe költözik, de így is csak a zsellérsorokba, a hajdani, a szerencsésebb volt pusztaiak portájára. Onnan járnak napszámba vissza a pusztákra, amelyeknek távolról is foglyai, tán még jobban, mint azelőtt. Gyermekük innen szóródnak világgá, mert a faluban azok sem ereszhetnek gyökeret, még azok gyermekei sem.

A falvak merevek, szerkezetük hasonlít a középkori várakéhoz. A főépületek a templom, iskola, községháza, nagyvendéglő körül, mintegy fellegvárban az intelligencia, a pap, a tanító, jegyző, orvos és a zsidó kereskedők házai terülnek; a következő kört az őslakók, a birtokos parasztok s iparosok töltik meg; a harmadik kör a zselléréké, akiknek kis házacskái úgy tapadnak a falu testére, mint sziklára az apró tengeri kagylók. A különböző körök lakói átjárnak egymás területére, de idegennek érzik ott magukat s dolguk végeztével sietnek visszahúzódní a saját sáncaikba. „Megint itt ácsorgott két alak az alszegről” - mondja férjének az ablakból visszafordulva a jegyzőné s hanghordozásával sok más mellett finoman s öntudatlanul azt is érzékelteti, hogy ezt valahogyan nem találja rendben valónak, valami intézkedést vár. Igaz, hogy az alszeg ablakai is megtelnek kíváncsiskodó fejekkel, ha véletlenül ő arra jár, a gyerekek kiszaladnak az utcára. A három réteg lakói alig érintkeznek, a templomban is elhúzódnak egymástól. Nagy-néha támad valami eszme-áramlat, vagy pletyka, mely a három elem közül kettőt átmenetileg egyesít, a harmadik ellen. A parasztok és zsellérek gyakran majdnem egyformán idegenkednek a nadrágosoktól. A zselléret a parasztok is majdnem úgy lenézik, mint az urak. De olyan eszme, még gyűlölködő sincs, amely mind a hármat összefűzné.

Az egyik faluban a segédjegyző kislányával mentem az utcán. Vele körülbelül egykorú parasztlányka közeledett felénk, elpirult, mikor elhaladt mellettünk. Kiderült, hogy négy évig egy osztályba jártak. „De mióta kikerültünk az iskolából, nem beszélünk.” - „Összevesztetek?” - „Nem, csak már nem beszélünk.” Beszélni az életben már csak akkor fognak, ha dolguk lesz egymással s akkor az egyik a másikat tegezni fogja, az pedig magázva felel s úgy köszön: kezét csókolom.

Az egyik esti összejöveten a társalgás a gyermekek édes elszólásaira fordul, a szülők büszkén mesélgetik az annyira jellemző gyermek-megfigyeléseket. „Ugye anyukám a parasztok előbb halnak meg, mint mi?” - az egyik jószágigazgató hároméves kislánya kérdezte ezt az anyjától. „Miért gondolod?” - kérdezte az anyja. - „Hát azok is olyan emberek, mint mi?” - hangzott a harmadik kérdés is. Föltételezem, hogy az anya akkor a gyermekének azt

válaszolta, hogy igen, azok is olyan emberek, mert a halál, vagy Krisztus előtt mindnyájan egyformák vagyunk. De itt, ebben a társaságban az ő válaszát már nem mesélte el, ennél a pontnál megszakította a történetet, mint a műfajt és az olvasót jól ismerő óvatos író, - ami a kislány előtt még helyénvaló lehetett, ebben a társaságban az ízlés kihívása, hazugság, vagy legalább is erős túlzás lett volna. A kislány következtetése igazán éles elmére vallott, a parasztok valóban előbb halnak meg.

A háború óta zsellér nem igen épített errefelé házat. A harmincpengős búza-ár idejében - melyről ma úgy beszélnek a faluban, mint boldog, mesebeli aranykorról, melyet távoli érthetetlen mesebeli szörnyek dúltak fel, - csak azokra süttött igazán a nap, akiknek földjük volt, a földbirtokosokra és a gazdákra. Az éhségtől és a gyors politikai fordulatoktól szédelgő városok ő előttük estek féltérde, selyemharisnyát, zongorát és hazafias ódát nyújtva valamicske harapnivalóért. Fejlődésnek a falu ez a rétege indult, - örökre ijesztő példát adva, milyen zsákutcába és végül milyen buktatókba kerülhet kellő szellemi felkészültség nélkül minden osztály, amely országos színpadon is csak az orráig lát s mohón apró koncok után kapkod, kisüstöt ment, mikor jövőjét kellene mentenie. A közéletben a magyar zsíros parasztság bukott meg, a földműves lakosság számra és értékre elenyésző töredéke, az ég óvjon olyan fejlődéstől, mely ismét ezt a réteget keltene uralomra. Mert ez a réteg most csak fogalomként él, a valóságban - ahogy előre látható volt hatalmával zsírját is elvesztette, visszasüllyedt abba az őszállapotba, melyben alig van különbség paraszt és paraszt között. Anyagi szempontból természetesen. A birtokos parasztság annak idején hozzájárult törvényhozásunk egyik legkiáltóbb szegényéhez, ahhoz, hogy a munkások szociális biztosításából a földmunkásságot kizárják. Ma még az intelligencia közönyénél is nagyobb közönnyel nézi a falvak végén vergődő zsellérek sorsát, akiknek pusztá léte: az, hogy van életkedvük napról napra kibújni odvaikból, nekem is a legnagyobb rejtelem.

Ezen a vidéken sokan barlanglakásban laknak, akár az ősök, a bronzkorszakbéliék, akiknek legrégebbi honi rókalyukait itt a szomszédban, Regölyben fedte fel a népvándorlás előtti idők híres tudósa, Wositzky, - vagy akár az ozorai várból szabadult hajdani betyárok. A barlanglakás, magas partba fűrt közönséges pince. Olyan területen fűrják, amely senkié; ha például az országút hegybe van vágva, hát az így keletkezett partba. Megfelelő a vízmosságok két oldala is. Ahol a temető hegyen van, ott a temető alá fűrnak s ott húzzák meg magukat a halottak alatt. Belülről néha egész tetszetősen kiformálják, van olyan, melyikben külön van a konyha és a lakószoba, s az utóbbiban természetes bejáraton kívül egy tenyérnyi ablak is díszlik. Ha fölnyújtom a karomat, a mennyezetet nemcsak a kezemmel, de legtöbb helyen a könyökömmel is elérhetem. Így szeretik, ilyen alacsonyban, mert így kevésbé fenyeget azzal, hogy bedől. A barlanglakók általában szeretik a barlanglakást, legalább is az intelligencia szavai szerint. A föld mélye ugyanis meleg, télen alig kell fűteni. „Magam is szívesen ellaknék bennük” - mondta az x.-i főjegyző, szinte irigykedve, bár a feltételes mondathoz nem tette oda a feltételt, azt, hogy milyen esetben lakna szívesen bennük. Legtöbb barlanglakás előtt lábnyom nagyságú csinos kertecske fogadja az embert. Akad baromfi is, rendszerint egy különös gonddal ápolt tyúk, mely séta közben hosszú rongypórázt húz maga után, mert az ajtó sarkához van kötve. Az éjszakát a család körében tölti. A lakásban rengeteg a szentkép, legtöbb Máriát ábrázolja és a gyermek Jézust a jászolban a barmok előtt; mintha a képekről áradna: jámbor istálló-illat terjeng a szobában, hangolja össze az égi és a földi környezetet.

Az egyik lakás agyag-mennyezetén megfeketedett villanykörtébe ütközött szemem, még idejében ahhoz, hogy fejemmel el ne sodorjam. Újságpapírból ízléses csipkeellenzöt szegtek köré. Egy pillanatra meghökkentem, hisz villanyvilágítás a faluban sincs. A putriban sincs; a kiégett fekete körtét a házigazda a szoba díszítésére szerezte valamelyik vasútállomáson, ahol mint pályamunkás működött két hétig, ezelőtt három évvel.

Politikai hitvallására nézve a barlanglakók jórésze 1935 nyarán lelkes nyilaskeresztes volt. Cipőt általában nem hordanak, de csaknem valamennyi férfi az egyik szomszédos földesúr pártjának egyenruhájaképp zöld inget visel. Különböztetés kivételével hadviselt emberek, mert mióta a minisztérium közegészségügyi osztálya elrendelte, hogy új barlanglakást nem szabad fűteni s a régiakat ki kell üríteni, a község elöljárósága csak különös esetekben hűny szemet, ha a dicséretes rendeletet valaki megszegi. A rendelet ugyanis nem intézkedett, hogy a kitelepítésre ítélt utcások lakóit hová telepítsék. Új barlanglakás most tehát nem igen készül, de azért mindenki talál fedelmet: a régi lakók krisztusi szeretettel több családdal is megosztják hajlékukat.

Hány ember él így ezen a vidéken s hány ebben az országban? A mai határok közé szorult magyarságból körülbelül három millió él zsellér vagy gazdasági cseléd sorban: csaknem minden harmadik magyar anyanyelvű ember. Író vagyok, elsősorban nem az én hivatásom volna, hogy pontos statisztikai képet adjak a nép helyzetéről, melynek nyelvét beszélem; tőlem az olvasó sem azt várja. De nem luxus-e, nem ködverés kultúráról és irodalomról beszélni, míg a nép, amelynek azt a kultúrát meg kellene testesítenie, testét, halló- és látószervét is alig tudja működésben tartani?

Mindez nem irodalmi kérdés... De mi értelme dalodnak is barátom, ha a fül, amelynek be kellene fogadnia, az éhség vérapadásától dobol s a száját, mely dalodat ismételné, vacogással tölti meg a hideg? Nem irodalmi kérdés? Voltak s tán vannak boldog országok, ahol nem az. De az az irodalom, mely téged nevelt, a magyar, vajon nem mindig a nép kérdése volt-e, a nyelvében élő nemzet életéé? Csak az én rögeszmém volna, hogy felelnem kell ezért a népért? Ijesztő előjel: csaknem minden író, aki a magyarság nagy sorskérdéséhez hozzányúlt, előbb-utóbb eszelőssé lett.

Napról-napra ilyen gondolatokkal térek vissza a faluba, föl ide a szőlőhegyre, magas irodalmi magányomba. Versekét írok s a versek csak elégedetlenségemet táplálják, még a rendesnél is jobban. Valamennyi, mihelyt elkészül s hitem szerint talpra áll, mint ellenséges kutya mordul reám és üzne tovább: idegen vagyok neki és ő is nekem. Ez talán az egyetlen értelmük, - mert mit is fejeznek ki a lenti völgyek éltéből, melyeket pedig jól ismerek, legmélyebb titkaikat is látom, mint az átlátszó habokon át valami tengerfenék világát? Mellébeszélék, mint kortársaim mind. A tehetség hiányzik vagy a bátorság? Még az vigasztal, hogy legalább lelkiismeretfurdalásaim vannak... mert azzal nem menthetem föl magam, hogy semmit sem tehetek. Nem elhivatottságra gondolok, csak a véletlenre, hogy ismerem a nép múltját, jelenét, s íme módom van beszélni róla, szavamat magam is talán így tekinthetem, mintha nem én ejteném, hanem mintha ez a némán erjedő tömeg sajtolta volna ki.

Évekkel ezelőtt a dél-dunántúli pusztulásról beszéltem, a halálos veszedelem egy-két tünetéről. Hány új tünetet láttam azóta! Viszolygok a károgó varjú szerepétől, de adhatnék-e más hangot, ha szavamat valóban személytelenné, egy tömegnek véletlenül az én ajkamon át megnyilatkozó szavává akarom tenni? Természettől inkább jókedvű vagyok, mint komor. De ha azzal a testtel azonosítom magam, amelynek anyanyelvemnél fogva tagja vagyok, a hang ösztönösen a panaszé. A magyarság, kultúránk és népünk ha nem tud megújulni, romlásnak indul. Várom a biztató szót, amely elhiteti vetem, hogy megújul. Várom, aki reményt ad, hogy negyedfél-millió lép-életet élő magyar nem fojtódik meg önmagában, hogy levegőhöz jut. Igen, földhöz. Hogy átüti azt a réteget, mely ugyan belőle fakadt. Képes erre? És képesek lennének mi írók arra a feladatra, hogy felrázzuk - az egész nemzet érdekében? Mert más ezt a szerepet sem vállalja.

Hódmezővásárhely, szeptember

A hódmezővásárhelyi tanyák ifjúsági szervezetei vendégül hívtak mintegy harminc író és újságíró. Céljuk az volt, hogy megismertessék velük a tanyavilág életét, föltárják annak bajait. Bizonyára gondoltak arra is, hogy az írók majd továbbadják az ő panaszait s így hamarabb kapnak azokra orvoslást. Bár, ha csak ez lett volna a gondjuk, akkor sokkal üdvösebb, ha képviselőket hívnak meg, vagy díszpolgárokat választanak. Azzal, hogy írókat hívtak meg, nyilván nagyobb igényről tettek tanúságot. Az írók talán egyszer regényt vagy verset írnak a látottakról, vagy csak egy sort fogalmaznak másként, mint ahogy a kirándulás nélkül fogalmazták volna. Az ő támogatásuk - írásaik hatása, ha egyáltalán írnak - legjobb esetben is húsz-harminc év múlva jelentkezhethet. A rengeteg munka és költség tehát, amelyet a fogadás, elhelyezés, szervezés igényelt akkora területen, önzetlen volt, hasonlított a diófát-ültető öreg fáradságához, akit nem érdekel, hogy élvezni fogja-e ő is a fa gyümölcsét: bennem mély tiszteletet keltett. Vannak hát mégis, a költőkön kívül, akik bíznak az irodalom erejében? És feladatában? A meghívottaknak körülbelül a fele jelent meg. Mondanom sem kell, hogy a szerényebbje. Olyan, akit a tanyai parasztok is írónak ismernek, azt hiszem egy sem volt köztünk. Nagyrészt fiatalok voltunk.

Kitörő örömmel fogadtak bennünket. Mikor hajnalban egy éjszakán át tartó utazás után kikászálódtunk a vagonokból, az újságírók az első, mi írók a harmadik osztályúakból, a tanyai állomáson küldöttség s díszbéd várt reánk. Jöllerakattak bennünket, majd megmutatták a néhány házból s két templomból álló tanyai központot. Újabb s újabb vendéglátást élvezve megnéztük egy-két mintagazda házatáját. Aztán szétoszlottunk. Mint valami különös vásár végén, az összegyűlt tanyások mindegyike a kocsiban egy-egy írót vitt mutatoul, vásárfia gyanánt haza. Én egy rokonszenves, művelt, korombeli gazda nyakába jutottam, Győri Sándoréba. Próbáltam elképzelni, mit gondolhat furcsa szerzeményéről, akit látatlanban sóztak rá, s mit gondolnék én az ő helyében egy íróról, úgy általában, minden előző ismeretség nélkül? Feszélyezve éreztem magam, mint mindenkor, midőn valami szerepre kényszerülök, ha csak egy mesterségére is.

Szerencsére rövidesen emberré váltunk, mondhatnám a nép egyszerű gyermekeivé. Hódmezővásárhelyre majdnem közvetlenül szűkebb pátriából érkeztem, tele voltam hazai benyomással. »Nálunk ez így van...« - a beszélgetés a két vidék másféleségéről folyt; az melegített össze bennünket, ami elválaszt. Elcsodálkoztam a különbségen. Úgy is értelmezve a szót, amennyivel itt minden különb, mint a Dunántúl.

Tíz-húsz kilométer itt nem távolság. Hódmezővásárhely határa 134 ezer hold, nagyrészt középbirtok. A tanyai gazdák el vannak zárva a világtól. Elmaradottaknak érzik magukat. És épp az elmaradottságnak ez a tudata ösztökéli őket, hogy kapcsolatot keressenek a világgal, a kultúrával és egymással. A szétszórt tanyák között elég sűrűn olvasókörök és gazdakörök vannak és ami csodálatos, működnek is. A tanyai gazda az egész napi egyedüllét után nem sajnál tíz kilométernyi gyaloglást vagy kocsizást, hogy este valami hírhez, vagy könyvhöz jusson. Abban a dunántúli faluban, ahonnan én érkeztem, közel hatezer ember él egymás mellett. Van egy »48-as és függetlenségi olvasóköre«, amely évente egyszer gyűl össze, amikor a tisztikart választják. Könyvtára két nyomorúságos szekrény, tele a háború előtti napilapok ajándék fércműveivel, még szerencse, hogy a kutya sem keresi azokat. A gazdák semmit sem olvasnak, semmit sem beszélnek meg; kerülnek egymást, épp azért, mert összezsúfoltan élnek. Hogy valaha, nem harminc, hanem csak egy fél íróra kíváncsiak lennének? Elámultam a hódmezővásárhelyi tanyákon. Hát ilyen nép is van? A »magyart« én nem ilyennel tanultam meg azonosítani. Ha a találkozás célja az volt, hogy az egyik fél elmondja panaszait a másiknak és segítséget várjon tőle, - hát én voltam a panaszkodó és a segélytváró.

Anyagilag persze a helyzet itt is kétségbeejtő. Az aszály, az Alföld kiszáradása, a rossz utak, az agráröllő, az adósság és az adó, az adó; csak a városi különadó 140 százalék. Ezek ellen hasztalan minden szorgalom és élelmesség. És aztán a földnélküli tanyasiak helyzete, akiknek ütött-kopott, sárból vert kalyibáik úgy állnak a szikesedő sivatag közepén, bekerítetlenül, elhagyottan, akár a kirgiz jurták a sztyeppén. Azzal a különbséggel, hogy közöttük egyetlen háziállat sincs. Pár rongyos, beteg gyermek ül a porban s néz az aggastyánok közönyével a kérdezőre. Most tanulják, saját sorsukon, milyen a földosztás, a kegyként kapott; az 1920-as.

A tanyai ebéd után, melyet két bájos fiatal lány készített s szolgált fel, frissen, sűrögve és élettől duzzadón, mint némely jóévtvágyú olasz festő képén a szakácsnő-angyalok, ellátogattunk két gazdakörbe. A »pesti író« hírére (bárki lehetett volna az) mindkettő zsúfolásig megtelt. Válthattam ismét a csodálkozást az életrevalóságon, értelmességen és a súlyos anyagi elnyomottságon.

A feszélyezettséget, melyet az ilyen »néppel való érintkezés« a népben is és a vendégben is kelt, hamar legyőztük. Két-három perc múlva már úgy beszélgettünk, mintha nem vendégségbe, hanem haza jöttem volna. Megdőbentett forró, már-már kirobbanó elkeseredettségük.

Akikkel itt beszéltem, nagyobb részét módos gazdák voltak. S ilyeneket mondtak: csúnya világ lesz, ha mi elproletárizálódunk. Egy kedves, félszemére hunyorgó bácsi az asztalt verte: igen, a telepítés elkezdődött, minket már telepítenek kifelé. - Az adóvégrehajtó mindennapos a határban. - Jobb volt a jobbágyvilág, - mondták, - akkor természetben lehetett fizetni, amit az uraknak fizetni kellett. - Kossuth, - kezdte valaki, de egy hang félbeszakította: - mi rajtunk ő sem sokat szabadított! - A hivatalnokok, az y-osok ellen beszéltek, akiknek fizetése nincs arányban a parasztság jövedelmével és adózóképességével. - Uram, - kiáltotta más, - én egész évben nem veszek be 600 pengőt. Ennek meg ennek az úrnak meg csak a titkárja havi 600-at keres. - Arra voltam kíváncsi, hogy képzelnék el a bajok megszüntetését, a kivezető utat. - Sztrájkjal, - felelte nagy meglepetésemre egy széles állkapcájú férfi, - szervezkednünk kellene, mint az ipari munkásnak és megállni egyszer a munkában, ha már úgy sem bírjuk tovább. Akkor majd meglátná a világ a parasztság bajait, de erejét is. Mert így ki tud rólunk? Hány fülön és nyelven tompul a mi panaszkodásunk, míg oda ér, ahol segíthetnének is rajtunk?

A másik gazdakörben ugyanez volt a hangulat. A tanyákon, melyeket a következő nap meglátogattam, ugyancsak. Szárazság, aszály, nyomor. Meglátogattam a szomszédos Weiss Manfréd-uradalom hatalmas öntöző-műveit is. Lám, az aszályon is lehet segíteni. A kopár, füledt pusztából szellős, friss paradicsomba jutottam: az öntözés még a levegőt is megváltoztatja.

Másnap este a tanyai központban a gazdák és írók közös gyűlést tartottak. A műsor szerint a gazdáknak kellett volna ismertetniük a helyzetet egymásután következő hat felszólalásban. Az írók és újságírók azonban az első előadás után szót kértek s mire mind elmondták, mit gondolnak a népről, a honról s általában az életről, addigra eltelt az idő. A parasztság bajai a tarisznyában maradtak. A teremben felbomlott a rend, kis csoportokban folyt a vita és ismerkedés. Gregus Máté magvas előadását csak azok hallották, akik közvetlenül mellé telepedtek. A sötét udvar is hangzott az eszmecsere körül. Így is volt tán jó; a merev, hivatalos referátumok helyett véletlenül összeállt kis csoportok tüzeltek egy-egy gondolat körül, mint megannyi pásztortűz körül. Az ember válogathatott köztük. Csoportról csoportra jártam; mennyi változatosság s ellentét ebben a népies eszmekörben, melyet a kívülállók oly egységesnek gondolnak. Itt vannak a katolikusok, akik a hitre esküsznek, a fajvédők, akik a német példára, a szegedi settlementisták, akik a magyarságtudományra, Féja, aki a forradalmi felszabadulásra, Takács Ferenc, aki a szocializmusra, Matolcsy, aki a politikára. S hányan, akik csak a jelszóra, a kedvezőnek ígérkező szélre!

A következő nap estéjén a vásárhelyi városházán tartott előadást is a megváltó ötletek e szabadversenye jellemezte. A beszédek közül nekem azok tetszettek, melyek köntörfalazás nélkül őszinték voltak, nem tömjéneztek, hanem ostorozták a vidék életét. A közönség lelkesen tapsolt annak is, aki támadta.

A gazdák nem tartottak beszédeket, a munkások sem. Megmutatták, hogyan öltözködnek, mit esznek, milyen a lakásuk. Az írók megnézhatték, amit írónak látni érdemes s ami bizonyára minden előadásnál s adathalmaznál mélyebb benyomást tesz. Egy ideig hallgattam az előadásokat, aztán elmentem, megnéztem a gazdag határu város nyomortanyáit is, a vergődő gerencserek apró műhelyeit s egy-két gyártelepet, melyek fülledt, egészségtelen termeiben a munkásleányok 8-10 fillért, a munkások 15-20 fillért keresnek óránként.

Írói kongresszustól, mint általában bármilyfajta kongresszustól nem sokat várhat az ember. A hódmezővásárhelyi kirándulásnak, Simándi munkájának annyi értelme volt, amennyire abból minden részvevő tanulmányutat tudott alakítani. Azok az írók is, akik a népből származtak, új világot ismerhettek itt meg. Az »őserő és tősgyökér« s a paraszt mítosz romantikus rajongói (ha egyáltalában még vannak ilyenek) ízelhettek egy kortynyi keserű valóságot s a pesszimisták, mint magam is, egy csipetnyi reményt. Hogy a tanyaiak mit nyertek, azt nekik kellene elmondaniok. Vállalkozásuk, bizalmuk a szellem erejében -, megindító, ismét csak ezt mondhatom. A kultivatatlanságáról, elmaradottságáról hírhedt vidéket én előttem egyszeriben magas polcra emelték. Mert vajon milyen más szakmának vagy városnak jutna eszébe hasonló ötlet? S melyik tudná ennyi szeretettel, áldozatkészséggel s hittel megvalósítani? Hódmezővásárhelyen, három napig újra azt éreztem, hogy érelemes írni. Érdemes írni oly dolgokat is, melyekért közönségesen csak gúny, rágalom és éhhopp a fizetség európaszerte.

Október

Nem én jöttem rá először, hogy ha a magyar irodalomnak azt a jellegzetességét keressük, amely azt minden más nép irodalmától élesen megkülönbözteti, amely tehát eredendően magyar, legelőször is méltó meglepetésünkre valami szorongó pesszimizmusra akadunk. Legnagyobb költőink hangja abban a pillanatban, mikor a legmagasabb skálára érkezik, egyszerre vibrálni kezd, az éterire tisztult dallam a döbbenet, nem egyszer a zokogás staccatoit idézi. Ez a riadt lüktetés - a különböző idők korszerű dalaiban annyira meglepő hasonlósággal tér vissza, hogy valóban elfogadhatjuk egy olyan időfölkötti lény lélettünetének, amilyen egy nemzet.

Az el-elakadó hang mindannyiszor a magyarság lenni és nem lenni kérdését üti meg és a nemzet fönmaradásáért szorong. Néha olyan időben csendül meg, amikor a nemzet látszólag a legnagyobb biztonságban él. Mi indította Ady Endrét, hogy a ferencjózsefi korszak legderűsebb szélcsendjében, a magyar történelemnek állítólagos legáldottabb napsütésében, mikor a félkékalmár egy-két tavasz alatt iparmágnássá, a kültelki Harpagon bankárrá serdült, egyszerre hangot váltson s a finom párizsi szólamot, mely neki is, környezetének is úgy megfelelt volna egy életen át, kétségbeesett, szinte már eszelős jajongásra cserélje, hogy vége lesz Hunniának? Honnan ez a szorongás, ez a halálfélelem, mikor az akkori nemzetből csak olyan quantité negligible indult romlásnak, illetve az óceánon túlra, mint a parasztság? Ismer ilyet más nép irodalma? Norvég és dán kevesebb él a földön, mint magyar, de nem tudok arról, hogy a norvég vagy dán irodalom főmondanivalója az és századokon át az volt, hogy egyik napról a másikra eltűnhetnek a föld színéről. Mit rejteget, mitől szenved az a nemzet, mely ilyen lázálomszerű szavakat küld írónak ajkára, akik, akárhogy csűrjük-csavarjuk, a nemzet lelkületének mégis leghitelesebb kifejezői? Igazuk volt?

A háború elvihartzott fölülünk, a lázalmú jóslatok egy része betelt; azt várhattuk, hogy a megcsonkított nemzet legalább a lábavesztett beteg beletörődő nyugalmaival kel fel az operációs asztalról: nagyobb baj már nem érhet. Nem ez történt. Egy egész nemzedék ajkán csendült fel a régi szólam. Lázasan, sürgetőbben, mint valaha.

A mai ifjú nemzedéknek ez a közös vonása; ez benne nyilván a magyar vonás is, ha magamról ítélnék róluk. Népies valóban ez a nemzedék? Csak annyiban, amennyiben egy ország baja elsősorban mindig a nép baját jelenti s így ezek az írók is az országról szólva, mindig a népről beszélnek.

Ahányan vannak, annyiféle területről valók. Még azt sem lehet mondani, hogy barátságban vannak egymással. Bár mindez csak javukra szolgálhat. Ízlésük, természetük ellenére egymás mellé a szorongó aggodalom állította őket.

A háború utáni szellemi és gazdasági széljáratok a meglazult magyarság írónak induló fiait oly területekre sodorták, melyekről azelőtt azok álmodni sem igen álmodhattak. Egyik Amerikába vetődött, a másik a proletár külvárosba, a harmadik Párizsba, a negyedik a filozófiába. Volt, aki a hivatalos nemzet dédelgető kegyébe. Szóval próbára szóródtak, mint a mesebeli özvegy utolsó szülőtte. Tíz évig csavarogtak, tapasztalták a világot, míg rájöttek, hogy mindenütt idegenek. Egymásután kezdtek visszaszállni, aszerint, hogy ki milyen súllyal és erővel repült el. A régi földről mindnyájan eltávolodtak annyira, hogy visszatértük fölfedezés lehetett. Mindegyikük eleibe, külön-külön ijesztő kép tárult.

- Ez az én hazám? - kérdeztem én, mikor Párizsból haza jöttem. Elíjedtem.

Távollétem alatt falvak inogtak meg, süllyedtek még mélyebbre a nyomor és az egyke örvényébe. A szegénység, a tudatlanság, a türelem nagyobbodott, vagy csak az én tekintetem lett élesebb? Egyre megy; a látvány kiáltó volt, hazugság lett volna minden szavam, ha nem arról beszélek, ami előttem van. Így fedeztem fel szülőföldemet, a Dunántúlt, a magyarság dermesztő helyzetét, a külső és belső veszedelmet.

Elsorvad a magyarság, a Dél-Dunántúlt elnyeli az idegen tenger, ha gyorsan nem történik valami, ezt mondtam. Reformokat, telepítést, egyketörvényt, a magyar szellemiség új tájékozódását sürgettem. Hány éve ennek? Kettő, illetve három. A visszhang változatos volt.

Mások más sebeket tártak fel a nemzet testén, melyet én elsősorban a dolgozó nép millióival azonosítottam. Hosszú volna felsorolni, mi mindent fedeztünk fel. Távol álltunk egymástól, de együtt voltunk a magyarság sorsáért való aggodalomban. A torlódó események csak megerősítettek, hogy minden okunk megvan Berzsenyi, Vörösmarty, de Petőfi szorongására is, akiket én csak most értettem meg igazán.

Jelszavaink jórészt a kormány hivatalos programjában láttuk viszont. A programban, mely körül politikai harc indul, a politika szokásos fegyvereivel.

Ezek a fegyverek nem a mi fegyvereink. Írói állásainkat adnánk fel, ha ebbe a harcba belekeverednénk.

A mi igényeinket és követeléseinket valóban semmiféle politika nem tudja kielégíteni, mert egy kormány sem valósíthat meg annyit, aminél mi még többet ne kívánnánk. A mi eszmevilágunkban a magyarság fogalma a legmagasabb emberi eszméssel keveredik, melyeket az irodalom maga elé tűzött. Támadnak bennünket, - én csak örülök a támadásnak, most derül ki, kinek mennyi köze van - közülünk is, támadóink közül is - a néphez, a dolgozókhöz, de vannak helyeslők is. Nehéz csapda - a csapdát szószerint értve - hogy a kormány is helyeselni látszik.

Ahogy nem hederíthettünk annakidején a gáncsra, úgy nem állhatunk meg az esetleges helyeslésre sem, - ezt mondtam egyik összejevetelünkön. Mindkettő csak arra buzdíthat bennünket, hogy folytassuk azt, amit nem is mi kezdtünk, hanem maga a magyar irodalom. Tárjuk fel a nép sebeit és erejét, hozzuk napvilágra az értékeket, de a bajok gyökereit is; tudatosítsuk, amit eddig csak aggodásainkból ismertünk; hogy mit jelent a magyar sors. Erre egyetlen reformra van szükségünk, a szabadságra, hogy őszintén szemükbe mondhassuk a bajokat azoknak, akik azokon segíteni akarnak.

November

Az országos vitába, hogy lehet-e pénzt előteremteni a letelepítéshez és ha lehetne (lehet), vajon kit kellene telepíteni és hogyan, vadonatúj falvakat létesítsünk-e, vagy csak falutoldalékokat, nemrég a kormány is beleszólt. A költségvetés évi tízmillió pengőt irányzott elő. Ebből nem lesz telepítés, legalább is nem olyan, amelytől némelyek az ország megújítását, mások egyszerűen a világ végét várták. Évente egy-két száz család telepítése, amelyre ez a tízmillió az adminisztrációs költségek levonása után futja, legfeljebb kirakatnak, vagy a szándék jelzésére jó, már ki hogyan veszi. A sok vajadás és a hegyek görcei után, sajnos, ezen is meglátszik, hogy politikai kényszer szülte, igazi politikai nyomás nélkül, akár angolkóros elődjét, az 1920-as reformot, és nem a nyügeit vető nép megrázkódása. A veszélyesnek látszó kanyar után, melyben szédülten annyian kaptak a fejükhöz és szívükhöz, majdnem ott vagyunk, ahol voltunk. A vitából visszaestünk a felvilágosítás és a helyzetismerés munkájába. Az előbbi a politika dolga, az utóbbit az irodalom is vállalhatja. Olyan országban, ahol erre másban sem erő, sem bátorság, sem a lelkiismeret sarkalása, ott neki kell vállalnia. Magyarország ilyen.

Jóhiszemű idealizmus, hogy lényegbe vágó újításokat felülről is bele lehet verni egy ország tömbjébe, anélkül, hogy a milliók tömbje a föléje telepedett rétegen átkiáltva s azt alulról fessegetve maga is ne követelné az újításokat. A Párizsban tanult előázsiái trónörökösök a hazai »múlt bástyáiról« vérező fejvel szédelegnek vissza Európába csecsemő-oltó és babona-szekularizáló reformjaikkal, mielőtt a híres falakon át csak a kisujjukat mutathatták volna a népnek.

A politika ma a zsilipnyitogatás művészete s a ország dolga, hogy kellő erővel összegyűljön és figyelmeztessen, hogy most ezen meg ezen a zsilipen a sor.

A magyar nép akarata jó egypárszor megduzzadt már a földreform zsilipje előtt. A tragédia; az, hogy se vissza nem vonult, se át nem zúdul rajta. Előbb a zsilipek mutatkoztak túlságosan erősnek. Aztán a vékonyka kis csorgás zaja vagy a zaj mesteri utánzása kelthette azt a hitet, hogy „valami mégis megindult”. A hatalmas feszítőerő elengedte izomzatát, várt, megáporodott, elposványosodott, kiszáradt.

A földreform a földművelő népnek kell. Nos, bevallhatjuk szépítés nélkül, a földreformban legkevésbé a földművelő nép hisz. Ott folyik róla a legkevesebb vita. De hogyan folyhatna róla ottan szó? A napi szellemi élet Budapestre korlátozódik s ami kevés hang a nép jövőjéről újságokban, pletykákban és rémhírekben Kispál bácsi és Beszédes bácsi fülébe jut ott a zsellérsoron és grófi cselédlakásban, azt az ő fülük nem érti. Nem azért, mert túl magas, hanem azért, mert alacsony és zagyva.

*

A reformok, a földreform is, ma a középosztály fiait lelkesíti, akik sose fognak permetezővel vagy kapával mezítláb a földre állni, akik legfeljebb a földről indultak el s a megváltott, de persze nem bankspekulációval, hanem egy tágabb humanitás erejével megváltott föld révén remélnék talajt találni. Bennük van szándék és tűz az újításokra, ők hangoztatják a parasztság bajait, ők állanak érte csatasorba. A parasztság hallgat.

Az a pár százezer módosabb kispap, aki húsz-ötven holdon gazdálkodik, akit hajdan Nagyatádi és Gaal Gaston képviselt s akit Pesten a kiirthatatlan népszínmű-romantika emlékével még mindig az egész parasztságnak képzelnek, az itt-ott még hallatja sóhaját. De az a hárommillió nincstelen, nyelvtelen a magyarság igazi törzse, aki naponta átlag egy villamosjegy árának összegét kapja jövedelem gyanánt, ez a hárommillió, a nemzet egyharmada, nem nyilatkozik, se közvetlenül, se képviselők útján. Azt sem tudja, hogy róla esik szó, amikor a nemzet gerincéről beszélnek, azt sem tudja, hogy ő a nemzet gerince.

*

A középosztály eszmélődő fiai, föltüzelve saját csatakiáltásuktól és attól a mámorító izgatószerzettől, amit az igazság első pár szippantása ad, hadseregnek érezték magukat és azt hitték, bevehetik a várat. Amelyet igazán még azok sem vettek be, akik most a bástyákon sétálnak, körülbelül olyan szerepben, mint az erdélyi fejedelem a szászok váraiban.

Az újonnan készülődők tiszta szándékukról hitet tettek azzal, hogy nem szedték fel az útjukba kerülő zsákmányt; mivel mélyebbről indultak, azt hitték, nagyobb lendülettel érkeznek majd a hajdan vámból, tizedből, kilencedből és robotból épült falakhoz, melyek persze most is egyszerűen az alkotmány sáncaivá varázsolódtak.

A kerítésen innen és túl csak vita és fogadkozás hangzott, akár az eposzokban. Döntő küzdelemre nem került sor; szerencsére, mert azt a kis töredéket, amely igazi reformokat akart, most még könnyen viaszozhatnák volna.

A stratégia a kísérlet nélkül is azt parancsolja, hogy mindazok, akik valóban küzdeni akarnak a népért és már nem is az ország megújulásáért, hanem megmentéséért, visszahúzódnak, nem a küzdelemtől kell visszahúzódnia, hanem seregért, amelyben nem bizonyos, hogy ők lesznek a vezérek. Sőt a sereg gyengesége mellett fog szólni, ha ők lesznek a vezérek. Az ő dolguk csak a toborzás.

*

Reménytelen minden reform, amíg nem azok sürgetik és készülnek föl a végrehajtására, akiknek szükségük van rá, akár a levegőre. Ha az országgyűlés nem tíz, hanem száz, vagy ezer milliót szavazna meg és teremtené elő a telepítésre, a telepítés sorsa az alsó néptömegek helyeslése és ellenőrzése nélkül akkor is épp úgy veszélyben forogna.

A földreform sorsa, az ország sorsa nem a földművelésügyi tárca költségvetésén dől el, korai a kétségbeesés, a káröröm, a diadal is. A gazdasági oktatásnak épp akkora szerepe van benne, mint az útépitésnek, a közegészségügynek vagy a szabadságjogoknak. Aki csak azért akar telepíteni, hogy az egyke-kérdést megoldja, az sem fogja sem az egykét, sem a telepítést megoldani. Mindezek csak ágai, zsilipjei lehetnek egy nagyobb közös akaratnak. A reform nem egy-egy törvényjavaslat, hanem készenlét. De hol van ez az állandó akarat és felkészültség? Egyik napról a másikra meglehet. Jelszavak nem teremtenek sereget, de sorba állíthatnak. A felesleges szószaporítás helyébe lépő felvilágosítás, az ország helyzetének gyorsított tudatosítása, a népnek az új szellemiségbe való belekapcsolása, vagyis az igazi

népies politika friss erőt duzzaszthat a zsilipek elé, működésbe hozhatja a »magyarság örök rezervoárjait«. Ezzel bukunk vagy állunk.

És ebben egy jó szociológiai felvétel, egy jó falukutató tanulmány, a hiányzó egyketérvkép elkészítése, a földviszonyok járásokként való ismertetése, a jövedelem-eloszlás útjainak feltárása és még ezer hasonló kérdés megvilágosítása van akkora súlyú, mint ugyanannyi képviselőházi beszéd. Akad erre elég önjelölt? Ezen dől el a telepítés sorsa.

December 15.

A népiesség beköszöntött, divatját éljük. Nem kell különösebb éles szem persze ahhoz, hogy ez a divat, mint minden divat, rövidesen elmúlik. Ami időszerű, az időleges. Elmúlik, vagy ami még veszélyesebb: elfajul.

Az még a kisebb baj, ha az édes borzongás, mely ma az előkelő szalonokban is az östehetségeket itt-ott fogadja, enyhe émellyé változik. De mi lesz, ha a népies nekibuzdulás oda torkollik, ahová a múlt század nagy népies árama, mely a népszínműnek külön színházat emelt, de az aratókba szuronnal fojtotta be a szót? Parasztság nélkül nincs nemzet, jövő, demokrácia, - dörgik jobbról-balról. Elképzelem e lelkes népbarátok jórészének magatartását, ha a parasztság, a parasztságnak az a része, mely valóban kívül áll, egy nap komolyan venné a távolléte miatt ejtett panaszokat és személyesen jelentkeznék a felkínált szerepre.

Bár már ott tartanánk. Az ember röstelleni kezdi vidéki mivoltát, mely lassankint újra pántlikás kalapot, rámás csizmát és butykost jelent s mindazt, amit a butykos inspirál, vagyis mellverést, dülöngélő ökölrázást, ködöt az agyra és végül hánytorgást az árokban.

*

A népiesség nem csak nálunk divat. De van köze a magyar népiességnek ahhoz a népiességhez, melyet most Európa-szerte járnak? Nyilván semmi. A völksisch jelszóhoz, melynek misztikumától a harmadik német birodalom várja a csodát, a francia populizmushoz, melynek legjellegzetesebb képviselői népen a külvárosok proletárságát értik, csak az rokoníthatja, aki nemzetek fölötti széles látóhatárában minden országgal számol, csak a magáéval nem. Az ostobában a széles látóhatár is csak az ostobaságot táplálja. Ha a torony tetejébe mászol, az még nem jelenti, hogy téveszméidet lent hagyta. Esetleg megszedülsz. A messzelátásban szenvedő miben sem különbözik a rövidlátótól, aki csak azt veszi észre, amibe már az orrával is beleütközött.

Csak azért, mert valahol egy diktátor is népet emleget, most már diktatúra-rajongással vádoljunk mindenkit, aki a népről beszél? Félelmetesen hasonlít ez ahhoz a másik magatartáshoz, amely kommunistát kiált mindenkire, aki a munkás, sőt a kenyér szót kiejti. Nyugodjunk bele, hogy a kérdések is asszimilálódhatnak.

Magyarországon az »új népiesség«, melynek tehát nemcsak divatos kihasználóitól kell óvakodnunk, hanem már-már félrebeszélő rettegőitől, megvolt már akkor is, midőn a külföldi népiességnek még csírája sem ütötte fel a fejét. Az országban, melynek szellemisége legnagyobb emelkedésében is a néphez fordul szót tanulni, amely a föld, a híres földkérdés miatt nem tud mozdulni, ott a népiesség, ami nekem a nép anyagi és szellemi helyzetével való foglalkozást jelenti, nem új és nem régi. Ott a népiesség nem kérdés, hanem állapot. Ott nemcsak az népies, aki ősi nyolcasban ír, ahogyan nem szükségszerűen népies, aki abban ír. De szükségszerűen mindenki az, aki »jobbra tör«. Nép volt Ady? Nemcsak azáltal volt az, hogy versei formája s nyelvezete ősi magyar s maga lelkesen vallotta mindazt, amit a mai

»népiesek« vallanak. Ki merné állítani, hogy Petőfi így népies, olyan sziruposan, olyan kunyhó-kastélyos nyögdeléssel, mint külföldi kortársai, a póri románcaik ellenére is a nép ellenségeit szolgálták? Ma élő legkülönb népies írónk ingerülten utasítja vissza, ha csupán annak nevezik s teljes joggal, mert semmivel sem törekszik kevesebbre, mint Goethe, vagy Flaubert, vagy akár Valéry. Nálunk népiesség mint jelző szinte pleonazmus és valóban csak idézőjel között lehet leírni. Népiesség annyit, mint magyarság. Az a magyarság, melynek álmképe a legjobbjaink képzeletében élt, akik közbe legjobb európaiak is voltak. Oly nehéz ezt megérteni?

Hogy a magyarság sorsa változatlanul a nép sorsa? Körültekintek: kinek kell ezt még magyarázni?

A múlt század reformerei a jogokból kirekesztettek befogadásától a nemzet megerősödését várták.

A háború utáni nemzedék, mely a megkisebbedett országot gyorsabban és alaposabban végigtekintette s jobban tájékozódhatott, azt látta, hogy a kirekesztettek ügyére most már a külön magyar nyelvesség élethalálkérdése van fölteve. Sovinizmust ebben csak az az újkori elvakultság láthat, amely az anyanyelvhez való ragaszkodásban is nemzeti türelmetlenséget szimatol. A terjeszkedni nem tudó falvak fuldoklása, a magára hagyatott nép szétbomlása, a magyarság külső-belső erejének apadása, s ezek következményeképp egy új szerencsétlenség rémképe: mindezt ez az új népiesség tudatosította. A további megállapításokban tán tévedhet, tévedhet a megoldás körül is - ha idejében való megoldásra egyáltalában sor kerülhet, - de a valódi helyzet feltárása az ő érdeme. A magyarságot összeszabdalták, anélkül, hogy kötelekeit elvágták volna. A négyfelől oldalba döfött s újabb döfésekre számítható magyarság meg tud-e újulni mint egy varázsfürdőben, a népben? - a »népies« nemzedék a tragikus megállapítások után, melyektől a demokraták, szocialisták, legszélsőségesebb forradalmárok megállapításai sem különbözhetek volna, ezt a kérdést tette közhellyé abban a szűk körben, mely a vásári ricsaj közepett az irodalomra hallgatott.

*

S ezzel be is végezte feladatát? A nép divatban van, majdnem úgy, mint Lisznyai és Tóth Kálmán idejében, de vajon jogaiban van-e, ahova Petőfi akarta vezetni? Vajon igaza van-e annak, aki a következő nemzedéket már ismét Párizs felé terelné csak azért, mert felderítő útra a magyar falvak felé akarnokhad fogadkozik, bár sosem indul meg? Mondhatjuk már, hogy ismerjük az országot? Remélhetjük, hogy a nép most már uralkodni fog a politikában, mert uralkodik a giccsben? Mert a jelszavakat feleúton elorozták? Mert beleuntál az okos félreértők ferdítéseinek egyenesítgetésébe?

Jóakarátú idealista, de nem ismeri a történelem erőtvényeit, aki azt hiszi, reformokat csak felülről is meg lehet valósítani. Hogy a népnek mi kell, azt csak a nép tudja egyesegyedül. A mi feladatunk, a »népiesség« következő, nehezebb feladata, figyelmeztetni a népet, hogy akarja, ami kell neki. Hogy tudatában legyen, mi a kötelessége nemcsak maga iránt, az emberiség eszméje iránt, de a magyarság iránt is, mely nagyobb veszélyben van, mint valaha.

December 23.

Angyal is voltam többek között.

Bokáig érő ingem volt, derékban egyszerű övvel. Szárnyam nem volt; gyalog jártam, csizmában. Beléptem a szobába s éles fejhargon, akkori hangomon hirtelen kántálni kezdtem. Furcsa nyelven beszéltem, ma sem értem jobban, mint akkor:

Glóriaének szűz szent déja,
Szűgy ide, szűgy ide, pásztorok
Áll Betlehem szűgy ide
Jézom látom szelvátorom
Jeruzsálem szalutátem
Kántá-áté!

Ezt mondtam, angyalul és megráztam a kolompot. Ezzel jelenésem egyelőre be is fejeződött. Levettem fejemről a kifordított kucsmát és félreálltam. Szétszimatoltam a halandók lakhelyén; az alacsony kis szobában. Itt is töltött káposzta. Vagy zsíros, nehéz illata a tőpörtyűnek, melyet azon a vidéken, ahol angyalkodni szoktam, pörccnek neveztek, s melyet már akkor sem állhattam. Az asztal körül ott ült a család, a felnőttek jóakarató mosolygással, a gyermekek kerekre tágult, álmélgódó szemmel. Igyekeztem szigorú arcot vágni, hogy ne ismerjenek meg. Pörccöt kapunk itt is, gondoltam nehéz szívvel, ilyen az élet. Közben bejöttek a pásztorok, a láncos bottal. A mi Betlehemünk, mit tagadjuk, egész egyszerű, nyomorúságos kis Betlehem volt, nem olyan, mint a versenytársaké. Gyertyánk sem volt. Viszont pásztoraink összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, mint azokéi. Tőlük függött minden, noha csak ketten voltak. Hálaistennek mindig sikerük volt. Nem igen emlékszem már, mit mondtak, a háziak máris nevettek.

A pásztorok nem énekeltek, a verset is rossz prózában törték, mint általában a földiek. Bensőmben ripacsoknak tartottam őket. Csuklottak, bohókás mozdulatokat tettek, afféle jókedvű részegeket utánoztak. »E-e-e, el van minden készítve, mondta az egyik - a ház fölékesítve, gyertek be hát pásztorok, kóstoljátok meg a jót«, s azzal az ajtóhoz lépett. »Gyere be már vén Dadó, mer odaki megfagyó!« - kiáltotta, rímérzékemnek öntudatlanul örökre káros irányt szabva.

Dadó bejött, átesett a küszöbön. Társát egész pásztorseregnek tekintve, szemérehányta, hogy mindent elevett előle. »Ru-ru-ru rúlam, téföls bajcú, penészes szakállú öregapátokrú meg is feledkeztetek« mondta többes számban. Elmesélte, hogy mit végzett az éjjel. Őrizte a juhokat, megnyírta őket, a gyapjút már el is adta. Aztán ide sietett; úgy sietett, hogy nem is az utcán jött, hanem a kerteken és udvarokon át. Elmondta, hogy mit látott útközben, mert minket keresve ide is, oda is bekukkantott. Itt kellett remekelnie. Épületes dolgokat látott. A háziak dőltek a nevetéstől.

- Ne félj már öregapám, - mondta az első pásztor - itt annyi jóval várnak, hogy hasad a hátadra szárad.

- Glória! - mondtam és kolompoltam.

Erre hirtelen magukhoz tértek, komolyra fordították a szót. »Itt az angyal«, mondták. »Én az éjjel, álmomban, nagy kalbászba haraptam, úgy-e pajtás jó volna?« mondta az öreg. »Bizony pajtás jó volna«, felelte a fiatal.

- Glória! - kiáltottam s ráztam egyet újra a kolompon.

- Szólalj angyal, énekeljél, békés igéket hirdessél nekünk, bűnösöknek - mondták s azzal lefeküdtek s rögtön elaludtak.

Most következett az én nagy jelenésem. Hosszan énekeltem. Tekintetemet a gerendára függesztettem, bevezetőül elfűjtam az előbbi verset s utána egy igen-igen sokáig tartót. Boldog voltam. Érteni abból sem értettem sokat, vagy talán csak most gondolom, hogy nem értettem. A titokzatos, furcsa szavak frissen röppentek ajkamról, szívem is emelkedni kezdett. A vége felé harsogtam.

Keljetek föl pászto-orok
Nagy örömet hirdetek,
Mert ma este született,
Aki jövendöltetett,
Szűzen szűz szent szűz anya.
A Józseffel Mária,
Meg az ő szent társuk,
Álé, álélúja.

És kolompoltam. A pásztorok »éljen a juhászélet!« kiáltással fölébredtek s átvették a szerepet. Rázták a láncos botot, most ők is énekeltek. Mit énekeltek? Sajnos, elfeledtem; földi dolgokat. »É-é-é-é, - fűjták - egy kancsó jó bor mellé, ki torkunkat megkenné, egy kis kalbász, szalonna pásztoroknak jó volna, azt mindenki megenné, nem is kéne más enné«.

Mindez nem tartozott rám. Én angyal voltam. Félreálltam megint s csak néha kolompoltam bele a szövegbe, hogy egy-egy kijelentésnek nagyobb nyomatékot adjak. A háziakat néztem s találgattam, hogy ennivalót adnak-e, vagy pénzt. Pörcöt fognak adni, gondoltam. A versekben mindig ennivalót kértünk, itt-ott esett csak célzás húszasra és máriásra. De azok alig idézték fel a pénz fogalmát, régesrég kimentek a divatból. Fillért és krajcárt kellene tenni a versbe, gondoltam, de rögtön megijedtem, szentségtörésnek éreztem, hogy a régi szövegen változtassak. Nincs ezeknek maguknak egy fillérjük sem, gondoltam s legtöbbször igazam volt. Ezeknek még karácsonyfájuk sem igen volt. Egy tál töltött káposzta körül könyököltek, néhol az ablakból az asztalra tették a muskátlit, arra aggattak valami díszet. Ahol karácsonyfa volt, oda be sem engedtek bennünket.

»Na itt van fiam egy kis pörcc« mondta a háziasszony, mikor befejeztük. Sanyi odatartotta a vászonzacskót. Kiléptünk az éjszakába, fölemeltem és derekamra kötöttem az inget, anyámét, hogy a lucskos sárban megőrizzem angyali tisztaságomat.

1936

Március

Poétikus nép vagyunk. Nem a regényes csikósok meg a puszták végtelensége révén persze, ahogy azt a külföldi regényes útleírók áradozása után már-már apáink is hitték, hanem egyszerűen és szó szerint csak a versek és a versbe való indulatok kedvelése révén. Más nemzetek sorsfordulatait jószimatú diplomaták és még jobb szimatú polgárok készítették elő. A mi történelmünk legnagyobb fordulatát egy pár fiatal költő. Ezt büszkén emlegethetjük. Nyugaton a régóta készen feszülő nemzeti akaratot közvetlenül egy-egy ügyvéd vad szónoklata robbantotta ki. Nálunk a 48-as nagy eseményeket egy vers, noha verset akkoriban sem sokkal többet olvastak, mint ma. De ez a vers egy pillanat alatt bejárta az országot, ami magában még nem nagy dolog, de behatolt oda is, ahol a nemzet sorsát intézték és sarokba szorította a nemzet történelmi akaratának, vagyis röviden a nemzetnek az ellenfeleit. A vers szerzője körül egyszerűen legendák keletkeztek. A saját önző érdekeiket s Bécs még önzőbb érdekeit szolgáló politikusok szemében egy föllázadt hadvezérnél is nagyobb hatalom lett a fiatal költő, akit ők alig, vagy csak rémhírekből, vagyis teljesen hamisan ismertek, ezzel is bizonyítékát adva, hogy nem ismerték a nemzetet, tehát semmi joguk sem volt többé annak vezetésére. A nemzeti megújulás híveinek és az idegen uralom védőinek évtizedes harcát ő döntötte el, a huszonöt éves fiatalember. Hogy milyen nagy dolgot művelt, azt maga is csak később tudta meg. Kossuthék lelkes tábortát ő vitte diadalra Pozsonyban, anélkül, hogy kimozdult volna Pestről. Hogyan? Tavaszi izgalmaival minden március engem e titok levetkeztetésére izgat.

Egy nemzet történelmének nagy eseményeit az utókor csillogó fénymázzal vonja be, az emlékezetes, nagy jeleneteket mintegy üveg alá teszi, akárcsak mi szeretteink fényképeit; elkerülhetetlen ez, néha szükséges is: nem csak a tiszteletet fejezi ki, de védi is a képet. Közelebből szeretném látni a finomabb vonásokat, fel kell hát emelnem ezt a kegyelet-reteget; csillog; de vakít is.

Mi volt Petőfi 48-ban, miért sikerült neki a csoda? Azok közé a költők közé tartozik, akikkel legtöbbször csoportképeken találkozunk az ember. Nézem a mellette álló alakokat, aztán szinte nagyítón át a háttérre a hagyományos kútágással, cserénnyel, gubás juhással; a háttér látszik fontosabbnak. Hátha az események színtere mégis az volt és nem a Heckenast-nyomda, nem a pozsonyi diéta-ház? Az előbbi, a pusztát próbálom a történelembe helyezni, a botjára támaszkodó juhászt, hátha megszólal. A többiek úgyszólván már annyit beszéltek.

Nagyrészt folyton mellébeszéltek. 1848 februárjában a maradi párt, ha merev álláspontjából itt-ott már engedni is kényszerült, elveiben és szándékában alig volt előbbre, mint tíz évvel az előtt. Kossuthéknak kemény munkát kellett végezniök, még a külföldi változásokról, az olasz és francia forradalmakról érkező hírek után is. Az elengedhetetlen, nemzetmentő újításokra, az örökváltságra, a közteherviselésre, a népképviselő megvalósítására nemcsak a rendi tábla nem határozta el magát, de Kossuthék még az ellenzék többségét sem tudták ezeknek a nagy gondolatoknak megnyerni. A jobbagyság felszabadításáról elmélkedve a főurak nagyrésze még mindig Dessewffy nevezetes ajánlatát dédelgette, amely szerint fokozatosan, zökkenő nélkül ez az intézmény, a jobbagyság, pontosan 72 év alatt, tehát épp 1914-re szűnt volna meg.

Így gondolkoztak Pozsonyban a nemzeti fejlődés kerékkötői egész március 14-ig, mikor egyszerre, szinte máról holnapra jobb belátásra tértek. Miért? Hirtelen igazat adtak annak a kisebbszámú nemesi csoportnak, mely valóban mindent, még a saját kiváltságait is hajlandó volt feláldozni a magyar nép jövőjéért. Mi miatt? Egy hónapja még Kossuth hasztalan hadakozik. Március 14-én este a főrendek már sajátmaguk akarnak a király elé járulni, hogy a közösteherviselés, a nemzeti hadsereg, a népképviselő, az örökváltság, a sajtószabadság, Erdéllyel való egyesülés törvénybeiktatását kérik. Honnan ez a hirtelen fordulat és bölcsesség?

Igaz, Németországban, Csehországban, majd 13-án már Bécsben zajlott a forradalom s ez súghatott valamit a pozsonyi uraknak is: jó részük igazi hazájának még akkor is Bécsset tartotta s az ottani eseményekhez igazodott. De a gyors irányváltáshoz még mindez kevés lett volna, hisz effajta nyugtalanságok, polgár és jobbágymozgalmak azelőtt is voltak külföldön s a magyar jobbágyok német anyanyelv urai mégis nyugodtan ültek székeikben, Magyarországot nem kellett félteniök, a magyar nép nem hallatta szavát; vagy legalább is nem úgy, hogy az az ő fülükbe is eljutott.

Most azonban adott? A bécsi mozgolódások hírével egy időben Magyarországról is nyugtalanító hírek érkeztek. A nyugtalanságot persze nem a Talpra magyar kinyomása okozta; a múzeumi gyülekezés Pozsonyba érve, ártatlan rendőri hírré törpült, olyanná, amelytől még a rendőrkapitány is nyugodtan alhatott. De érkezett körítésül más hír is. A pozsonyi rendi táblán - senki sem tudta honnan és miképpen - egyszerre Petőfi neve kezdett szárnyalni. „Petőfi... Petőfi...” adták szájról szájra azok, akik nagy része addig csak azt tudta ennek a névnek a viselőjéről, hogy a kanászokhoz, betyárokhoz van valami köze, szóval a néphez. „Petőfi száz-ezer paraszttal áll a Rákos mezején” - ez a hír csatlakozott a névhez; az ajkakon elnémult a szó.

Már „tizedikén - írja emlékirataiban az ellenzéki Lónyay Menyhért - szegény Atyám elmondá aggodalmait a jövő iránt, félelmét a parasztlázadástól”. 14-éről egy másik szemtanú, Paskay Gyula ezt írja naplójába: „Egész áldott nap híreket hajhásztunk; kaptunk olyan újságot is, hogy Pest alatt a Rákoson százezer ember csődült fegyver alá, s hogy ezen népsereg a lengyel forradalomban szolgált tiszték által a kaszaforgatás rettenetes mesterségében begyakoroltatik... Elhittük e hírt utolsó betűig”. A Pozsonyban tartózkodó élesszemű Deák Ferenc is a törvények gyors elfogadását annak a mozgalomnak tulajdonítja, mely „rokonszenvre talált nálunk is”. A nagy nap után maguk a főrendek is célzást tesznek a pesti rémhíre: „Ezen törvénycikk hozatalára - mondja március 18-án gróf Pálffy József - leginkább okot szolgáltatott az, hogy a Karok és Rendek zavarok kiütésétől féltek”. Ezt vallja gróf Széchenyi Antal is: „...a törvényjavaslat csak a rendkívüli körülményekre van számítva... A nép megnyugtatóására... alapja leginkább a sürgető körülményekben kereskedő”.

Kossuthék munkája e rémhír hatása alatt könnyült meg, azt eddig is tudtuk. Mi volt emögött? A zavaros események színén egyre jobban itt látom a bugyogó forrást, innen ömölhetett az erő, mely az eseményeket mélyítette és szélesítette.

A hírről Petőfi is tudott. Március 24-én ezt írja naplójába: „...A tekintetes karok és rendek s a méltóságos s nem t'om miféle főrendek azt a hírt kapták, hogy Petőfi Sándor a Rákoson tanyáz, de nem egyedül, hanem 40.000 paraszttal egyetemben s ezen kellemes meglepetés indította őket azon nagylelkűségre, hogy az úrbért eltörölték...”

Dehát valóban rémhír volt-e ez a rákosi táborozás? Elfogadhatom, hogy egy elejétől-végig merő mendemonda ilyen hatást keltsen? A hírt üres koholmánynak tartotta eddig a történetírás.

Holott volt alapja. A Rákoson, ha nem is fegyveres felkelésre, de valóban tízezres tömegben táborozott a nép, az igazi nemzet. Már 12.-től fogva akkor még majdnem teljesen német nyelvű Pest városát szinte megszállva tartotta a vidékről föltódult magyarság. Az utcákon itt is ott is magyarul beszélő csoportok állongtak, bőingujjú juhászok kocogtak szamárháton és gyalog, a kávéházak, vendéglők és szállodák zsúfolva voltak tollas-csizmás kurtanemesekkel, a Rákoson, a mégegyszer oly emlékezetessé vált Rákoson igazi csikósok nyargalásztak, igazi karikással durrogatva és zsíroshajú, komor hajdúk főzték a gulyást a pásztortüzeknél. A német Pest egy-két napra valóban azzá lett, ami különben csak nevében volt: a magyarságnak székvárosává. Mintha csak a végzet rendelte volna: a nagy pillanatra az ország minden részéből összegyűltek az emberek. Nélkülük nehezen lett volna március 15.-ből az, ami hálístennek lett.

A német polgároknak vajmi kevés ellentétük volt a német vezetőséggel. Ők követelték volna a nemzeti hadsereget, a magyar nyelv és jobbagyság felszabadítását, melyet nem is ismertek? Ő előttük hátrált volna meg a helytartótanács, az idegen helyőrség? Nyilván nem. Mikor ők - pár nap múlva - megmozdultak, a legmaradibb jelszavakat hangoztatták. Forradalmisággal, magyar és nemzeti forradalmisággal igazán nem lehetett vádolni őket.

A felfegyverzett idegen katonasággal szemben az az ezer egynéhány magyar diák sem boldogult volna, akik akkor Pesten tanultak s Petőfi szavára a mozgalmat elindították. A márciusi mozgalomnak tömeget, erőt és tekintélyt az a jó pár tízezer vidéki magyar adott, aki épp akkor a pesti vásárra feltolult. Mert vásár volt. Azokra a napokra esett a háromnapos, országos nagy márciusi vásár.

Ezzel ezideig nem foglalkoztak; én rendkívül fontosnak tartom, 48 tényleges megindulását ezzel magyarázom. Nem kis dolog történt. Három-négy napra a magyar nép markában tartotta a fővárosát. Petőfi legszebb fellépésének alkalmára a sors egy kis népi országgyűlést rendezett. Ez volt alapja a negyven- és százezer magyar táborozásáról szóló legendának s nem volt komolytalan alap. Az a néptömeg akkor Petőfiék szavára a magyar szabadság, a saját szabadságának kivívásáért bizonyára könnyen kapható lett volna olyan küzdelemre is, amilyentől Bécs pozsonyi hívei tartottak. Ha a helytartótanács szembehelyezkedik a nemzet akarataival, a szűrők alól a fokosok és a menték alól a jurátus-kardok könnyen kivillantak volna, ahogy később oly dicsőségesen ki is villantak.

Ez a tömeg ütötte nagy nappá március 15.-ét.

Délelőtt a mozgalom még csak egyszerű diáktüntetésnek indult. Legalább a helytartótanács szemében; valószínűleg ezért nem is gondolt rögtöni elfojtására. A tantermekből kitóduló jogászok, orvosnövendékek és kispapok lelkes kiáltásait a rendbiztosság afféle diákcsend-háborításnak vette, az elmaradt óra keltette jókedvnek.

A helyzet délután fordult komolyra.

Aki járt már vásárban, az tudja, hogy három-négy órára a legnagyobb vásár is oszladozni kezd, főleg, ha még az eső is csepereg. A rákosi vásár ott zajlott le nem messze a Múzeum mögött; a Rákos mezeje akkor még majdnem odáig benyúlt a városba. Három óra felé a gyülekezet bomlani kezdett, de az emberek még nem hagyták el Pestet, mert a vásár másnap is folytatódott. Az ország minden részéből összesereglett gazdatisztek, kisemberek, parasztok, juhászbojtárok és iparosok - hacsak egyéb dolog híján is - odaszállingóztak a Múzeum elé, ahol egy hatalmas vers őket, az ügyes-bajos dolguk után járó hétköznapi embereket egyszeriben magyarokká, egy nemzet tagjaivá, izzó honfiakká keresztelte.

A vásár akkoriban nemcsak az áruk csereberéjét jelentette. A vásár napjára jelentek meg a könyvek, a színházak legsikeresebb darabjukat játszották, a politikai pártok akkor tartották legfontosabb összejövetelüket. Szóval a vásár egy kicsit az eszmék és gondolatok beszerzési forrása is volt. Az előző év, 1847 márciusi vásárának napjára jelent meg Petőfi összegyűjtött verseinek hatalmas kötete is s ugyanazon a napon volt része oly lelkes ünneplésben az „Ellenzéki Kör” lakomáján. Évek óta a nemzeti eszme nagy találkozója volt ez a nap, afféle magyar dionizoszi ünnep. Az „Ellenzéki Kör” most 48-ban is nagy ünnepséget tervezett, több száz terítékes vacsorát, méghozzá a szabad ég alatt ugyancsak a Rákos mezején. A vacsorából nem lett semmi; de azok is, akik a vásárra nem csupán eladni- vagy venni alóljuk miatt jöttek fel, a délutáni népgyűlésen, a Múzeum előtt azok is megjelentek.

Ez a veszélyes erejű tömeg - amelyben az ország minden értékes rétege így képviselve volt, - ez áramlott aztán az alig maroknyi írógárda felszólítására a városháza elé, majd a helytartó budai székházához. Ezzel az erővel nem lehetett ujjat húzni, erről mindenki érezhette, hogy ez maga az ország. A bécsi hatalom képviselői kitekintettek az ablakon és a fiatal írók minden követelését teljesítették. Semmi kétség nem lehetett, hogy azok valóban a nemzet nevében beszéltek és a nemzet nevében fogalmazták meg azt a 12 pontot, melynek pusztá felmutatása a magyar történelem egy korszakának vetett így végett és egy újat nyitott meg.

Mindez 15.-én történt, de épp így megtörténhetett volna egy nappal előbb is, ha a sorsdöntő bécsi hír akkor érkezik; sőt megtörténhetett volna a bécsi hír nélkül 13.-án is, ha az „Ellenzéki Kör” megtartja a tervbevett összejövetelt, amelyre, mint tudjuk, a Talpra magyar íródott. A pozsonyi tétovázók érezték ezt. Érezték a nemzeti erő feszülését. A levegő sűrű volt, robbanásig tele azokkal az indulatokkal, melyeket eladdig csak írók és költők hangoztattak s melyet a hatalom urai csak afféle firkászi ötletnek tartottak. A költészet egyszerre testet öltött, szárnyra kapott, Pozsonyban termett s a magyar újjáéledés akadályait úgy eltüntette, mint a napfény az éjszakát.

A negyven- és százezer fegyveres magyar a Rákos mezején tehát nem volt legenda. Nemcsak úgy volt igaz, ahogy a költészet teremtette valóság igaz. A nemzeti és emberi szabadság kivívására készülődő százezer magyar nemcsak úgy élt, ahogy Zalán futásának bajnokai vagy a János vitéz hős huszárjai, bár így is elértek volna annyit, mint egy igazi hadsereg. Megvoltak a valóságban, ha árnyékuk győzött is.

Kossuthék Pozsonyban egyszerre csak azt látták, hogy a haladás ellenzőinek évtizedek óta oly szívós hadfala megbomlik, hátrálni kezd, lerakja a fegyvert s belátja, hogy a jobbagyságot nem hetvenkét esztendő, de egy nap alatt is fel tudják szabadítani azok, akik a nemzet javára a saját kiváltságaikról is le tudnak mondani. A rémhír azért nem volt rémhír, mert könnyen valóságra válhatott. Nem rémhír volt, hanem figyelmeztetés, melyet hálistennek még mindenki idejében megértett. S ezt a figyelmeztetést egy költő küldte oda, ahol az ország sorsát intézték. S egy versen át ő sugározta szét az ország minden részébe, hogy van erő ebben a nemzetben a megújulásra.

A pesti vásár abban az évben örömmünneppel zárult. Másnap, 16.-án a várost kivilágították, egymást érték a felvonulások, köztük Landerer nyomdájának száz alkalmazottja kék vászon-zekében, fejükben piros-fehér-zöld papírsüveggel. Emich könyvkereskedésében Petőfi megvilágított arcképe ragyogott. A Nemzeti Színházban a felvonások közti szünetben a Nemzeti Dalt szavalták és énekelték. A fiatal költőnek is, ahol csak megjelent, újra és újra el kellett szavalnia gyűjtő költeményét. A vidékről feljött magyarok áhitattal hallgatták a verset, hisz a számukra íródott; megértették a költőt; megfürdették szívüket a lelkesedés áramában. Másnap szétoszlottak, elhagyták Pestet. Sose vittek haza ilyen becses vásárfiát.

A márciusi eszmék oly gyors, országos diadalát is ennek magyarázom. Egy egész hadsereg alakult át hadseregnyi követté. A vásártérről tízezer agitátor indult az ország minden sarkába.

Szeptember

A konyhába bejött egy béresasszony. - Édes lelkem, - mondja a testvérnémnek - mondja meg, mennyi pénz ez itt... idekinn van a némedi szilvásemlő, szeretnék egy kis szilvát venni a gyerekeknek, - azzal egy húszfillérest, két kétfillérest, egy ötvenfillérest, meg újra két kétfillérest rak le az asztalra, összevissza, ahogy itt felsoroltam. Nem ismeri a pénzt.

Ezen kicsit magam is csodálkozom, ilyen is van még a világon? Én számolom meg a pénzt; Hajnóci néni csak az érdeklő, futja-e egy szakajtó szilvára. - Hát honnan vette a pénzt? Amikor kapta, nem olvasta meg? - Az almárium tetején álló bögréből vette ki, az a család kincstára s mellelleg pontosan annyit tartalmazott, amennyit Hajnóci néni most összemarokolászik az asztalról. Aztán megy is ki a szilvásemlőhöz. A felvilágosítás ellenére is úgy fizet, hogy a pénzt nyitott tenyerén a kereskedő elé tartja s a pénzzel együtt a lélek birodalmát is, mert a kereskedő az összegből pontosan annyit csipeget ki, amennyit akar, amennyire a lélek ráviszi. Így folyik itt az áruforgalom.

Itt, Nebádon, a négyezerholdas dunántúli pusztán, családom ősi fészében, hogy így fejezzem ki magam. A házban, ahol lakom, itt lakott már a nagyapám is; ide nősült, nagymama szülei körébe, akik dédszüleiket is innen kísérték ki a legelők közepén terülő temetőbe.

Hatalmas nagy épület ez, valamikor birkaistálló volt, az erődítményszerűen körülépített óriási udvar birkateleltetőül szolgált. Innen szaporodott világgá a bibliai szaporaságú család: a három vármegyében híres juhászok, akik büszkébben vallották magukénak ezt a földet, mint a mindenkori tulajdonosok. Akik közül mellelleg, a családi hagyományok szerint csak valamelyik ükapa ismert egyet személyesen, valamikor a 18. század utóján. A pusztát is magukénak tekintették; haza meghatottan vagy büszkén ide tértek meg, ahol egy talpalatnyi földjük sem volt. Ilyen érzéssel térek én is vissza a pusztára, valamikor csak visszatérhetek. Sose csalódom benne; mint a remekművek, minden újabb látogatásra tartogat valami meglepetést, egy sereg új vonást.

*

Az idén, szeptemberben, mikor váratlanul megérkeztünk, azonnal be kellett ojtatnunk magunkat tífusz ellen. Kiderült, csak most derült ki, hogy a pusztára ősi tífuszfészek; az a pár ember, aki talán az Árpádok óta minden nyáron érthetetlen hirtelenséggel meghal, tífuszban hal meg. A betegek halálozási arányszáma az idén 30 százalék volt. A tífusz ellen hétnapi időközzel háromszor ojtják be az embert, minden ojtás után egy-két napi erős láz következik. Mucát nem lelkesítette fel a különös fogadtatás, hogy az ölelések után rögtön öt centiméteres tűt löktek a vállába, de én nem bántam a kínzást. Az ojtásokra a pusztára legtávolibb sarkaiból is összerelték az embereket. Ahogy a magam porcióját megkaptam, nekitámaszkodtam a kerítésnek; a névsorolvasásra gyermekkorom legsötétebb zugaiból ömöltek elém az arcok és velük az emlékek.

Hányszor idéztem fel ezeket az embereket, hányszor írtam is róluk! Háromszázhatvan lélek sorakozott el előttem, háromszázhatvan ütés a szívre. Micsoda lelepleződések! Minden elkialtott névre képzeletemben egy kedves ismerős és a valóságban egy sötét árnyék merült fel.

A pusztaiak egy tömegben álltak a számtartói iroda előtt, ahol az ojtás folyt. A névsor arra kellett, hogy az ojtásból senki se maradjon ki, bár az első halott után nem kellett sok biztatás az embereknek, hogy beojtassák magukat. A neveket az irodaajtóban az egyik segédtsízt olvasta.

- Tamási Ferenc!

Vártam Ferencet, a hajdani kipödrött bajszerű kocsislegényt, a hetyke kötekedőt, aki egykor: ezelőtt tíz évvel olyan felfordulást csinált a búcsúban. Egy meghajlott hátú öregember lépett ki a tömegből; első pillanatra azt hittem, a Ferenc apja.

- Dalos Imre!

Most kellett Dalos bácsinak jönnie, a kanásznak, aki egykor az ürgevadászat, sőt az ürgepaprikás élvezetébe beavatott. Egy kísértet jött, egy aggastyánnál is aggastyánabb nyomorék, medve járással, térdig lelógó kézzel. Számításom szerint ötven-ötvenöt évesnek kellett lennie.

*

Hajnóci néni ismét visszatért a konyhába, nem azért, hogy ellenőriztesse velünk a vásárt, hanem hogy váltson egy-két szót, ha már kimozdult a saját tűzhelye mellől. Nem hagy nyugton, amit az imént megtudtam róla.

- Hát az hogy lehet, Hajnóci néni, hogy maga nem ismeri a pénzt?

Hajnóci néni akadozik.

- Ismerem, kedves fiatalúr - mondja kegykereső mosollyal, - ismertem én jól, de aztán annyiféle volt... meg aztán lassan-lassan elszokik tőle az ember lánya.

Nem sok pénz fordul meg a kezén.

- Hát mikor a boltba megy vásárolni?

A kérdés rossz volt. A pusztán nincs kereskedés, a legközelebbi falu ide hét kilométerre esik. De vásárolni oda sem igen jár el Hajnóci néni, abból az egyszerű okból, mert eszébe sem jut, hogy valamit vásároljon. Férje egy esztendei készpénzfizetése, amint rögtön kiderült, huszonnégy pengő, az nem sok gondot ad; akkor, amikor el kell költeni.

Sőt, petróleumot, mint a többi cseléd, Hajnóciék is az uradalomtól kapnak. Igyekszem rögtön egy másikkal feledtetni a felesleges kérdést.

- De olvasni tud, Hajnóci néni?

- Hát már régen nem próbáltam... mit olvasgasson a szegény ember lánya... Az iskolában kellett olvasni, hát ott olvastam... de milyen egy olvasó voltam én. Tetszhetik emlékezni rá.

Mit hegyezzem tovább, Hajnóci néniről kisült, hogy velem járt egy osztályba. Nem kellett restelkednem, megbocsátotta, hogy nem ismertem meg.

- Hát bizony megöregszik az ember lánya.

Képtelen voltam magam elé idézni annak a kis Tóth Katának arcát, aki Hajnóci néni ezelőtt huszonkét évvel volt, ott a tanyai iskolában, tőlem jobbra a negyedik padban. A ráncos, fekete, megtört arc még emlémben sem engedte megfinomítani magát.

- Hát akkor - nyögtem zavaromban - mi valamikor tegeztük egymást?

- De az ám. Meg az volt az iskolában a szokás, hogy a gyerekek csúfolódásból egymásnak szeretőt adtak.

Hajnóci néni volt az én szeretőm.

Fonnyadt arcából, mely egy ötvenéves asszony arca, kedves mosolyt erőltet felém. De a mosoly nem tud megbirkózni a nehéz ráncokkal. Úgy dereng vissza a hajdani gyermekkora, mint ott künn az őszi felhők körül a fáradt nap, melynek tavaszi fényét már csak az emlékezet őrzi.

Ezzel Hajnóci néni megy is, vissza a közös cselédházba, ahol öt gyerek várja.

Mikor kilép, testvérnéném megszólal:

- Ez volt, aki a gyereket megfőzte.

Nem kell megijedni, nem igazából főzte meg. A legkisebb fia angolkóros, csenevész kis torzszülött volt. Hajnóci néni meglangyosított egy fazék vizet, a tűzhely szélére tette, aztán a fazékba beleültette a kisfiút. Közben a napa háromszor megkerülte a házat s valahányszor az ajtó elé ért, beszólt:

- Mit főzöl, Kati?

- Csontra húst, - felelte mindannyiszor Hajnóci néni és kevert egyet a langyos vízen. Itt, Nebánd-pusztán, ahol e sorokat írom, ma is így gyógyítják a gyerekeket. Így is gyógyulnak azok, föltéve, ha a szertartás közben a varázsigén kívül senki sem ejt egy szót sem, hanem csak az Úrangyalát mormolja, hirtelen fölemelve a hangot annál a szónál, hogy: Jézus.

Október

Egy örökös népszerűsége jutott mű feledésbe boruló szerzőjének emlékét szeretném feltámasztani; egy méltatlanul háttérbe szorult költőt szeretnék visszavezetni az őt megillető helyre, a nagy költők sorába. Közben hálámat is lerónám. Engem ez a költő barátkoztatott meg az irodalommal. Ő volt szerzője annak az olcsó, ponyvakiadású verses elbeszélésnek, melyet még a szülőházban olvastam. Azóta minden évben kétszer-háromszor is elolvastam. Elragadtatásom és csodálatom évről évre növekedett. Tiszteletemet az iskola se tudta lerontani. Rajongásomat, véleményemet később úgy őriztem, mintegy hazai titkot, amíg rájöttem, hogy nincs mit szégyenkezniem ifjúkori lelkesültségem miatt: Lúdas Matyi valóban mestermű, Fazekas Mihály igazi nagy költő. Embernek, jellemnek is az, mint később megtudtam.

Ő az első nemes származású költőnk, akiről csak a halála után derült ki, hogy nemes. Ő maga sohasem emlegette. Szerénységből vajon? Nem hiszem. Elvonuló természetű volt, de nem szerény. A katonaságból 30 esztendőskorában önként megvált, mert »Már nem akar kezem ontani vért - Tzimerekért, se ditső nevekért!«, de mindvégig harcias, sőt harckereső. Az Arkádia-pör során Debrecen védelmében Kazinczyt a szitkozódásig ingerli. Tartott irodalmi hírére is. Midőn a kéziratban forgó Lúdas Matyit Kerekes Ferenc a szerző megjelölése nélkül és »azon lutskosan, mint 1804-ben a világra kipottyant, egy néhány bába kéz-szennyével« 1815-ben Bécsben kiadja, azonnal jelentkezik, a szöveget kijavítja, sőt még negyven sort ír az új kiadáshoz. Nem tülekedik, de a felkínált városi és egyházi tisztséget elfogadja. Elvállalja a debreceni kalendárium szerkesztését és lelkiismeretesen végzi a feladatot. A nép számára komoly, klasszikus menetű verset ír belé ezzel a címmel: »A' Debretzeni első Kalendáriumba, mellyből az időjövendölés kimaradt«. Szóval érdemesnek tartja, hogy a babona ellen küzdjön. Az ilyen embernek minden téren elvei vannak. »Társaságunknak ne legyünk heréji« - így vélekedik a társadalomról, következésképp a nemességről is.

Nem szerény, de nem is mohó. Nem írt sokat. Irodalmi pályafutása mintha készülődés és erőgyűjtés lett volna egy feladatra; ezt aztán teljesítette is. Hasonlít ebben Madáchra. A sors mintha életét is csak e mű szolgálatába állította volna. Oly környezetbe helyezte, köréje oly barátokat, kezébe oly könyveket adott, melyek mind segítettek s ösztökélték arra, hogy eredendő tehetségével korszakalkotó művet írjon, a magyar felvilágosodás első nagy költői dokumentumát, melynek azóta sem akadt párja. A mű, irodalmunk legnépszerűbb hőskölte-ménye, jobban sikerült, mint szerzője gondolta. Lúdas Matyi előbb, ismertebb alak lett mint Fazekas Mihály. A lompos, agyafűrt parasztfiú igazi hős lett; a fuldokló jobbágyságé. Életerős voltára bizonyít, hogy a jobbágyság után is eleven maradt; a szabadság szimbóluma lett, nekem még ma is az. Rendkívüli képességekkel kellett annak az embernek rendelkeznie, aki az irodalom berkeiből ilyen hús-vér alakot tudott átküldeni arra a területre, melyet ma azzal szoktunk lebecsülni, hogy politikai, s melynek levegőjében az irodalom alakjai legtöbbször csak pár napig bírják szusszal. Fazekas Mihály irányművet tudott írni, olyat, mely ma is izgat, - korunk már ezért is leveheti kalapját előtte.

Csökkenthetjük érdemét s növelhetjük környezetét azzal, hogy nem egyéni felfogását, hanem környezetét fejezte ki? Ha így volna, büszkék lehetünk a 18. század végi, a 19. század eleji Debrecenre; sárfalai közt kifejlődött városi szellem jellegzetesen magyar volt, nem vesztette el kapcsolatát a néppel, de a kultúra közlekedőedényein egy nívón állt a nyugati országok városaival is, ha ugyan itt-ott nem múlta felül azokat.

*

Voltaire a kálvinista Svájcba vonta meg magát, Rousseau a kálvinista Svájcából indult, a protestáló kálvinizmus útján Debrecenbe is gyorsan megérkeztek az új eszmék. A szigorú professzorok tán maguk sem sejtették, hogy a puritánság ígéivel mit hintettek az ifjú tanítványok fejébe. Dicséretükre szolgálhat, hogy nem riadtak meg, mikor a vetés kikelt - Csokonai, Földi, Szentgyörgyi, Domokos, Kis, - egy nemzedék, melyből csak azok, akiknek neve fentmaradt, betöltötték volna a magyar konventet, vagy legalább is annak közművelődési szakosztályát. A gyermek Fazekas magánszorgalomból megtanul franciául Debrecenben! Aztán németül. Aztán botanikával foglalkozik, majd filozófiával. S mindezt 16 esztendő koráig, amikor megunva »a kevés tudománnyal jutalmazó collégiumi életet«, mint kitűnő életrajzírója, Tóth Rezső mondja, felcsap katonának. Tizennégy évig szolgált, járta Európát.

Mit láthatott a világban ez a debreceni világfi? Élete e szakaszáról kevés adatunk van. Külföldi bolyongásaiból Szűcs István jegyzetei nyomán Tóth Rezső csak egy jelenetet ismertet. A francia hadjáratban a költő csapatjával egy francia városba vonult, ott szabad rablást engedélyeztek. Fazekas bement egy házba, »s annak igen jeles könyvtára szemébe tűnván, a könyvtárból kiszemel egy igen jeles könyvet, asztal mellé ül s olvas a könyv mellett addig, míg eltelik a sarc ideje, s akkor a könyvet visszateszi helyére, s meghajtván magát, kifelé indul. E nemeslelkűségen elámulva, a háziúr erőnek erejével egy értékes zsebórát tukmált Fazekasra emlékül.« A történet hitelességét nem támogatja adat, de támogatja a költő jelleme, melyet verseiből ismerünk. Versei közt, melyek java része csak halála után jelent meg nyomtatásban, ilyen címűek vannak: »A' férje halálán kesergő anya«, »A' fija halálán kesergő anya«, és egy pár aufklärista »Butsuzás a' hadi élettől«.

A hadi élet csak megerősítette enciklopedista puritánságában. Debrecenbe visszatérve Rousseau újmutatása nyomán a természethez tér vissza, ez a demokrata Debrecenben a néphez való visszatérést is jelentette. Földet, szőlőt szerez, a természet és a magyar nyelv, növényei és versei javíthatásával foglalkozik. Csokonai friss pasztellt fest alakjáról:

...Számlálgatja víg ortzával
Az ezüst játzintokat,
S az ibolyák aranyával
A szagos gyémántokat.
...Majd a rendtartó méheknél
Kedvetelve átsorog,
S érzi, hogy az embereknél
Az ország nem így forog.
Már meglátod: gereblyéjét
És kalapját elteszi
S félig harmatos Linnéjét
Pipája mellé teszi...

Ilyesmiről énekel Fazekas is. Költészete, akár Csokonaié, abból a debreceni barokkból indul, mely a francia mintára megfésült és kigöndörített természetben Blumauerék szemével és szimatjával keresi a vaskos jeleneteket, s mely e hatások iskolájából kinőve oly eredetien magyaros, azaz népies tudott lenni, sőt pórias, Kazinczy nagy bosszúságára, de nem a mienkre. A finomkodó idillköltészetet Fazekas egyre jobban a valóság felé hajlítja. A légnemű francia pásztorok az ő idilljében egyszerre eleven alföldi bojtárokká és csikósokká válnak. Szép Nyári Esti Dal-ának első két szakasza még csupa lehelet, de a harmadik szakaszban hirtelen

A' motsáros nép kuruttyol,
Prüttsög a sok kis bogár,
Rétze hápog, fűj palattyol,
Hangítsál egy kis madár.

A francia udvarból megérkeztünk a Hortobágyra, melyet szintén megénekelt a *Hortobágyi Dalban*.

Óh, te áldott Kanahám
Hortobágy mellyéke!
Beh sok szegény legénynek
Vagy te menedéke,
Jó paripán ugratod,
Pénzt adsz erszényébe,
Szép menyetskét karjára
Jó bort a kezébe.

Tsaplárosné galambom!
Tölts bort a' kupába,
A' szegény magyar legény
Hadd igyon buvába:
Pajtás! Isten áldjon meg
Őrizzen a' kártól,
Vármegyétől, Fiscustól,
Töröktől, Tatártól.

Kitűnő szeme van, nagyszerű füle. Ebben a versben mintha Petőfi közalgó hangját hallanánk. Egy másikban, A megégett Debretzeni nagy templom falai közt serkent gondolatok-ban pedig, mintha Berzsenyiét:

Ah szörnyű romlás! hajdani tzimerünk
És régi díszünk pernye alatt hever

Sem a' Tatárok, sem Törökök, sem a'
Rossz Nyíri pajkos nép rika tábora
Nem tettek ennyi kárt közöttünk
Mint ihol e' ravasz elpuhulás

A közhaszonról már nem is álmodunk,
Egymást emésztjük, s bódog atyák jeles
Érdemteket, hív társainknak

Kornyadozó nyakokon tapodjuk.
Némelly tsak önnön hasznokat éhező
Fukar kevélyek, mert bizony a sasok
Bagoly toronyokká fajultak.

Halld meg uram! könyörülj hazámon.

*

Egy hang tévelyeg itt a ködben, el-elrekkenő hang, egy pár esztendő múlva diadalmasan zendül majd meg Petőfi és Berzsenyi ajkán, de magáén Fazekasén is. Nem ismerjük elég pontosan versei sorrendjét, fejlődését nemigen követhetjük nyomon. Mint kortársai, ő is sorjában cserélgeti az idillt, a tankölteményt, az ódát, de egyre kényelmetlenebbül mozog e feszes, divatos öltönyökben. Mondhatnánk, egyre természetesebben. A többiek főurakat és királyokat köszöntgetnek, az ő ódája „A' korán jött esőhöz” szól, hexametera „A' Krumpli”-ról. Az előbbiben ilyen gondolatokat bíz a nemes görög lejtésre.

Jókor értél hát kis esőtske! látod,
Mennyi sinlődöt hozol új erőre!
És ki nem ditsér? Tsak az a' ki búzáat
Vett nyereségre.

Ő gyaláz, mert a' gabonának árát
Megtöröd, 's a' mit beszédett: nyakán vész
Add uram, hogy rádohosodjon. A' nép
Rá ne szoruljon.

Lassanként megismeri magát. Saját verseiről így ír:

Lantosok-é, hegedűbe valók, vagy tárogatóba
A' miket én eddig firkálék? - Hogy ne hazudjak:
Nem tudom én. Apró tseprők, azt látja akárki,
És ha dorombba verik sem szégyenlik magukat meg.

Egyre szaporodnak ezek az „apró tseprő” mozzanatok, költészete gyöngyszemei. Valahányszor ki-kizökken a divatos hanghordozásból, remeket alkot. A szenvedő sorok közt egyszerre fölcsendül egy-egy eleven szó, találó hasonlat

A' siralom
Én italom,
A' tsuklás étetem...

Nyelve tömör, képei frissek, eredetiek, a nép életéből valók. „Az én kis kertem” Petőfiig irodalmunk legtökéletesebb tájfestése. Ebben is az esőt írja le. Az eső, a vihar különben kedvenc tárgya. Azután a virágok. Eső után ilyen képet fest róluk:

Némelyik kinyilt örömében,
Másik tseppet szorít keblében,
Némelyik tömjénezi jószagát,
Másik bókol, leiván magát.
Eggyen oly szép a tsepp játszása,
Mint egy síró szűz mosolygása,
Másiknak úgy függ leveléről,
Mint a gyöngy a' szépek füléről...

Természeti képekbe burkolja érzéseit is. Ide másolom egyik szerelmes versét, melyet egy Ámeli nevű hölgyhöz írt. Tartózkodásával, egyszerűségével megrázóbb, színesebb költeményt keveset ismerek. Megdöbönt s lenyűgöz a látomás, mikor a naphoz hasonlított nő búcsúzásul némán mellét érinti s aztán lefordul; a kép szinte olajnyomatszerű, itt mégis zseniálisan költői. Az egész vers ennyi:

UGYAN A'HOZ

Mint mikor a nap az ellátás szélére lejutván
Visszatekint, s' az aranygyapjas felhőknek alóla
A' már barnuló erdőkre veresses aranyszínt
Leggyent, azzal elül', s az arany festést is azonnal
A sűrűségből kibukott árnyék letörüli:
Ámelim így nézett mégegyszer hátra, kezével
Melljét és ajakát illetvén, 's azzal el is tűnt,
S' engem az aggódás és a siralom beborított
Bús árnyékával. Majd rólatok elfeketült fák!
Mind elmászkálnak lassan a' lomha homályok
Egy pompás hajnal hasadása után; de az én rám
Gyült éjnek véget nem vét az örökre lement nap.

Agglegény volt. Katonakorában egy Ruszánda nevű „moldvai széphez” írt szerelmes verseket. Aztán egy Mantzi nevűhöz. Legtöbb szerelmes versét, összesen nyolcat, ehhez az Ámelihez írta. Ámelie, valószínű francia volt, neve után arra lehet következtetni. A költő később, deresedő férfikorában kis unokahúgához, háztartása vezetőjéhez, Diószegi Erzsikehez írt néhány kötekedő-nyelgő anakreonverset.

Tiszta, cicomátlan versek ezek, de már száraz tűzzel lobognak, szenvedély helyett bólintgató derű melegszik bennük. Érdeklődése mindinkább a természettudomány, azaz a botanika és a közügyek, azaz a nép élete felé fordul. Környezetében mindenki ezek iránt lelkesedik. Sógorával, Diószegi Sámuellel még a tudós Földi életében s nyilván annak buzdítására vagy példájára eltökéli egy magyar fűvészkönyv kiadását. „Minden figyelmemet a fák, füvek, virágok vonták magukra” - írja Kerekesnek. Közben tán anélkül, hogy maga is sejtené, mit

alkot, megírja a Lúdas Matyit. Természet- és népismerete, költői kereséseinek, társadalmi vizsgálódásainak minden eredménye éretten és frissen tódul a műbe, amelyre tudtán kívül készült. Világfelfogása épp oly tiszta abban, akár nyelve, melyet szintén egy életen át tanulmányozott és védett. Az „eredeti magyar rege négy levonásban” első sorától kezdve a kétségtelen remekművek elevenségével és biztonságával csillog, nevetet és lázít. Ennek csak utat kellett nyitni, hogy ömöljön. Megállíthatatlan hatására jellemző, hogy egy-kettőre szétömlik a nép közt, a magyarság legsós rétegeinek legkedvesebb olvasmánya lesz, közmondás és népmese fakad belőle, noha hexameterekben van írva, s nem is eredeti, s még kevésbé magyar.

*

Lúdas Matyi nevét Fazekasig nem ismerte a magyar irodalom. A bátor parasztfiú, aki furfangosan háromszor is megbosszulja azt, hogy ura egyszer igazságtalanul megverette, minden bizonnyal francia eredetű. A 13. századbéli fabliau valamelyik változatát, valószínűleg azt, melyet Claude Tillier híres regényében, a Mon Oncle Benjamin-ben is feldolgozott, Fazekas Franciaországban olvashatta vagy hallhatta. Érdeme, hogy a szétfolyó francia mesét ritka elbeszélő tehetséggel kerek egészé szerkesztette, melyben egyetlen felesleges mozzanat, egyetlen henye sor sincs. A mese demokratikus célzatát még jobban kihegyezte. Magyarrá azzal tette, hogy rendkívüli megfigyelő és kifejező képességével a hősből egy magyar jobbágyfiú alakját festette le. Környezetét a magyar falvak életét örökítette meg. Szóval varázslatot mívelt, a valóságból kipárolta az örök művészetet. Egy mű sorsa sohasem a benne elmondott történeten fordul meg. Fazekas nyugodtan rábízta magát az idegen történetre, melynek mellel mindenütt volt hitele, íze, felsőbb értelme, ahol jobbágyság, elnyomatás és az elnyomatás ellen lázongó hév volt. Tehetségét épp azzal bizonyította be, hogy eredeti meseszöveg nélkül is megállta a próbát. A kijelölt úton megindulva, két kézzel szórja hamisítatlan értékeit; keresetlen szavai friss fordulatoktól, lelki és természeti képektől csillognak. Egy sor egy egész társadalmi osztályt leleplez. Mondatai vaskosak, mégis gördülékenyek s átlátszóak. A négy rövid „levonásban” egy egész világ kínja, baja és derűje árad a hallgatóra. S ráadásul minden szón ott párázik még a költő ajkának melege, az elbeszélő költemény sorról-sorra a leglíraibb hevülettel ömlik. Lúdas Matyi furfangjairól van szó, de a furfangok sorozata tulajdonképpen a költő hangján válik igazi hőskölteménnyé. A debreceni jázminok között, ha akarom egy nagyműveltségű aufklárista gúnyolódik, ha akarom egy Dózsa György dörög. Ismerjük a bevezetést.

Hajdan ütleggel magyarázták a' mi atyáink,
Hogy mi az alsó nép törvénye, kinél az igazság?
A' ki erősebb volt, ugyan az kényére bitangolt.
A lepotsékolt nép dühös indulatja kanóttzal
Adta jelét olykor bosszújának, de oroslán
Szíve kevésnek volt, hogy mint Matyi visszapofozza
A mi goromba tsapást vett a zabolátlan erőtől.

*

A vers, eszmei tartalmán túl, az egymásnak felelgető jelzőkkel árulja el magát. A költő kezében tartja anyagát. Ilyen természetesen folyó, ilyen magyar hexametert nem írtak előtte, gondolkodom, hogy utána írtak-e. A száj görög módra skandál, de a fej magyarul gondolkozik, a szem, a fül hazai színeket és hangokat közvetít. A hősköltemény a népmesék természetességével és biztonságával indul:

Hajdan egy faluban, a Nyíren-é, vagy az Erdő-
Háton, vagy hol esett, jó szerrel nem jut eszembe,
Már csak elég az, hogy: volt hajdan egy öreg asszony...

S annak egy tunya fia. Attól a pillanattól fogva, hogy Matyi feltápáskodik a heverésből, minden mozdulata oly emberien eleven, minden hely, ahol megfordul, oly feledhetetlen, amilyent csak a remekművekben látni. Közeledtére a középkor és a romantikus iskola zord várura is megrázkódik, leveri magáról a hagyományos port és pirosposzsgás, káromkodó-szuszogó magyar földesúrrá válik. Ezzel akaszkodik össze Matyi. A küzdelem honi talajon folyik, minden dobbantásukra az édes hazai föld visszhangzik egy keservesen hiteleset. Az idegen forrás ellenére is Lúdas Matyi a legnemzetibb époszunk.

A történetet mindenki ismeri. A mihaszna Matyi a döbrögi vásárra hajtja anyja húsz libáját „egy vén gúnárral s egy pár öregetske tojóval”, a vásáron Döbrögi úr nagy önkényében elkoboztatja a ludakat, majd az igazát „nyers-nyakason” védő Matyit a kastélyába hurcoltatja, és ott a hajdúk.

Ötvent vágnak rá, melyet süvegelve faránál
Egy ispán híven számlált és Döbrögi bőrös
Karszékéből szemlélt. Matyi így szólt, hogy feleleszték:
Én, uram, a fizetést köszönöm; ha az Isten erőt ad
S életben megtart, majd megiszolgálom; azért csak
Rójjá fel a kapu félfájára, hogy el ne felejtse;
Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza!
Ezt csak alig végzé, néhány zöld-ingesek agyba
Főbe verék, s kivették jól meghurtzolva hajánál
Fogva, hogy a földet még a' lábujja sem érte.
Míg húzták-vonták, mégegyszer visszakiáltott:
„Osztan háromszor veri meg Lúdas Matyi kendet!”
Majd meglássátok, háromszor megverem azt la!
Ezt minden neveté; de kivált a Döbrögi-háznál
Őrületes szavain Matyinak hahotára fakadtak.

Nem tudom, a francia változat költője, ha ilyen tömören egyáltalában meg tudta volna írni, hogy írta volna meg ezt a jelenetet. A kép magyar levegőt lehel. Elsősorban Matyi alakja, akinek konokságában a pótmegegyalázás alól is kitörő állhatatosságában a magyar jobbágy lelkére ismerek. A francia változatban tán izgalommal várnám, miképp éri-e el, amit megfogad. Itt bizonyos vagyok benne, hogy beváltja, amit ígért. Fazekas ismét a mesék természetességével mondja el, hogy tartotta meg szavát.

Ah' mi Matyink könnyen lehet gondolni, hogy annya
Háza felé képpel sem fordult; bűgva-morogva
Elment földetlen földig; s' elvitte magával
A' bosszúállás lelkének is ördögi mérgét.
Hogy dühe tzeljához juthasson, pénz kuporásra
Adta magát; jótskán keresett is, hol napi számmal,
Hol szolgálattal; 's néhány nyelvekbe eléggé
Jártas lett, mert sok nagy városokat bebarangolt;
S annyira mennyire sok mesterségnek kitanulta
A' tsinnyát binnyát.

Kitanulta az ácsmesterséget is. Így tér vissza Döbrögi falujába. A földesúr épp házat épített, az udvaron ott fekszenek már a gerendák, Matyi mindent leszól. Döbrögi kérésére hajlandó maga elvégezni a munkát. Jó ebéd után az egész cselédséggel együtt kimennek az erdőbe, hogy megfelelő fát nézzenek. Matyi ravaszul szétküldi az embereket, majd Döbrögit fához köti, szájába mohát rak és kegyetlenül elveri. Ezután következik a költemény legművészebb része. Fazekas remekel a természet és a néplélek, az „ijjedezésre rákapatott jobbágy” lelkületének ábrázolásában.

Már a fejszések, nem lévén munka, pihentek.
Már jobbára ledöntve hevert a' tziperes erdő
Legszebb része; menő félen már a' nap: az ember
Bár ha dologtalan is, de az átsorgást is elunja:
Még sem jó sem az úr, sem az áts. Végtére az ispán
Nem veszi a' dolgot tréfának, hoppogat: erre
Hoppot mond itt, ott, meg amott a' rengeteg erdő.
Hallgatnak: de tsak a' baglyok huholási szakasztják
Félbe az alkonyodást követő vadon estveli tsendet. -
Már most mindnyájan kurjantnak; a' hangok özönje
Zengeti a' zordont; bellyebb bellyebb morog, a' míg
Mélyen elnémul. - Figyelem van utána, sehonnan
Egy kukk hang se felel. Most most szeppen meg az ispán
Széllyel rendeli a' látványságot, hogy az erdő
Hajtsák meg, mert már bajnak kell lenni akárhogy. -
A' mint egynéhány hajtók a' völgyet elérik,
Hallanak egy olyan horkantást, mint mikor a' kant
Megdöfik, és szívét-ért sebje miatt az utolsót
Elhergette. Mi az? megdobbán az ijjedezésre
Rákapatott jobbágy: hátrál; ordítja az ispánt;
Ott terem az, 's félénk népét biztatva lemégyen
Ólálkodva az aljra velek: - mit látnak? az Isten
Mentse az illyentől még a' jó Krimi Tatárt is!
Fához köve urok, fa mohával szája betömve,
És a' drága ruhák szét vannak rajta feselve.

Egyik jobbágy a' másiknak kurta gubáját
Megrántá; más a' mellette valóra könyökkel
Titkon bökdöse, míg az urok óbégatva könyörgött:
Óh fiaim! vigyetek szaporán, mert meghalok, - úgymond.
Megfogták ezek a' jó emberek, és az ölkben
Vitték a' kotsihoz, mások fa mohát szedegettek
És derekának lágy fekvést puhogattak, az egyik
Szűrét tette alá, másik betakarta gubával. -
Hogy haza tzammogtak vele a' lovak, egy banya két pint
Szappanos égett bort kent széllyel rajta; az udvar
Egy kis mákszemnyit sem aludt, minden köhenésre
Öt hat férfi tseléd, és szintúgy annyi fejr nép
Ütköze egymáshoz; nagy volt egyszóval a' hú hó!

A második részletet Matyi utazó orvos álöltözékében rója le. Döbrögi házanépe kényszeríti be a kastélyba, hogy agyonkínzott urukat meggyógyítsa. Matyi megint szétküldi a cselédséget, ezúttal különböző varázsfüvek szedésére. Mikor egyedül van, már maga is mulat ügyességén és Döbrögi rémületén. A stílus árulja el, hogy a költő együtt örül hősével.

Uram, úgymond
Nem feltser vagyok én, hanem a' Lúdas Matyi, kit kend
Megveretett s lúdját elvette; de hasztalan a szót
Nem szaporítom; elég, hogy másodszor adom meg,
Amit megmondtam; főkép, hogy kend is a hosszas
Várakozásba magát ne gyötörje sokára, tsak essünk
Által rajta; ha még nekem a' jó Isten erőt ad.
Harmadszor se fogok késni...

De most már nehezebb a dolga. Az egész környék őt hajszolja. Döbrögi lassan-lassan „kiheverte Mátyás keze szennyét”.

...hanem a Lúdas név annyira fészket
Vert szívébe, hogy a' vidék lúdját kiölette,
Mert tsak lúd tollat látott is, azonnal elájult;

Hús lántsást tsak azért tartott, hogy tize napestig,
Tíze viszont éjjel mindég őrt álljon az udvar
Környékén; hozzá közelítni akárki fiának
Sem lehetett, ha ugyan tsak előtte nem esmeretes volt.

De Matyi nem azért fürdött meg a népmesében, hogy ne fogjon ki rajta. Döbrögön újra vásár van. Matyi „meglát egy virgontz lovat egy idegen sihedernél”. Az alku során a ló kipróbálására azt ajánlja a legénynek: ha kíséretével Döbrögi arra jó, kiáltsa oda, hogy ő Lúdas Matyi, - de aztán iszkoljon is. Ha nem érik utól, megveszi a lovat. Előlegül tíz aranyat mindjárt át is ad a legénynek.

Tetszett a tűzről-pattant sihedernek az alku,
És nehezen lesi, hogy mikor indul már az az úr ki, -
Egyszer lárma esik, - riogatják széllyel az embert;
Döbrögi jó hintón! - Útjából félre vonódik
Minden igaz lélek. - Pezseg a pozsgás sihederben
A' jó vér, tsak alig várhatja, hogy a' kerek erdőt
Érjék Döbrögiék; mint a' nyíl utánnok ereszti
Ráróját; - lassan, lassan uraim! Kiabálja;
Mellé szöktett a' hintónak, - tudod-é uram, úgymond,
Hogy ki vagyok? tudd meg Lúdas Matyi én vagyok! Utszu!
Rajta legény! ordítja az úr - egyszerre utánna
Hajt a' tíz lántsás, de mi haszna, nyomába se hágnak.
Fogd ki kotsis nyerges lovadat' mond Döbrögi, jobb e'
Mind a tizénél, mondjad, hogy száz arany a' ki
Elfoghatja! - szorítsd! Maga a' hintóba felugrik,
És kíváncsi szemét düllyesztve mereszti utánnok
Hogy fogják már el Matyit. - Ő pedig a kerek erdő

Sarkánál elbújva fülelt, s' látván, hogy az úr már
Tsak maga van, kilopószkodik, és megrántja ruháját:
Mit bámul az Uram? nem fogják azt ma el, úgymond;
Osztán nem Lúdas Matyi az, hanem én vagyok a' kit
Megveretett Kelmed, s' lúdját elvette erővel.
Döbrögít a' mennykő ha azon nyomban megütötte
Volna, talán sokkal könnyebb lett volna szegénynek;
Összve rogyott, és a kotsiból ájulva zuhant le.
Ott Matyi szánakozás nélkül megverte utólszor;
S' erszényét a' lúd árába viszont kiürítvén
Mondja: ne féljen az úr, már többet nem verem én meg.
Azzal lóra kapott 's elment dolgára örökre.

A történet befejezésére Fazekas megint a népmesék szerkezetét használja. Lélektanilag tán döccen egyet az éposz, de a költői igazságszolgáltatás teljesen diadalmaskodik. A „megszákkolt úr” ráadásul még meg is tér.

...Az Isten

Így bánik, 's bánjon valamennyi kegyetlen urakkal.
Ezt mondván, megtért a' kastélyába, 's azonnal
Elküldötte a' húsz lántsást, kegyelemmel akarván
Óni magát ezután az erőszak tételek ellen;
És törvénytelenül nem bánt, hanem úgy a' hogy illik.
Ember társaival; jól is végezte világát.

Fazekas mindezt 1804-ben írta. Utána mind kevesebbet írt. Olyan költő volt, akinek csak társaságban van kedve énekelni. Barátai sorra elhaltak. Ő maga 18-ban halt meg, tüdővészben. Nevét gyorsan elhomályosították az új költők, akik, már nem a népről, hanem a nemzetről énekeltek. Avult lett mellettük, jóllehet mindnyájuknál modernebb volt. Tisztaszemű és bátor. Hiszem, közeleg a kor, amely ismét értékelni tudja, azaz fel tud emelkedni hozzá.

Október

Csúszunkban-zuhantunkban a meredélyen érezhattük, érezhetjük, micsoda magas vízvázalzó volt 48 a magyar élet minden vonatkozásában. Micsoda csúcs, már-már valóban a csodák birodalmaival határos, alulról nézve! Nem hiszek csodákban, nemrég majd egy esztendőt töltöttem, hogy - ingerültségemet aprólékos nyomozásra váltva, - rájőjjek ennek a hirtelen emelkedésnek kézzelfogható gazdasági és társadalmi indítóokaira. Nem volt könnyű dolog, lépten-nyomon szédület fogott el, az a fajta boldogító részegség, amelyet az alpesi levegő sugall. Vigyáznom kellett, elsősorban önmagamra.

A fenti réteget, a 48-as korszak világát csak akkor kezdtem érteni, mikor már úgy ahogy megszoktam, vagyis elszoktam a lentitől, a közelmúlttól. A magyar szellemnek és életfolyamatnak egy másik nivójára kellett lépnem s onnan veszélyes volt már a letékinés is, hát még a magyarázat; az ember könnyen elveszthette a fejét. Nem csak utánozni, de megismerni sem lehet kockázat nélkül ezt a fenti kort: ahogy akkor megvizsgáztatta a résztvevőit, megvizsgáztatja kései tanulmányozóit is. Középosztályunkat ma is ő méri meg s választja ketté, mint ahogy hajdan kettéválasztotta azokra, akik a Múzeum előtt felállított oltárra odadobták az aranyukat, aztán csatatérre, börtönbe, Törökországba és sírba sodródtak és azokra, akik

nem dobtak oda semmit, nem haltak meg, hanem elfoglalták az előbbieket helyét és - csak a jelszót véve át azoktól - alakítani kezdték az országot, a mindenkori „kor törvényei szerint”.

Akármily szigorral olvassuk a Werbőczy-fajta nemesség fejére a hírhedt bűnöket, meg kell hökkennünk annak láttán, hogy ez a nemesség négyszáz esztendő vétkei, alig negyven év alatt, a diéták idején expiálta. Nem hiszem, hogy az orosz dekabristákon kívül volt még egy középosztály Európában, amely annyira megértette a nemzeti közösség iránti kötelességét, mint ez. A Felsőbüki, Bezerédj, Királyi honfoglalók előőrseként tűnnek fel váratlanul a század hajnalán. Valóban hont foglaltak s valóban sereg követte őket; a negyvennyolcas nagy gyülekező mutatta meg, hogy névtelenül, ismeretlenül minden faluban élt belőlük egy-néhány már évtizedekkel azelőtt. Volt korszak tehát, amikor a magyar szellemnek és nemzeti akaratnak volt méltó testi képviselője, volt korszak, amikor volt magyar középosztály, olyan, amely a nemzet érdekeiért a saját érdekét is támadni mert: Kossuth, sőt Madarász is nemes volt! Túlságosan is jól teljesítette ez a középosztály a kötelességét, talán épp ez volt a tragédiája; neki is, a nemzetnek is.

67-ben aránytalanul nagyobb a jólét az országban, mint 47-ben, az ember mégsem meri egymás mellé tenni a két képet: a szellemi elszegényedés megdöbbentő. Hová lettek a húsz év előtti értékek? Másutt a polgáriásodás még az anyagi megerősödés előtt is a nemzet morális megerősödését jelenti, - nálunk az ország csak szemre hízik, sőt puffad: belső izomzata egyre satnyul, végül már az ép satnyítja, aminek táplálnia kellene: a háj. A Tisza Kálmán-i kor gyönyörű gazdasági tevékenysége, az „ökonómikus” földosztás, tízezer holdas darabokban a lecsapolt lápi vidékeken, az a szegénysorozat, ahogy a parlament Kossuth-tal szemben eljár, példaképként is bőségesen bizonyítja nemcsak a nemzeti akarat, de az emberi magatartás hiányát. Hova tűnt a középosztály, amelynek ezt képviselnie és kifejeznie kellett volna?

Meghalt, nincs rá más magyarázat. Börtönbe került, világgá szórattott, lelkében megtörtetett, szóval meghalt. Nagyrészt valóságosan is meghalt, mert a halál jól válogat, mihelyt az elvet vérrel kell tanúsítani, de méginkább meghalt, mint szellem, mint osztály. Természetesen nem a hatszázezernyi nemesség halt meg vénestül-csecsemőstül az utolsó lábáig, hanem csak az a falvankénti három-négy réteg esett el, rokkant meg és tűnt el, amely ennek az osztálynak és rajta át akkor a nemzetnek tudatot, szellemet, idegzetet adott. Ez úgy meghalt, mint hajdan az urak Mohácsnál, mint a szerb nemesség Rigómezőnél. Egy ilyen rétegnek nem kell nagyszámúnak lennie, egy országban sem az. Hány zsoldos kellene ma azoknak az európaian művelt s szilárd jellemű férfiaknak elfogatására, akik életüket áldozták a közösségért? Negyvenkilencben valamivel több kellett, de nem sokkal. Talán csak öt-tízezer ember tűnt el a magyar életből; de az ország kiürült.

A magyar szellemnek ezt a szörnyű vérvesztését, mint Németh László, én is vidéki kúriák könyvtárszobáiban tapasztalhattam, már azokban, amelyek könyvtárszobáinak polcain, ha másból nem, hát kegyeletből még könyvek sorakoztak. A serdülő Babits még nagyapja polcáról emelte le a Georgicont, két jogi könyv közül. Ilyen könyvtárat láttam. Az elsőhöz még örömmel közeledtem. A többihez már fokozódó szorongással. Az egymás mellé állított kötetek hátlapján olyan világosan olvashattam egy század szellemi felívelését, majd lehanyaglását, akár egy grafikonon. A könyvsor rendszeren régi kiadású Horatius-szal és Vergilius-szal kezdődött, aztán szépen tarkulva, magyar neveket kezdett csillogtatni, Daykát, Baróti Szabóét, Berzsenyiét, az Auróra évkönyveit, Vörösmartyét; a csúcspontot és itt is a vízválasztót Petőfi jelezte; aztán egy sorozat Jókai következett, aztán egy-két lexikon dadogása után a Remekírók egy sorozata, az aranyozásnak érintetlenségét sejtető villogásával, aztán megint egy kis dadogás az Akadémia néhány kiadványával, aztán egy sorozat Herczeg, aztán

már dadogás nélkül egy folyamnyi Színházi Élet. Íme, így süllyed el egy nemzet; nem úgy ahogy Vörösmarty dalolta! - gondoltam. Így halt el egy nemzet tudata, egy középosztály.

Csak emléke maradt, bár inkább ne maradt volna! - gondoltam hozzá. Mert e nyirkos idők alatt az emlék is megromlott, üres forma lett, olyanformán tartalmatlan, mint a rossz dió, gusztustalanul.

Ahogy az emlékezők, múltra hivatkozók elképzelték a régi úriságot, a nemzetvezetés előkelőségét! Az emlékezés a műveltség alapja, - a nemest majmoló álnemest, formanemest az jellemzi, hogy a jó emlékezéshez szükséges műveltségre sem képes. Mivel a múltból csak külsőséget tud meglátni, saját maga is külsőséges lényé alakul: hagyomány helyett gesztust tisztel, úr helyett úrhatnám, a nemesen zengő mondatból csak a páthoszt érti és veszi át, amely az ő ajkán menthetetlenül álpáthosszá válik. Mivel belső biztonsága nincs egy feladat nemességére, arcizom- és kargyakorlatokkal erősítgeti magát a szerepre. Úr neki azt jelenti, hogy nem nép; igyekszik tehát minél jobban elzárkózni a néptől, - jól sejti, hogyha egy sorba állna azzal, legfeljebb abban különbözne ki, hogy még ott „lent” sem állná meg a helyét. Az ember elsősorban őt magát sajnálja.

S szinte csak azután mindazokat, akiket megfertőz, elhítelve, hogy az elsőbrendűség, a kultúra, az emelkedettség, amelyre minden ember egészséges ösztönből vágyódik, az amivel ő díszel: fehér antilopcipó a bokáig érő falusi porban is, selyeming, unatkozó fintor, pökhendiség mindennel szemben, ami előtt már nem kell hajlongania, vagyis ami előtt már kiegyenesítheti derekát, férfiasan! Milyen könnyen elérhető az a külsőleges előkelőség! Sem a léleknek, sem a szellemnek semmi erőfeszítése hozzá. S mert ehhez is csak külsőség kell, ez indokolja, miért számítana társadalmi bukásnak, ha egy közhivatalnok fia lakatosinasnak állna (társadalmi lehetetlenség, hogy annak álljon), ha egy bírósági altiszt nem hivatalnoknak neveli gyermekét. Ennek a beteges, mert valóban tünetien külsőséges fölfelé törekvésnek persze vannak rideg és nyomós gazdasági okai is. A kétkezi dolgozók aránytalanul és indokolatlanul kisebb jövedelme.

Franciaországban az ipari munkás keres annyit, ha nem többet, mint a hivatalnok, kulturális és anyagi emelkedése tehát nincs álúri úrhatnámsághoz kötve. Ezért nincs ott oly ijesztő „értelmiségi túlprodukción”, azért nincs diplomásprobléma, illetőleg ha van, könnyen megoldható. A középosztálybeli ifjú értelmiségiek kérdése, mellesleg nálunk is csak ezen az alapon oldható meg, az „alsó” társadalmi osztályok felemelésével. A kérdés magva nem a szellemiségi rétegek helyzetében rejlik, hanem a munkásságéban, a szegény parasztságéban. Azt hiszem, nem kell különösképpen fogadkoznunk, hogy ahelyett a hat-nyolc órai hivatali „szellemi” munka helyett, amivel úgy ahogy kultúréletnívót biztosítunk magunknak, szívesebben dolgoznánk ugyanannyi időt a szabad mezőn - ha azzal ugyanannyit kereshetnénk. Tán az sem túlzás, ha ezt egy egész nemzedék nevében mondom.

S tán az sem az, hogy az igazi értelmet, a nem adathalmazt, hanem helyes ítéletalkotó képességet eredményező műveltséget, a jó észjárást inkább föllelem a magyar kétkezi dolgozók rétegében, mint a polgári középosztályban, amely annyira nem töltötte be hivatását, hogy tulajdonképpen - nincs. Mert hogy valami van, él, azt csak arról tudom megállapítani, hogy miként működik, - működik-e egyáltalában.

A magyar szellem és nemzeti akarat 48 óta csak lelkifurdalás formájában élt; akik a népért s a nemzetért erőfeszítést tettek, azok majdnem mind kétségbeesésből feszültek neki a munkának. A polgáriassult középosztály, amelyből legnagyobb részt származtak, s amelynek mint a szellem s a nemzeti akarat hordozójának segítenie kellett volna őket, épp úgy szemben állt

velük, értelmetlenül és ellenségesen, akár a nemzetirányításra rég jogosulatlan arisztokrácia vagy nagypolgárság.

Megváltozik ez? Nem volt nemzetvezető polgárságunk; de a nemzetvezetésre Európa-szerte már a polgáriasult középosztály is képtelenné s jogosulatlanná gyengült, vagy romlott: a nemzeti tudat ismét a nép tudatává válik, ha válik; a nemzetek sorsa ismét a nép felkészültségén és felemelkedésén fordul meg, a felemelkedésen azt is értve, hogy: az ország irányításáig. Másutt az erre való leckét a nép megkapta a polgárságtól, a középrétegtől. Nálunk, láttuk, mit kapott. Magától is rájön a tennivalóra? Közvetlen példa nélkül, iskola nélkül is képes lesz a feladatra a nép? Van benne, születésétől fogva, kellő értelem, szívósság, helyes ítéletalkotó-képesség, önzetlenség az egész nemzet érdekéért?

November

Megint vita: sajnálni kell-e a népi kultúra eltűntét? Ha már volna helyette más! Műveltebb volt-e a parasztság, mikor még nem tudott írni-olvasni? Stb. Unom a vitát, annyira önző vagyok, hogy érveimet is megtartom magamnak. Hallgatok akkor is, midőn már-már azt a sületlenséget olvassák rám, hogy az írni-olvasnitudás ellensége, a falvak városias civilizálódásának ellensége vagyok.

Azért hallgatok, mert érvelésem mentegetődzésnek látszhatna. Bíróság előtt is szégyenkezve igazolnám magamat: gondolataimat. Furcsállom az olvasót, aki az írótól a mélységhez rögtön még liftet is igényel, aki egy eszme megértéséhez nem járul legalább annyi erővel, amennyivel az író a megértetéshez. Profanizálásnak érezném hát csak megemlíteni is, hogy nem gondolatom, de papíron tervem van otthon, amelyen egy elhagyott tanya, egy megreformált mezőgazdasági üzem cselédjei emeletes házban laknak, villanyuk, fürdőszobájuk van, a földszinten könyvtáruk, mozijuk, sőt uszodájuk, mert a reform-megtakarította pénzből még arra is futotta. Megvetésből hallgatok el a következő érvet, illetőleg tapasztalatot is:

A művelődés nem folyamatosan halad, hanem vibrálva, néha szinte szeszélyesen. Ha a népi kultúra helyett a parasztság rögtön kapott volna megfelelő új kultúrát, egy szavam sem volna. De semmi érdemlegeset nem kapott, holott mindent elvesztett; majdnem úgy mondtam, hogy mindent elvettek tőle. A Haladás istennője más téren is megengedett magának ilyen játékot. Hogy csak egy példát mondjak: a múlt század hatvanas éveiben nyilván merő szórakozásból levettette a paraszttal a szűrt meg a gubát. Miért? Ez a viselet tökéletesen megfelelt a magyarországi éghajlatnak, az akkori társadalmi, közlekedési viszonyoknak. A parasztek dideregtek, meghültek, meghaltak. Felelni csak azt tudták volna, ha valakinek eszébe jut megkérdezni őket, hogy a szűrvisolet már nem módi. Jó ötven évbe telt, míg az istennő megkönyörült rajtuk és közibük is elvitte a nagykabátot, a kötött mellényt. Ez is a fejlődés „törvényszerű menete” volt? A híres sorsnak, még ha történelmi szükségességnek hívják is, csak akkor engedjünk át valamit, ha azonnal kapunk valamit. Ezért vagyunk emberek. Ha valami jobbat kapunk. Ezért vagyunk halandók. Követeljük a jobbat, mielőtt a régit átadnánk. Ezért vagyunk sorsunk urai.

December

Milyen volt a népi kultúra, volt különlegesen magyar is? Nem csupán álmoképet siratunk? Adott, vagy adhatott volna valamit a következő kultúrahordozó rétegnek, a polgárinak? Rengeteget adott át, a nyomokat ma is láthatjuk a képzőművészetekben, a zenében.

Legközvetlenebbül és legérthetőbben ez a kultúra nyilván a költészetben fejlődött ki: a népdalban és a népmesében. Értékeiből, eredményeiből - a látszat ellenére is - legkevesebbet az irodalom vett át. Kölcsény éjszakákon át izgatottan forgatja, tapogatja, fészegeti a »paraszti dalokat«, egy alkímista módjára próbálta elemeire bontani azokat, s az elemekből aztán új kincset alkotni. Külső hámjukon, formájukon nem tudott tovább hatolni. A zenén, a ritmuson, egy-két prozódiai szabályon kívül az irodalom sem tudott mást kibontani belőlük. Petőfi volt az egyetlen, aki sejtette a titkot: onnan tudjuk, mert élt vele; ígérte, hogy meg fogja magyarázni, de nem magyarázhatta meg. A lényeg előtt ma is értelmetlenül állunk.

Ezekben a népdalokban először az tűnik fel, hogy a dal rendszerint valami természetből vett képpel, vagy valami roppant egyszerű megállapítással kezdődik.

Esik eső az ekeszarvára -

Mi köze van ehhez az utána következő sornak:

Ne hajts kislány a legény szavára -?

A ritmus, a rím fonálán kívül mi fűzi össze ezt a két, egymástól oly távoli világból beszélő sort:

Magasan repül a daru, szépen szól,
Haragszik a kisangyalom, mert nem szól -?

Bartók, Kodály és Vikár gyűjteményeit forgatom, ezrével sorolhatnám az ilyen egymástól úgy elütő, s mégis oly erősen egységes sorpárokat.

Elszakadt a szép bécsi keszkenőm,
Elhagyott a szép barna szeretőm.

Ilyenfajta szokványos természeti képek más népek népköltészetében is vannak. A román népdalok jó része az ismert *frunza verde*-vel, a zöld levéllel kezdődik. De mindig csak azzal, nyilvánvaló tehát, hogy ez a két szó itt már szinte csak hangulatkeltőnek, indulatszónak számít; figyelemre, vagy a dalolásra hív és így nem is szükséges, hogy különösebb értelme legyen, mert hisz tulajdonképpen még nem is a dalhoz tartozik. A magyar népdalt kezdő sor mindig más és más; ha kissé különös módon is, de mindig hozzátartozik a dalhoz, ezt érezzük.

Ujvárosi kerek tóba
Fürdik két fekete csóka.
Bárcsak én galambom csókja
Rárepülne az arcomra...

Vagy a cigányzenekaroktól unalomig ismert két sor:

Ég a kunyhó, ropog a nád,
Öleld hozzád ezt a barnát...

Sokáig a népélet tudománya sem látott ebben népi furcsaságnál egyebet. Az énekelt dalban a dallam a fontos és nem a szöveg, ez volt nagyjából a vélemény.

Elsőnek Vikár Béla kezdte bontogatni a titkot. Az összegyűjtött népdaloknál is nagyobb élvezettel olvasom a dalokhoz fűzött magyarázatokat. Harminc éve írta ezeket a jegyzeteket, de ma is izgatottan figyelem, helyes úton indult-e el. Kortársainak nem ez volt a véleménye. Ahogy a régi kiadványokat nézem, állításai körül némi vita keletkezett. Vargha Gyula sem osztotta Vikár felfogását. Először e versszak birtokáért csaptak össze:

Magos a torony teteje -
Bárányomnak nincs mezeje.
Bárányomnak jó mező köll,
Magamnak szép szerető köll.

E versszak - mondta Vikár - képbeszéd; magyarázatra szorul. »Népköltészetünkben az elérhetetlen vagy alig elérhető magasság (torony, nyárfa), az éppen nem, vagy alig elérhető vágyat, a hiábavaló vagy kétes reményt fejezi ki... A tárgyalt verskezdet tehát egyszerű prózára feloldva ezt teszi: hiába vágyakozom, bárányomnak nincs mezeje, (amint magamnak nincs szeretőm; pedig) bárányomnak mező, magamnak szerető kell.«

Vargha Gyula a régi felfogást, Erdélyi Jánosét képviselte. Erdélyi ugyanezt a dalt egészen másképp, a festőiség szempontjából fogta fel. A szerelmes juhász ott áll a sík pusztaságon, szeme a távol toronyra téved, előtte a kisült mező, melyen juhái nem találnak egy harapás füvet; elgondolja: beh jó volna juhainak jó legelő, magának pedig, eszmetársulás útján, hú szerető. Valóban a perspektíva szabályai szerint megfestett tökéletes kép, mondja Erdélyi.

A köztudat akkoriban, illetve azok többsége, akik ilyesmivel egyáltalában érdemesnek tartották a foglalkozást, azt vallotta, hogy a képek, a benyomások érzéssé válnak a nép lelkében. Ennek a felfogásnak is lehet alapja, bár általa nem igen férközhetünk közelebb a titok nyitójához. Eszerint annak, aki a dalt megteremti, kezdetben nincsen is semmi égető mondanivalója, csak nézi a világot s arról jut eszébe valami. Nem egy belső közölni valót öltöztet fel, fejez ki a külső világ tárgyainak segítségével, hanem a külső világ ébreszti föl benne, hogy ő is szólhatna épp valamit. »A tisztán, élesen látó magyar szem nem alkalmas az ily jelképi felfogás közvetítésére« - érvelt Vargha. Szóljak bele a vitába én is? Ennek az érvelésnek csak az a hibája, hogy gyakran az egész költészet sem egyéb, mint jelbeszéd. Mert mit csinál a költő? Az érzelmeket, a megelevenítő tárgyakat ő is hasonlatokkal, a kifejezendő dolgoknál ismertebb, vagy szebb fogalmakkal teszi érzékelhetővé.

Ezt míveli a népdal is, a maga törvénye szerint. Abból, hogy milyen törvény, milyen belső szokás és megállapodás szerint teszi, - máris messzi következtetést tudnék levonni a magyarság legbelső lelkivilágára, e lélek kialakulására és eredetére. Eszembe jut Frazer, Lévy-Bruhl tanítása.

Az egyszerű, még pusztán a természet hatalmában élő népeket ő szerintük is az jellemzi, hogy amit különös tiszteletben és becsben tartanak, ami szent előttük, azt nem nevezik a nevének, hanem körülírják. Szemérmesen tartózkodnak legbelsőbb érzelmeik néven nevezésétől is, mintha azokat már a pusztá kifejezéssel kiszolgáltatnák mások kényének-kedvének, jó- vagy rosszakarátának. A személyek sem mutatkoznak be a saját nevükön, hanem magukat a természet olyan teremtményeihez hasonlítják, amelyek tulajdonsága illik az ő érzelműkhöz. Ez még a mai primitív népeknél is így van. A magyar nép legközelebbi nyelvrokoni, a vogulok sem nevezik sose néven a legkedvesebb táplálékukat szolgáltató állatot, a medvét, hanem mindig körülírják, legtöbbször csak úgy nevezik »az öreg«.

Ilyenfajta tartózkodás rejlik a magyar népdalokban is? A szerelmesek a dalokban is bujkálnak a világ elől.

Az egyik dalban így búcsúzkodnak a hadbavonuló legények a lányoktól:

Buza, buza, be szép tábla buza,
Felnőtt abban két szál majoranna.
Ki fogja azt ápolgatni,
Ha mi fogunk masírozni
Az ezred után,
Az ezred után.

Nyilvánvaló, hogy itt az illatos, szép, környezetéből kiváló majoránna virágon az elhagyott kedvest kell érteni.

Moszkva és Nizsnij-Novgorod között tanultam Nagy Lajostól ezt a dalt, hasonlít az előbbihez:

Arra alá jön egy fényes hintó,
Benne ül a járás szolgabíró,
Tedd le bíró a pennádat,
Ne irass be katonának,
Csárdás kisangyalom
El kell tőled válnom.

Arra alá száll egy bús gerlice,
Szárnya alatt van egy bus levélke,
Nincsen aki elolvassa,
Nem is magyarul van írva,
Csárdás kisangyalom,
El kell masíroznom.

Arra alá van egy kerek erdő,
Felnőtt abban két szál gyöngye vessző
Szárny annak minden ága,
Nem állja a madár lába,
Csárdás kisangyalom,
Rossz híredet hallom.

Ebben a kis remekműben, a nagyszerű szerkesztésen kívül először azt kezdtem figyelni, mint emelkedik a mondanivaló a tárgyi világból a költészet tündöklő régiójába, s a szakaszok mint festik alá egyre nagyobb művészi erővel a refrén váltakozó gondolatát. Egy szerelmes lélek egész tragédiája játszódott le előttem. Az első szakaszban, ahol a sorozó bíró közeleg, a hős (hogy így mondjam), még otthon van. Még csak retteg az elválástól. A másodikban már búcsúzik, mert megjött az érthetetlen, német nyelvű behívólevél. A levelet azonban nem a postás hozza, ilyen fájdalmat már a levél hozójával is érzékeltetni kell, ezért röppen be a dalba a szomorúság jelképezője, a vadgerlice. A harmadikban a bánat annyira úrrá lesz, hogy már nem is a hűtlen kedvest akarja megeleveníteni, hanem magát a hűtlenséget, az elszáradt érzést. A kerek erdőben a gyöngye vessző a kedvest jelenti, a madár pedig, amely nem tud megállni az aszu ágon, magát a szerelmet.

Emlékszem még ennél is szebbre. Ezt Erdélyi Józseftől hallottam. Ennek már minden szakaszában előtérbe lépnek a jelképek, s azok művészi válogatása adja a vers rendkívüli szépségét. Az első szakasz a kedvestől búcsúzik.

A gyaraki biró kapujában
Leesett a kalapom a sárba.
Gyere babám add fel kalapomat,
Sajnálom a szép szabadságomat.

Szükséges még magyarázkodni, hogy a kalap nem véletlenül esik le, hogy helyére majd csákó kerül, s így magától értetődően a civilélet, a legényélet szabadságának elvesztését jelenti?

A második szakasz az édesanyát idézi föl.

A gyaraki biró udvarába
Lehullott az akáca virága,
Fölszedné azt de sok édesanya,
Csak a fia ne lenne katona.

A hulló fehér akácvirág a hulló könnyeket idézi. Az édesanya könnyeit, aki mindent elkövetne, hogy fiát megtartsa magának. A harmadik szakasz vége a búcsúzó legényről szól, aki a kapuból az udvarba, egyre közeledik felénk és a vers lényege felé.

A gyaraki biró kiskertjébe
Lehullott a ropogós cseresznye,
Olyan piros, mint a kicseppent vér,
Meghalok a kedves galambomért.

A hulló akácvirág, a hulló könny után a hulló piros cseresznye, az ömlő vér mesterien zárja be a költeményt.

Ezekben a versekben a jelképeket könnyű volt felfedezni. Egyelőre nem is akartam többet, mint felfedezni őket, mint kimutatni jelenlétüket. Kimutatni azt, hogy a természeti leírások nem véletlenül kerültek a népdalokba; és ha ott vannak, jelentenek is valamit. Hogy Vikár mellé kell állnom, ha ő szoros összefüggést lát az ilyen sorokban:

Egerben a fűszál mind bánatnak hajlik,
Az én kedves rózsám rólam gondolkodik.

Persze, hogy igaz, hogy a lekonyuló fűszál nemcsak hangulatot, de hasonlatot is teremt a gondolkodó szerelmmel; így tudom meg róla, hogy szomorú dolgokat gondol.

Ezek után világos lesz az is, hogy e dalban:

Kaposvárbán ég a gyertya,
Barna legény gyujtogatja,
Hol eloltja, hol meggyújtja,
Bus szivemet szomorítja -

a leány nem ki-kilobbanó fény miatt szenved, hanem a legény szerelmének változása miatt; a gyertya, általában a tűz a szerelmet jelképezi, nemcsak a magyar népdalban. Látom a kínálkozó utakat, az álomfejtés, a bécsi lélektan felé; egyelőre nem akarok kilépni a területről.

Úgy ég a tűz, ha raksz reá,
Szól a világ, ne adj reá.

A másik, amelyet egyszer már leírtam, szinte önmagáért beszél:

Ég a kunyhó, ropog a nád,
Öleld hozzád ezt a barnát. -

A versben nem a nád ég: a szenvedély. A hirtelen kitörő szerelem, amely épp olyan ellenállhatatlanul hatalmába keríti, felgyújtja a legényt is, a leányt is, akár a láng a száraz náddal fedett kunyhót.

Ucca, ucca, ég az ucca, messzi látszik a lángja,
Piros, piros, mindig piros az én rózsám arcája.

Miért? A dal maga szolgál magyarázattal, félreérthetetlenül egyértelművé téve a kezdő szimbolikus képet:

Nem titok, kimondom:
Összeölel, összecsókol engem az én galambom.

Legtöbb kép a szerelemre vonatkozik:

Szárad a fű a hegytetőn,
Elhagyott legény szeretőm.

A fű száradása a szerelem apadását jelenti.

Mondom, messzire mehetnék ezen a területen. A freudizmus eszközeivel egy divatos lélek-búvár különös világot fedezhetne itt fel. A költői képeket az elfojtott, vagy tudat alá szorított vágy megtestesüléseinek véve minden népdalunkban a lélek olyan mélységeiről ránthatná le a leplet, amilyen mélyre az éneklő tán még álmában sem merészkedne.

Kísértésül csak egyet:

Torony nélkül mi a város -
Mi a leány, ha nem páros.

A freudizmus megszületése, illetve elterjedése előtt is leereszkedtek páran ebbe a mélységbe. Többet fedeztek fel ott, mint amennyit a mindig csak egy területet vizsgáló lélekbúvár felfedezhetne. Egy elsüllyedt költői vallásos érzés, tán még egy ázsiai népi világmagyarázat maradványai tárultak fel.

Ezekről a jelképekről egész szótárt tudnék készíteni. Vikár ezt nagyjából meg is csinálta; felhasználta az előtte járók tapasztalatait is.

Megfigyelte, hogy ezekben a dalokban a kaszárnya például, vagy a börtön, ahova a legényt viszik, mindig sárgára van festve. De:

Sárga a csikó, sárga a nyereg rajta.

melyen a legény búcsúzni megy. A sárga a hervadás, a gyász, a romlás, az elválás színe. Miért érdekes ez? Mert a magyarsággal nyelv- és fajrokonságban lévő ázsiai népeknél is sárga a gyász színe. Somogyban, Csökölyben talán ennek a kései hatásaképp gyászoltak még nem rég is fehérben.

Szín, virág, madár, a természet csaknem minden jelensége és tárgya helyet kaphatott egykor ebben a kimeríthetetlen szótárban.

Magasan repül a daru, szépen szól.

A daru költöző madár, a pusztán élő magányosan szemlélődő pásztornak a nyártól, a könnyebb élettől való megválás jelképe, a közelgő őszé, a szomorúságé.

A virágoknak is pontos szerepük van. Mindegyik külön-külön jelképez, kifejez, vagy előkészít valamit. Mi határozza meg a jelentésüket? Nyilván az, hogy erősebben, vagy finomabban bódító illatukkal, szirmaik különös alakjával és színével, levelükkel, termékenységükkel valami olyanra emlékeztetnek, amit a lelkileg mindig szemérmes nép ilyen körülírással is azonnal ért.

A rózsafa a termékenysége, védő tövisei miatt jelenti az édesanyát? S a rózsza - mint annyi nép nyelvében - szépsége, illata, tisztasága miatt a fiatal leányt? A népdal szépen kapcsolja egybe a kettőt. Egy troubadur-költő sem fejezhette volna ki tömörebben:

Édesanyám rózsafája,
Én voltam a legszebb ága
De egy gonosz leszakitott
A kebelén elhervasztott.

Az anya - kínálkozó ez is - sokszor madár képében jelenik meg. Néha nem is rokonszenves madár alakjában:

Hármat tojott a fekete kánya,
Engem szeret a kend barna lánya.
Akármilyen korhely gyerek vagyok,
De szeretőt mindig szépet tartok.

A készlet, mondom, kifogyhatatlan:

Könnyű apró halat fogni,
Nehéz szálkájával enni;
Könnyű szeretőt találni,
De nehéz azt megtartani.

A dal egyszer szomorú, egyszer - csak a hasonlításra felhasznált tárgy említésével - humoros, jókedvűen kötődő, mint például:

Összedúlt a sajtárom dugája,
Elhagyott a szeretőm bujába.

Azaz, ha összedőlt is valami, amit eddig abroncs fogott össze, nem a világ dőlt össze. Vagy ez:

Diófának hajlott ága -
Ketten feküggünk egy ágyra.
Oly távol estünk egymástól,
Mint a csizmám a kapcától.

Azaz nem is olyan siratnivalóan messzire. De térjünk csak vissza a virágokhoz. A magyar népdalban mindegyiknek meg van a maga külön-külön pontos szimbolikus jelentése.

Kálmány és Vikár szerint a zsálya például az égő szerelem jelképe, mindig azt idézi.

Tele kertem zsályával,
Szerelemnek lángjával -
Márta asszony kerüli,
Megcsókolni nem meri.

Ellentétben az érzéki zsályával, Vikár szerint az igénytelen, több éven át tenyésző, folyton virágzó székfű az igaz szerelmet idézi fel:

Szélrül van a rózsám háza,
Körülfutotta a zsálya.
Nem futja a székfű körül,
Mert nem voltál igaz szívü.

A viola szintén a heves szerelem jelképe.

A violát akkor szedik,
Mikor reggel harmat fénylik,
Mert ha akkor le nem szedik,
A színe is megváltozik,
A legények nem szeretik.

Természetesen ezek után, hogy a kert magát a szívet jelenti.

Sohasem tartottam egy virágnál többet,
Mégis azt kilopták irigyim kertemből.

A csillag, kedvesen, maga a legény, a lányok szemében:

Fényes csillag kezd ragyogni az égen,
Olyan szépen nem ragyogott már régen,
Fényes csillag ragyogj nekem sokáig,
Míg a babám hozzánk talál, odáig.

A hasonlóság néha azonossággá válik, mint például ebben a négy sorban:

Kaszás csillag jár az égen
Kaszál a babám a réten,
Arany dészü a derekán,
Nem hajlik a kasza után.

Természetesen, nem minden képről mutatható ki ilyen mély összefüggés. Az az ősi költői szellem, mely ennek a virágnyelvnek, ezeknek a képeknek egész rendszerét diktálta, idővel feledésbe megy és maga a nép is sokszor oly képpel kezdi a dalt, melynek semmi köze a mondanivalóhoz. Ma nem tudja felismerni mindig a kapcsolatot, feledi az ősi hitvilágot, a hajdan volt kultúra nyelvét, a szellemet.

1937

Február

Sikert kívánok a tudományos kísérleteknek, melyek a testalkat, a vérképlet alapján rokonítják a fajtákat és népeket. Bár már túl lennénk rajtuk. A rokonságkeresésnek sokkal titokzatosabb és izgatóbb állomásaihoz érhetnénk el, illetve vissza. Nemcsak oda, hogy két olyan fajilag testvérnép, mint a német és francia, miért nem bírja egymásnak még a szagát sem, hanem - ami ennél még titokzatosabb - mi okozza, hogy más népek viszont, akiknek az égvilágon semmi közük egymáshoz, szinte betegesen sóvárognak egymás után. A svédek és norvégok évszázadokon át hangtalan, de kemény nyakleveseket váltottak a közös tető csendjében, amíg végül sikerült szétosztani a portát is, a biztos tetőt is; ez érthető: történelmi fejlődésre, földrajzi helyre, nyelvre, de még sorsra is testvérebb két nép náluk igazán alig képzelhető. De mi magyarázza a dekabristák, Puskin birodalomramenő híveinek elszánt angломániáját? A 19. század elejének orosz bojárai európaiabbak az európaiaknál; egész bizonyos, hogy Dosztojevszkijt - akit legelőször a németek értettek - ők még ma sem értenék. Mi volt az oka a majd négy századig tartó lengyel-magyar barátságnak, amely valóban majdnem olyan meghitt volt, milyenek a politikai szónoklatok mondják? Bercsényinek Jászvásárban és Targovistyében is voltak jó komái, - miért nézett Krakko felé akkor is, midőn nem menedékhelyre, hanem csak vigaszra volt szüksége? A titok tán ott kezdődik, midőn Lehelék a svájci Alpokat mászták lóháton, holott, ha igazán csak szerezni akartak, hát a közelebbi Kiev táján is akadtak volna egyre-másra.

Vannak nemzetek, melyek földrajzilag oly távol esnek, hogy hírt is alig hallanak egymásról. De amikor elvétve, véletlenül mégis összeakadnak, ámulva tapasztalják, hogy gondolkozásuk, temperamentumuk, ízlésük mennyire azonos, mennyire összeillenek ők ketten. Közös vonásokat mutatnak a lényeges nagy dolgokban, de - ami még csodálatosabb és jellemzőbb - a legapróbbakban is. Például egyformán gondolkoznak a nőkről vagy a szabadságról. Vagy mindketten borivók, noha körülöttük mindenki más sört iszik. A távolság miatt, ismételten, maga a két nemzet alig tud érintkezni, de mikor a két nemzet közül valamelyiknek a fia véletlenül a másik nemzet területére sodródik, ámulva és izgatottan állapítja meg magáról, hogy valamiképp otthon érzi magát. Szülőföldjéről több mint ezer kilométert tett meg, útközben három-négy országon is áthaladt, ám mindig csak mint érdeklődő utazó, mint idegen s itt egyszerre honi lég csapja meg. Nem ismeri a nyelvet, de ismerni véli az embereket. A szokások meglepik, de a lelket, mely a szokásokat szülte, meghittnek érzi. Nyugtalanul, a kedves meglepetés okozta nyugtalansággal tekint körül: honnan ez a titkos rokonság? A táj, a szőlővel teliültetett enyhe lankák és közöttük a széles, termékeny folyóvölgyek a hazai földre emlékeztetik. De egyesegyedül a földrajzi fekvés kétségtelenül erős népalakító hatásában rejlene a fura rokonság, - elfogadhatja ezt a nagyon is racionalista magyarázatot? Kutat tovább. Egymásután fedezi fel a tárgyi különbözőségeket s az ezek mellett konokan, egyre sűrűbben, úton-útfélen felbukkanó belső hasonlatosságot. S minél jobban a nép jelene s múltja felé fordul, a különös lelki vagy temperamentumi közösségnek annál több valóságos tünetével találkozik. A tünetek okai rejtelmesekek, ésszel nehezen foghatók fel, de a vizsgálódónak már alig van szüksége rájuk. „Tudnék esztendőig, tán örökké is e nép körében élni” - vallja be magának - s ez - én is bevallhatom - minden tudományos oknál döntőbb erősségű. Megpróbálom én is az elképzelt

vizsgálódó utas módszerét, így tudom talán legjobban megértetni magam. A franciákról és magyarokról beszélek.

Elfogultan, nem tagadom. E sorokat, hogy így kezdjem, olyan ember írja, aki látásmódjának, de még talán temperamentumának kialakulását is a magyar szellemiség jellemalakító ereje után a latinokénak köszönheti. Ahogy testi életét az apától és anyától: szellemiségét e két szellem, a latin és magyar párosodásából kapta. Merészség részéről, ha szellemi szüleit is úgy szeretné elképzelni, mint akiket már a sors rendelt egymáshoz, s akik össze is illenek? A tudósok dolga megállapítani, hogy valóban merészség-e. Ő, íróként, egy írói vizsgálódás merészségével felfedezendő lelkiállapotról beszél. Most nem arról, mely első franciaországi tartózkodása alatt (és nem is Párizsban, hanem Bordeaux-ban) urhodott el rajta, s mondatta vele, hogy „ittthon érzem magam”, hanem jó pár évi franciaországi tartózkodása után szülőföldjére megtérve mondatott vele olyasmit, hogyha franciának született volna, akkor sem érezné magát idegennek ezen a földön, a magyaron. Rokonságba keverni egy Kaukázus-alatti, átmeneti hazájából alig ezer éve Európába költözött, Európának tehát legkeletibb, legrokotalanabb, még csak nem is árja (hanem ural-altáji) népfaját, a magyart Európa legjellegzetesebb nyugati népével, a franciával, hacsak szellemi vonatkozásban is? Kicsit csodálatosnak tűnhet föl. Épp azért megérdemel némi vizsgálódást.

A Káspi-tó és Fekete-tenger közti szabad síkságról a szlávok és germánok közé beékelődött magyarságot történelmi és geográfiai helyzete arra rendelte volna, hogy - mint a népvándorlás többi, elűtő nyelvű és fajú népe - a környező nagy népekhez idomuljon. Szellemi téren elsősorban a germánokhoz, akik a már szervezett európai kultúra képviselői voltak Közép- és Kelet-Európában s hatásukat nemcsak a kis népekre, de sok tekintetben még a náluk számbelileg hatalmasabb szlávokra is kiterjesztették. A magyarságra - ezer esztendő ezer kísérlete során - soha.

Volt idő, évtizedek voltak, amidőn a Habsburgok germanizáló törekvése úgy látszik, hogy célt ér s a germánság politikailag meg tudja szállni a török-tatár betörések elleni küzdelemben elgyöngült országot; ezek a magyarság történelmének legszomorúbb korszakai. A politikai uralom következményeképp a közigazgatás, az oktatás, sőt az egzakt tudományok is mutatnak némi germán hatást. A szellem azonban, a magyarságnak nevezhető lélek mindig konokan ellenáll. Egy jöttányit sem vesz át a germánság sajátos és oly értékes szellemiségéből, vagy ha átmenetileg valamit belőle átvesz is, rövidesen türelmetlenül, meglepően heves ellenhatások közben adja ki azt magából. Ez a furcsa ellenállás már önmagában figyelemreméltó lehet; fokozza az a tény, hogy a magyarság egyáltalában nem merev az idegen hatásokkal szemben. A germánság nyugati határain túl eső területek hatásait készségesen fogadja magába, a történelem régebbi korszakaiban és a közelmúltban is.

Azokat a nyugat-európai áramlatokat, melyek a német szellemiség keretében születtek, vagy érlelődtek, a magyarság egy-kettőre átformálja, jellegzetesen magyarrá teszi. Ezek a megmagyarosított új formációk inkább hasonlítanak a nyugaton, Franciaországban kapott képükhöz, mint akár a német eredetihez. Vannak nyugat-európai áramlatok, melyek német közvetítéssel s rendszerint már jól átgermanizálva érkeznek a magyarsághoz. Ezek a magyarosodás folyamán egy-kettőre elvesztik a fölvetett német vonásokat és eredeti alakjukhoz hasonulnak vissza.

A reformáció megindulásakor az európai civilizációba már szervesen beletartozó Magyarország bámulatosan rövid idő alatt lutherizál. A reformáció nagy hullámai Magyarországon vetődnek legmagasabbra, talán azért is, mert kelet felé csak idáig terjednek, itt ütköznek az ortodox szlávokba, akik egy cseppet sem vesznek át belőlük. Az ifjú magyar hitújítók örömmel vándorolnak Heidelbergbe és Wittenbergbe, lelkesen hozzák haza az új igéket, melyekből aztán még csodálatosabban rövid idő alatt egy különös magyar protestantizmus

alakul ki, oly nemzeti, hogy »magyar vallásnak« nevezik. Ez a magyar protestantizmus már nem Luther hitelveivel tart rokonságot, hanem annak rajnántúli formációjával, a hugenottizmussal. A »magyar vallás« alapjai egy francia nyelvű teológus elveire helyezkednek, Calvinéira, aki itt annyira otthonossá, magyarrá válik, hogy nevét nemcsak a nép, de az írástudók is magyarosan ejtik. A magyar református templomokban ma is Clément Marot Dávid-zsoltárainak fordítását éneklük, akit különben a nép éppoly derék magyarnak érez, mint magát Kálvint.

Így reagál a nemzet legérzékenyebb tudata, a szellem. Folytathatnám a példákat. Ez a szellem néha elurhodik a politikában is. A történelem folyamán valahányszor a magyarság belső szabadságáért fegyvert fog, ellenségei németek. Szövetségesei néha franciák. Rákóczi udvarában és seregében a magyar mellett csak francia szó hallik, olyannyira, hogy mikor az egyik alvezér, Károlyi Sándor csapatai elfognak egy német nyelvű levéllel utazó futárt, a levelet a fejedelem hadiszállására küldik, mert a huszonötezer főnyi seregben egyetlen ember sincs, aki el tudná azt olvasni.

Az irodalmi élet kifejlődésével az elzárkózásnak és vonzódásnak ez a különös játéka csak erősödik. Nyugodtan leírom a mondatot: a tizenkilencedik században, mikor az ország új berendezése sokszor német mintára történik, a szellem leghívebb kifejezője csöppnyit sem vesz át a német irodalomból, hanem megint csak a Rajnán túl eső vidékek szellemi mozgalmához kapcsolódik. Van egy pillanat, a sok irodalmi iskola között akad egy, a nyelvújító Kazinczyé, amely német példát követ. Népszerűsége sohasem tud szert tenni; mint mondtam, a nemzet ösztöne ezt az irányzatot egyszerűen képtelen befogadni. A különben tehetséges és nagyérdemű Kazinczy költeményeit az olvasók ma is, igazságtalanul, olvashatatlanak tartják.

Ha átjön is a germán szellemiségből valami hatás, az - megismételve azonnal a már a reformációban tapasztalt példát - azon nyomban függetleníti magát, sőt németellenes lesz. A 18. és 19. század európai nagy népies áramlatát a német Herder közvetíti Magyarországra. A magyar népies iskola költője és teoretikusa, Petőfi, játszva alakítja jellegzetesen magyarrá ezt a mozgalmat, ő maga fanatikus germángyűlölő, a franciákért rajong, megindító kamaszos elfogultságában Béranger messze Goethe fölé helyezi; ő maga azt hiszi, hogy azért, mert az első demokrata volt, az utóbbi pedig egy királyi miniszter szolgája; valójában csak azért, mert az első temperamentuma felel meg az övének. (Franciarajongása idézi elő azt a különös helyzetet, hogy akad egy ország, Magyarország, ahol Béranger négy évtizeden át az emberiség egyik legnagyobb költőjének számít, s közepes chansonjainak hatása alatt remekművek születnek.)

A keleti nemzet nyugatra vágyik és nyugat az ő számára mindig a Rajnán túl kezdődik. Ugyanakkor, midőn Közép-Európa népei, például a csehek, bekapcsolódnak a német eszmekörbe, sőt Bécsen át az állami életbe, a nagy magyar reformkor híres utazói jóformán meg sem állnak a német nyelvű területeken; Angliát és Franciaországot járják, az ottani intézményeket akarják hazájukba átültetni. A latin gyökérezeten megerősödött irodalom változatlanul a latinosság örököse: a francia irodalom felé fordul.

Ez a magatartás változatlan a huszadik század elején is. E kor legnagyobb hazafija, Ady, csukott szemmel és füllel utazik mindaddig, míg francia területre nem ér; Párizsban lélegzik fel szabadon. A francia költészet hatása alatt bontja ki jellegzetesen magyar képességeit. Francia hatás alatt? Ismét előttünk a különös keveredés: amit némelyek benne, megrovásképp, a legélesebb francia hatásnak mondanak, mások épp ugyanazt tartják leghatározottabban magyarnak. A probléma valóban nem egyszerű; én sem tudnám hamarjában eldönteni, hogy e költő eredendő lelki magatartását, a szimbolizmust, Verlaine iskolájában sajátította-e el, vagy pedig a magyar népdaltól tanulta.

Irodalomról beszélek, azt tartom egy nemzet lelkiülete leghívebb tükrének. A jelenkori magyar irodalomról is azt mondhatom, amit a múltbeliről mondtam. A magyar szellemi életet sohasem fenyegette oly közelről a német szellemiség beszűremlése, uralomrajutása, mint ebben a korszakban, a polgárosodásában. A német nyelvű svábság és zsidóság, melyből polgárságunk nagy része rekrutálódott, csak német könyveket olvasott, s mivel ebben az időben könyvet nagyrészt csak a polgárok olvastak, bizony előfordult nem egy faluban, hogy Schiller és Heine művei több példányban voltak meg (a kereskedő zsidó családoknál) mint a magyar klasszikusok. Természetes lett volna, hogy mikor ez a polgárság elmagyarosodik, a saját ízlése és olvasmányai hatása alatt német irányú polgári irodalmat teremt. Amit ilyen irányút teremtett, azt alig lehet irodalomnak nevezni. A nyelv állt ellent? Mert másképp alig magyarázhatom, hogy a magyar irodalom ebben a korban is, nemhogy nem került a német irodalom hatása alá, de abból, ismételtelen, szinte mákszemnyit sem vett át. Újból jellegzetesen magyarrá alakult, s ha ebben volt külföldi irodalom segítségére, az megint csak a francia, s kisebb mértékben az angol volt. A század elején még fordítanak német könyvet, a németek oldalán vívott háborúban már alig, a háború után meg jó ha minden harmadik francia és angol könyvre esik egy irodalmi műnek tisztelhető német. Magyarországon van jelentékeny német nemzetiségi kisebbség, van határozott tisztelet a német alaposság és fegyelem iránt, csak német irodalmi hatás nincs. Noha a polgárság zsidó származású rétege éppúgy ragaszkodik a német eszmekörhöz, akár a sváb származású. Az előbbi, jobb híján rendületlenül issza a Wassermann-ok, Gläserok és társaik irodalomalatti csatornáját, az utóbbiak szelleme a közhivatalokban még mindig német szintaxisra fogalmazza mondatait, melyeket az országban első olvasásra csak ő ért meg; de az irodalmat egyik réteg sem érinti. Legifjabb regényírói gárdánk a francia iskolán át emelkedett európai színvonalra. Az az újabb népies irodalmi irányzat, amely ma a legsajátosabban magyar, oly szellemi temperamentumot mutat, melyet csak a demokrácia és a világosság népei érthetnek igazán. A legmeglepőbb az, hogy e mozgalom képviselőinek nagy része sohasem járt Párizsban. Legtöbbjük paraszti származék, s indulatukat, szellemük sajátosságát egyenest a népből merítették.

Annyi példa felsorolása után beszélhetnék végre a lelki alkat titkos hasonlóságáról? Magyar ember alig tudja mosoly vagy meglepetés nélkül olvasni a francia szerzőket, ha népük jellemének erősségeiről s fogyatékoságairól írnak... Találékonyosság, bátorság, idegenkedés a szervezettség merev formáitól; a függetlenség, az egyéniesség szinte már túlságos szeretete, hevülékenység, mely sajnos sokszor csak szalmalángként lobog... A magyar szerzők szó szerint ezeket tartják népük legjellegzetesebb tulajdonságainak; ezekről szólnak; hol dicsérve, hol megrovással a 17. században éppúgy, mint napjainkban.

Seregestől idézhetném még a magyarság ismertetőjeleit, melyet a franciák olvashatnának meglepett csodálkozással. Honnan van, hogy a magyar nyelv, a szellem leghívebb megelevenítője legfőbb tulajdonságául, akár a francia, a már szinte kegyetlen világosságra törekvést mutatja, idegenkedést a homálytól, a sejtetéstől? S még mondatszerkesztési módjában is, ahogy ellentétben a német és szláv nyelvekkel, az alárendelt mondatfűzés helyett a mellérendeltet kívánja, legjobban a franciához hasonlít? Mi ennek az oka? Tán sohasem lehet kideríteni, ahogy a felsorolt többi hasonlóság alapját is nehéz volna, vagy talán nem is lehet megtalálni.

Március

A tömeg megtöltötte a Múzeum előterét, sőt a vasrácson kívül, az utca járdáján is álltak néhányan. A hallgatóság nagy része diák volt, egységes kék-barna-zöld foltokban virítottak itt is, ott is a bajtársi egyesületek sipkái. Mikor a hangszóró a himnuszt harsogta, az Arany János szobortól balra a tömegben vagy negyvenen-ötvenen jobbjukat feszesen előre, a levegőbe

nyújtották s így tartották, amíg csak a dal véget nem ért. Mindezt jól láthattam, mert fent álltam a lépcsőt szegélyező keskeny kőfalon, mely fönről sokkal magasabb, mint ahogy lenről gondolná az ember; ott, ahonnan annak idején Petőfi szavalt és Vasvári szónokolt. Most értettem meg, hogy a régi metszeteken miért látni mögöttük vagy mellettük mindig egy-két embert; egymagukban a szűk, lapos kiugrón könnyen szédület, mélységiszony foghatta volna el őket. Ettől engem jobbról-balról egy-egy véletlenül mellém került rendőrtiszt óvott. »A nép nevében« című aktuális vers sorait forgattam fejemben; a rendezőség azonban nem tudta idejekorán bejelenteni a verset s így, öröömre, nem kellett elmondanom; a szerepléssel járó izgalom s viszolygás nélkül élvezhettem az ünnepélyt. Mikor Zilahy megszólalt, meg-eredt az eső, lent esernyők nyíltak, a kép pontosan olyan volt, mint nyolcvankilenc évvel ezelőtt.

Előbb a tömeg hangulatának hullámjátékát figyeltük és kommentálgattuk Sárközivel, Szabó Lőrincsel. Egyedül a szél szabja meg e hullámjáték törvényét? Zilahy kemény szavait a hagyományos márciusi frázisokról épp oly lelkesült éljénzés fogadta, akár Féja csípős, Habsburg-ellenes oldalvágásait vagy Kovács Imre tudósításait a nép mai helyzetéről. »Földet!« Dörgő taps és éljénzés volt rá a válasz. »Reformot!« Jó egy percig tartott a helyeslés. »Azonnali telepítést, a parasztság és a munkásság új felszabadítását!« A Múzeum csarnoka nem győzte öblögetni a tömeg csatlakozó kiáltásait. A nép fiait a kettős sorban és vigyázzban álló rendőrök képviselték, természetesen hallgatagon. A tömegben az ellenkező jelszavak is a helyeslésnek ugyanazt a viharát keltették volna? Nem hiszem.

De mindezeket a jelszavakat rendes körülmények között, vagy legalábbis a munkamegosztás elvei szerint, melyek a szellemiekre is vonatkoznak, politikusoknak kellett volna hangoztatniok. Írók vállalták helyettük ezt a szerepet, - milyen hatalmas, talán végtelen az írók feladatköre - gondoltam -; a társadalom életében minden megbénuló szerv működését nekik kell átvenniök, ezt el is várják tőlük. Bizonyos vagyok benne, ha az orvostudomány valami ok miatt egyszer csődbe jutna, az emberek a gyógyítást is az írótól követelnék, s árulást kiáltanának, ha azok illetéktelennek mondanák magukat a feladatra. Erre büszkék lehetünk, gondoltam, ott a gyomorforgató magosban. Egy társadalom egészséges működésére egyenes arányban lehet következtetni abból, hogy milyen mértékben engedi íróit a saját és mégiscsak sajátja területekre. Nálunk még az ínségtelepek házait is nekünk kellene átépítenünk. Nem egyedül engem furdal erre a lelkiismeret.

A Múzeum előtt a tömeg bizonyára elvárta az írótól, hogy csakis az ő bajaival foglalkozzanak. Ugyanúgy tapsolt volna, ha az írók a munkás és paraszt, meg a jövő orvos és mérnök rétegek követeléseik közben a maguk szakmai követeléseivel is előállanak? Mit is követelhetek volna, reálisat, manapság is megvalósíthatót? - gondoltam, mert én is mértékletesen, bölcsen vagyok haladó. Legtöbb írásomat ugyanolyan szorongással adom ki a kezemből, mint amilyen akkor elfogott, mikor azt hittem, szerepelnem kell. A magyar sajtótörvény szerint a magyar író mindent megírhat, kiadhat; aztán várhatja otthon, szűkölve, hogy mikor nyúl utána a büntető törvény, melynek pontos rendelkezéseivel talán egy ügyvéd mindig tisztában lehet, de egy író nehezen, s kiváltképp írás közben, az ihlet annyit magasztosított perceiben nem. Ez, ez a tájékozatlanság, ez az örök zombékonjárás az oka az úgynevezett »cenzúrának«, annak, hogy az író szinte léptenként tapogatja ki lábával, hogy meddig haladhat. Ez az oka, hogy a magyar író gyakran háromszorta óvatosabb, mint ahogy a helyzet követelné, a humort taglaló könyvek amaz iskolapéldáját mutatva az utókornak, mikor a törpe földig hajol a diadalív alatt, hogy fejét bele ne verje a boltozatba. Mennyivel jobb, emberibb dolguk volt Petőfiéknek! Írtak, amit akartak a Reseta bácsi, a cenzor szépen kihagyatta a veszélyes részeket, anélkül, hogy azokért lecsukatta volna őket. Cenzúra most csak akkor van, amikor már eljárás és könyvelkobzás. Tanulmányozni kellene azokat a 48 előtti sajtóviszo-

nyokat, gondoltam, már az ünnepély végén, a történelmi lépcsőn lefelé jövet, szakszerűen az írók esetleges szakmai követelnivalóin tünődve.

Mi kiállunk a népért; mikor fog kiállni a nép miértünk? Nyilván, mikor érdekeink azonosak lesznek az övéivel. Ez nem azt jelenti, hogy a »tömeget« szolgáljuk, nem azt, hogy az irodalom nagy eszményeiről lemondjunk. Ellenkezőleg, azt, hogy ezeket az eszményeket szolgáljuk, kitartóan, megalkuvás nélkül, egymás mellett, szédülés nélkül, mint Petőfiék.

Április 10.

Hogy mi a rokonság, azt igazán csak azok tudják, akiknek nincsenek rokonaik; illetve akik távol élnek tőlük, s bajaikban, magányosságukban csak vágyakoznak utánuk. Így van ez az emberekkel, de így van a nemzetekkel is. Az egymástól messze szakadt népek fiainak találkozása, ha tudnak a rokonságról, van olyan megható, mint amikor családtagok találkoznak. Volt részem benne.

Jó egynéhány esztendővel ezelőtt, egy decemberi éjszakán a berlini Friedrichs-Bahnhof peronján fel-alá járva hangosan vitatkoztam egy magyar barátommal. Éjfél felé járt az idő, iszonyú hideg volt; körülöttünk a vonatra várakozók mintha parázson álltak volna, úgy kapkodták a lábukat. Szemöldöküket, bajszukat dérral vont a fagy. A vita kettőnk között magyarul folyt, elég hangosan, talán már több is volt, mint vita. Vélt igazunk mellett nyilván a hideg is ingerelt bennünket. Egyszerre két ismeretlen fiatalember lépett hozzánk. - Bocsánat, maguk magyarok? - kérdezte az egyik németül, arcán tétova, bocsánatot kérő mosollyal. Jól megtermett, szőke fiatalember volt.

Épp egy mondat közepén tartottam, nem sok kedvem volt válaszolni, németül különben is csapnivalóan tudtam.

- Azok vagyunk - mondta egy kis idő múlva és egy kicsit kihívóan a barátom.

Az ismeretlen letette az utazótáskáját, arcán a tétova mosolyt a boldog meghatottság váltotta fel. Kezét felénk nyújtotta, aztán hol akadozva, hol gyorsvonatsebességgel nekilendülve mondott valamit. Németül mondta, egy szót sem értettem belőle. A következő pillanatban átölelt, azt hiszem, meg is csókolt. Szeme mindenestre könnyekkel küzdött. Karjai közül kérdő pillantást vettem barátom felé.

- Azt mondja, hogy ők meg finnek - magyarázta az.

Erre rajtam is erőt vett a meghatottság. Átkaroltam én is a finn testvért. Valóban olyasfajta érzés áradt el rajtam, mint mikor egyszer négyévi távollét után végre találkoztam egyetlen testvérbátyámmal. Finn testvéreinktől, tudtam, jó néhány ezer évvel ezelőtt váltunk el, valahol az Ural és a Volga között. Sokáig maradtunk így összeölelkezve, közben egymás hátát ütögettük.

Beszélni, sajnos nem tudunk, az ezer évek alatt közös anyánk hajdani nyelvéből mindketten sokat elfeledtünk. De ez nem volt akadály. Azonnal elhagytuk a pályaudvart, ők is, mi is elhalasztottuk az utazást, beültünk egy vendéglőbe. Ismétlem, nem igen értettük meg egymást még németül sem, barátom volt a tolmács. A finnek lelkesülten, elragadtan beszéltek Magyarországról, a napsütötte déli rónákról, ahol melleleg sohasem jártak. És még lelkesültebben a dicső magyar népről, az ő hatalmas testvéreikről, akik közül elevent életükben először a mi személyünkben láttak. Kigyúlt arccal emlegették Árpádot, Hunyadit, Petőfit. Mellem feszülni kezdett, valami személyes közt éreztem e nagy férfiakhoz; először éreztem egy hatalmas nemzet fiának magamat. A finnek nem győzték dicsérni hősiességünket, szabadságszeretetünket,

műveltségünket, melyet annak idején leszállva az ázsiai törpe lovacról, oly gyorsan megszereztünk. Bólintottam. Mit tagadjam, hősnek, szabadságszeretőnek, sőt feledve, hogy még németül sem tudok, roppant műveltnek éreztem magam.

A finnek fölfelé tekintettek ránk. Mindketten diákok voltak, nyelvészek. Én is annak, nyelvésznek készültem. Így rengeteg szót ismertünk egymás nyelvéből, olyanokat is, amelyek az egypár ezer éves távollét alatt álruhát öltöttek magukra. Előkerestük ezeket is. Tréfából csak olyan ételt rendeltünk, amelynek neve mindkettőnk nyelvében megvolt, amelyet tehát még közös őseink is fogyaszthattak ázsiai lakomáikon. Halat rendeltünk, mert azt finnül is *kalanak* hívják, aztán vaját, illetve a finnek szerint *voj*-at. Kértünk még szarvast is, amit a finnek *sarvi*-nak neveznek. Sajnos, nem kaptunk. Mivel azt a finnek is *vesi*-nek ismerik, mindehhez csak vizet ittunk, mégpedig jégbe hűtve, tekintettel arra, hogy a jég finnül is *jää*. Így ültük meg az áldomást, így vigadtunk, hogy alkalmunk akadt nem is annyira az ételeket, mint inkább a szavakat nyelni, azaz *niele*, mint ők mondták. Kamaszos jókedvünkben majdnem kézzel ettünk csak azért, mert a kéz finnül is *käsi*. Aztán nagysokára mégis nekikészültünk elmenni, amit ők így fejeztek ki, hogy *mene*.

*

Ez volt az első találkozásom a rokonokkal. Azután jóideig csak könyvekben kerestem őket. Megismerkedtem az ő Hadurukkal, a csodálatos Kalevala ravasz és bájos Ukkójával és ez az ismerkedés nem volt kevésbé megható, mint az a berlini. Aztán a hatalmas összehasonlító szótárak és nyelvi kiadványok sűrű és nem egykönnyen áthatolható bozótjaiban jól megismerkedhettem a többi rokonnal is, a gazdag finnek és észtek után a szegényebb zürjénekkal, osztjásokkal, vogulokkal, akik a legszegényebb rokonok, de akik legközelebb állnak hozzánk, velük már nemcsak szavaink és mondatszerkezetünk közös, de szavaikból, némi keresgéléssel, mint Zsirai Miklós megtette, olyan egész mondatokat lehet összeállítani, amelyeket egy kis odafigyeléssel minden magyar megérthet. Ezekkel még jobban szerettem volna találkozni. Istenem, oly kevesen vagyunk! Vogul mindössze ötezer él ott fenn az északi sarkvidék közelében, ahova konok szabadságszeretőkben és reménytelen, de véres harcaik után az orosz zsarnokság elől felhúzódtak, - az egész finn-ugor család, belevéve még a liveket és a vótokat is, alig számlál húsz milliónál több lelket.

*

Volt olyan rokon is, akivel magyarul beszélhettem. Szórakoztató és egy kicsit borzongató élmény volt; ez most esett meg velem.

Ez a rokon hatvan év körüli kedves bácsi, könyvből tanult meg magyarul, ezelőtt vagy negyven évvel. Az egyik rokonkép egyetemén a magyar vogul hangtan tudós tanára. Magyar kiejtése kísértetiesen tökéletes volt, a nyelvjárásokat is ismerte s ha kívántam, a palóc dialektusban kezdett mondatot szegedi, vagy göcseji tájszólásban fejezte be (esetleg szoszvai, vagy kondai vogulban). A kiejtéssel tehát nem volt baj, noha a tanár úr leginkább csak az óráin gyakorolta a magyart, eleven magyarral nem sok alkalma volt társalogni. Épp ezért beszéd közben mindig egy kis szünetet tartott, összegyűjtötte legalább egy tökéletes mondat erejéig a mondandóit, a szavakat; nem akart akadozni. De honnan gyűjtötte a szavakat?

Az egyiket Vörösmartyból, a másikat Zrínyiből, volt olyan, amelyért Lebédiáig nyúlt vissza; szemem előtt kapta ki a nyelv alsó rétegéből, gyorsan megtörülgette, hogy én is ráismerjek, úgy nyújtotta felém. Kedves kék szemét összevonva, rövid hallgatás után egyszer például ahelyett, hogy strand, azt mondta: főveny; másszor sógor helyett azt, hogy süv, majd

pillanatnyi szórakozottságban az igéket egy egész mondaton át úgy ragozta, mint a Halotti beszéd prédikátora. »Hirtelen« helyett egyszer azt mondta: újságtalan.

Ekkor villant elém, hogy a hirtelen szóban a hír van elrejtve, s egyszeriben ízlelni tudtam a kifejezést. Még egy ilyen szót leleplezett, megízleltetett velem a tanár úr kedves keresgélése. »Ájtatosság nélküli« mondta haragosan valakire, aki elég kihívóan kételkedni mert a finn-magyar nyelvrokonságban. Kipirult arcán láttam, hogy valami gorombát akar mondani. Csodálkozva néztem rá. »Ájtatosságtalan!« javította ki magát. Aztán mosolyogva, hogy megelle a helyes kifejezést, igazított még egyet a szón. »Szemtelen« mondta. Ekkor jöttem rá, hogy a szemtelen szóban nem a szem van elrejtve, (aminek semmi értelme sem volna), hanem a szent szó, a buzgalom, a hit. A szemtelen az, aki semmit sem tart szentnek, még a finnugor rokonságot sem. Később e hitetlenek működésére azt mondta: ármány. Napokig elhallgattam volna, úgy éreztem, igazán csak tőle tudnám megtanulni a magyar nyelvet. Ő mindezt ismerte s akaratlanul mintha percenként felboncolta volna a nyelvet. Elbűvölve néztem keznyomát, a nyelv idegrendszerét, csontvázát, egész titkos anatómiáját és hasonlóságát a többi nyelvvel, amelyekkel egy anyától született.

Április 25.

Vannak szavak, melyeknek nem árt az idő és a használat, az sem, hogy kik használják; a »pimasz« vagy a »remény« mindig kereken a saját értékét jelenti, akár a Milói Vénusz. Ezzel szemben vannak szavak, melyek lassan fölingerlik az embert. Mások, melyek a használat folytán, főleg aszerint, hogy kik használják, megoldódnak, letekeregnek, mint a pamutgombolyagok, s fölfedik hogy magvuk, mely helyzetüket s lényegüket adta, egy fületlen gomb, vagy egy összehajtott ócska újságpapírcsücsök. Egész szótárt lehetne, sőt lenne is írói kötelesség összeállítani belőlük. Hadd gombolyítsam ki a sok közül pl. a demagógiát, vezércikkeink és közéleti szónoklataink kedvenc kifejezését, melyet tehát már a környezet is, ahol oly sűrűn megfordul, gyanússá tehet. Előkelő megjelenésű szó (már csak azért is, mert idegen), de közben a legarcátlanabb. Szemtől szembe semmivel sem mond kevesebbet, mint hogy ostobák vagyunk. Abból, hogy egy ország szellemi hangadói évente hányszor használják a demagógia szót, pontosan meg lehet állapítani, hogy milyen mértékben tartják műveletlennek azokat, akikhez szólnak. A demagógia a féligazságok egész igazságokként való feltüntetését jelenti; nálunk elsősorban a nép félrevezetését. Olyan könnyű a népet félrevezetni? Annyira kell tartani a nép szellemi kiskorúságától, hogy minden igazságot, sőtényt, csak alapos megrágás után adhatunk a szájába? Oly buta, hogy nem csak az árnyalatok közt nem, de a kiáltó fehér és fekete között sem tud különbséget tenni? Kételkedem ebben, s ezért fog el valami belső viszketegség, valahányszor ezt a szót hallom, főleg olyanok ajkáról, akik egy élet munkájával tettek vizsgát szellemi elmaradottságukról. Ne védjenek bennünket olyan nagyon, ne rágjanak, szűrjenek meg mindent oly óvatosan; bocsássák csak nyugodtan elénk a tényeket. Hogy azokban mennyi az igazság, azt tapasztalatom szerint a vándormunkások és a parádés-kocsisok épp oly aprólékosan és élesen meg tudják állapítani, mint a hírlapírók és politikusok; sőt még aprólékosabban és élesebben, mert az ő érdekeik a tényekkel és igazságokkal kapcsolatban még aprólékosabbak és élesebbek.

Hírlapjainkban azt olvasom, hogy például a pécsi bányászok sztrájkját pusztán a demagógia okozta, s nem az, hogy a bányászok havi 50 pengőt keresnek. Figyelem a szó pályafutását, szemem előtt történő jelentésváltozását. Írók tudják, mi lehet egy-egy szóból, ha nem vigyáznak rá. Évszázad óta az alföldi városokban a munkára kínáló napszámosok gyülekező-helyét a nép találó és világos szóval emberpiacnak nevezi. Egy író gyanútlan papírra veti a szót, megmutatja etimológiai tartalmát, most hallom, hogy demagógiával vádolják. Vagyis a

demagógia szó enni kezdi ártatlan társait, metamorfózisa során kedves ragadozóvá alakul. Sőt nemcsak a szavakat, pusztítani kezdi a fogalmakat is. Villogó szemmel, ugrásra készen ül a sarokban, egyre többször csap le. Írók dolga, hogy móresre tanítsák, visszaszorítsák ketrecébe. Ha nem ügyelünk rá, »lelkiismeretlen demagógia« lesz az az igazság is, hogy fájni szokott, akiknek télen lyukas a cipője; hogy szegényember egyáltalában van a világon. S mindez a szegények érdekében.

November 20.

Ady most volna hatvanéves. Az ember meghökken; mintha nem volna odaillo esztendeiről beszélni. Költői alakjának már rég nincs kora, ahogy Balassának vagy Csokonainak sincs, akikkel egy sorban áll. De ha egy-két ostoba véletlen összetalálkozásának következtében nem hal meg, akkor mi, az utána jövő nemzedékek, akik sohasem láttuk, mi is kortársnak éreznők. Talán barátkoznánk, tegeződnénk vele, mint egyívású barátaival; talán vitatkozánk is. Valószínű, hogy azért, amiért most becsüljük, kevésbé becsülnők; »az volt az ifjúság«, - mondanánk. Műve előttünk alakulna, emelkedne egyre magasabbra, mint a hajdan véle indulók közül mindazoké, akik megmaradtak írónak. Mint azoké, az ő műve is most »érne meg«, a keményebb idő próbái alatt.

Csodálatosképp így is érik. Mintha titokban tovább dolgozhatna, állandóan javíthatna rajta: életének alkotása egyre teljeseedik. Egy-két jelző megfakul, szinte kitörlődik a versből, mert közben köztulajdon lett, mások viszont, amelyekre akkor senki sem figyelt, hirtelen kidomborodnak, hangsúlyt, egyéni hangszínt és mély értelmet kapnak. A halhatatlanság azt jelenti, hogy az író nem hagyja el a művét, örökké mögötte áll, mintha újra rendezné, nyesné, egyenesítgetné, mint valami kertész. Vagy azt jelenti a halhatatlanság, hogy az ember annyit ad, oly mérhetetlen mennyiségét az emberinek, hogy abban az idők végtelenségéig mindenki megtalálja, ami személyesen épp neki szól? Apad vagy növekszik az ő műve? Már nem az a kérdés. Az idő minden szaka után tisztább. Ezek az időszakok, akár az esztendői, nem mindig kedvezőek. A majd tizenöt évig tartó kánikulai ragyogás után például most, úgy érzem, egy kicsit borúsabb felette az ég. Nincs mit aggódnunk emiatt. A feleslegessé vált lombok, a tavaszi tarka díszek hulltával most tűnnek ki a legnemesebb gyümölcsök; mi baj, ha a könnyebbeket, a korán éretteket tán félrenyomják s a később érőket elrejtik? A böngészők majd meglelik azokat is.

Tiszteletére már nem rendeznek hetente ünnepséget, iszonyú előadóművésznek nem szípjogják a pódiumon Zozó levelét, a fiatalok egyelőre nem »esküsznek rá«, amit már csak azért sem kell fájlalni, mert hisz az esküt az előttük járó nagy esküvők sem tartották meg; viszont érteni kezdik lényét. Az emberek már nem szavaitól rúgnak be, hanem attól, ami a szavak mögött van; attól könnyülnek bátrakká, abból merítenek erőt szembeszállni az idővel és a valósággal. Verseit már nem megszállottan az utcán szokás szavalni a szélbe, amikor az ember a saját indulatát önti a sorokba; Berzsenyi és Arany között tétovázó kézzel, este a könyvespolcra vesszük le műveit, bár betéve tudjuk. Félve írom le: klasszikussá vált?

Most kezdődik számára is a klasszikusok erőpróbája: minél többször olvassuk, annál több új szépséget, tartalmat, hitet, emberséget fedezünk fel benne, a remekművek ezzel jutalmaznak híveiket. Az ember már nem lebbe mámort kap tőle, hanem tartóssat, és ijesztő szó, tőle is okulást, élni. Szeretném, ha élne. Nem azért, hogy mit szólna ehhez vagy ahhoz, maradi lenne-e vagy haladó; ilyen badarsággal szellemét csak azok zaklathatják, akik még ma sem értik ezt a szellemet. Minderre ő megfelelt, állandóan felel, szerencsére nem a pártok nyelvén; ezek épp úgy széttépnek, épp annyi csapdába szorítanak, akár életében. Külön győzelme, hogy

a pillanatok bajnokain, a pártokon is felülemelkedett, ő már valóban ideáért küzd. Hangja most érik az egész magyarság hangjává. Neki már az idő dolgozik, művét az tökéletesíti. Beleszólnunk alig lehet, szavunktól arca alig változnék többet, mint akár Horatiusé. Csodálattal nézhetjük csak ezt a titkos, vizsgálató munkát s az anyagot, amelyet ő e munkára átadott.

November 22.

Verseskönyv kiadására készülök. Előszót kellene írnom: csak ide írom. Ez a kötet az utóbbi években írt verseimet tartalmazza. Pontosabban ennél többet alig mondhatok róla prózában. A költészet érzékeny; nevével nevezni is, akár az isteneket, csak óvatosan lehet. A bejelentőlapra az ember nyugodtan odaírhatja, hogy »festőművész«, de azt soha, hogy »költő«, ezzel máris arról adna bizonyosságot, hogy nem az: nincs ízlése. A polgári népszámlálás, jellemzően, egyetlen költőt sem tüntet fel, a szakmát sem ismeri. A kapitalizmus uralma alatt a költők, akár a szentek és bölcsök, más mesterség mögé rejtőznek, rendszerint íróknak hazudják magukat, noha nyilvánvaló, hogy ehhez a kenyérkeresethez sincs sokkal több közük, mint akár a kéményseprőséghez. A költő szó csak némi megdicsőülés után jár ki, leginkább halál után. Ilyen könnyörtelen a Múza. Ilyen előkelő, bár közben nálunk ráadásul még vad demokrata is: a vers alá kanyarított név előtt száz év óta sem örökölt, sem szerzett címet nem tűr, ami épp a rangkorság honában konok kihívásnak tekinthető. Aki költőnek megy, annak a szerzetesekhez hasonlóan, minden földi hiúságról le kell mondania, a magántulajdonról is.

Természetes hát, hogy művészet- és illemtudó ember a lelkében azonnal kalapot emel, mihelyt szabályos szakaszokba nyomtatott sorokat lát. Ismernie kell a rejtelmes erőt, amelytől a hétköznapi szavak, hasonlóan a varázslók dobjaihoz, hipnotizáló tam-tamot kapnak; a különös kohéziót, amely a jó vers megbonthatatlan soraihoz semmi romlandó, hamis anyagot nem ereszt be, elsősorban semmi hazugságot, művészt persze, azaz lényegeset, bensőt: a művészet igazságszolgáltatása úgy viszonylik a »való« élethez, mint a patikamérleg a barommázsához. »Mondd ugyanezt alkaioi strófában s megmondom, hazudtál-e«, ez mélységesen igaz. Minél szigorúbb a forma, annál szigorúbb szűrő és bíró. Az emberi szellem elbutulása kétségtelenül ott kezdődött, mikor azok, akik hivatásul az eszmék és érzelmek kifejezését kapták, a legszigorúbb aszklepiadészi formáról visszatértek a hexameterhez; onnan már csak egy lépés volt az áradó próza, melynek, mint tudjuk, minden korban több köze volt a pletykához, mint az irodalomhoz; inkább valami leleselkedő torz-kéj szükségletet elégít ki, mintsem művészt. Ő felelős a sok álproblémáért, amely nemcsak az úgynevezett politikusok és közírók, hanem már az ártatlan útkaparók nyelvét is annyi, pallérozott ésszel felfoghatatlan ostobaságra és aljasságra indítja. Nehéz a költő dolga. Mert a rendcsinálás persze, mint mindig, most is ráháru. Elsősorban azzal, hogy a rejtező fogalmakat néven nevezze, »életre hívja«.

A saját verseimről sem mondhatok mást, mint általában. Összegyűjtve néha megleptek. Amellett, amit én akartam kifejezni velük, gúnyt, alpári kötekedést, sőt miszticizmust találtam bennük, megannyi tulajdonságot, amelytől civilben a lehető legerősebben idegenkedem. Mintha álmomban beszéltem volna. Egyik-másik annyi tiszteletlenséget, izgatást, szemérmetlen (a való tényeknek egyáltalában meg nem felelő) önleplezést tartalmazott, hogy ezekért nem is vállalhattam a felelősséget egy olyan, eléggé el nem ítéhető jogrendszerben, amely ilyesmiért nem a korszellem és az örök szellem közös leányát, a Múzsát, hanem bűnös hanyagsággal a költőt vonja perbe. A költő csak arra kérheti az olvasót, hogy a közreadott verseket se vele azonosítsa, hanem saját magával. Közülök csak az sikerülhetett, melynek olvastán az olvasó szíve is megrezeg, olyasféleképp, mint mikor leleplezik az embert. Van kellemes leleplezés is; pl. mikor az ember rájön, hogy mégsem olyan szörnyeteg, amilyenek tettei után hinnie kell magát.

1938

Március

Igyekszem a legkisebb körre szorítani, azon kipróbálni: mi is hát a haza; mit jelent otthonosnak lenni: itt nem kell rejtőzködni nyilván a hazafiasság gyökereinek is. Van kísérleti területem. Van egy helység az országban, ahol minden második ház ha belépek, azon nyomban öccsé, bátyá, sógorrá alakít át, megfoszt egyéniségetől, igaz, hogy idegenségetől is. Sokáig a családot épp nagysága miatt nem éreztem. Kamaszkoromban unatkozva ültem végig a népes, a törzsek kupaktanácsára emlékeztető rokon összejöveteleket, annyi másnak éreztem magam; ha volt is véleményem, elhallgattam. Egészen addig, míg észre nem vettem, hogy csöndességem nemcsak az akaratomon múlik; míg egyszer, mikor merő udvariasságból mégis megkockáztattam egy félmondatot, belém nem fojtották a szót, már a legelsőt. Az ellenvélemény, a vita, a veszekedés ébresztette fel bennem a törzsi érzést. Elvégre én sem vagyok zabigyerek, az apai asztalnál csak van jogom szabadon beszélni! Így közeledtem a családhoz. Legközelebb akkor kerültem hozzá, amikor ki akartak tuszkolni belőle. Így vagyok a magyarsággal is. Ha szólási jogomat vonnák kétségbe, nemcsak nemzeti érzésemben sértenének meg: tudatára ébresztenének vérség szerinti jogomnak is; elvakultan, türelmetlenül, Emese unokájaként hirdetném, hogy az igazságnak még nem kritériuma, ha Emese unokája hirdeti.

*

Az időszerű kérdések, melyek úton-útfélen megütik mindnyájunk fülét-szemét, az én gondolataimat a legáltalánosabb kérdések felé terelik, a magyarság legősibb »sorsproblémáihoz«; ahhoz, hogy mi is hát az a magyarság, melyről most annyi szót ejtenek, ejtettem magam is? Képzetelem már az első ugrással válaszáért a kalandozások korában terem, Augsburgban, Konrád udvarában; Lélt épp az akasztófa alá vezetik. A történelemtől várom a feleletet. De jó helyen tettem-e fel a kérdést? Lél és Bulcsú magyar volt már, annyira is, hogy őseimül vállalhatom őket? Van magyar folytonosság, s mikor kezdődik? Lebediánál, Vereckénél? Vagy ha nincs, mikor lett magyar a magyar? Ha átalakult, mi alakította át inkább: a keresztség-e, mely a még nagyjából egyformán szögletes fejekre hullt, vagy a századok folyamán a sokféle fajtából a már egységes lelkületű nemzetbe csordogáló vér-e? Ha felel, hogyan felel a történelem?

Kétségtelenül a népek magatartásával. A magyarságot attól fogva számíthatom magyarnak, amitől fogva viselkedésében rendszert látok, amikortól egyforma érintésekre egyforma mozdulattal reagál. Egyszerűbb és biztosabb ismérvet ennél nem tudok.

Magyarrá a magyart tehát kétségtelenül nyugat tette. Ide érkezve vált igazán mássá, itt kapta a legtöbb súrlódást és sértést, itt kellett legtöbbször visszavágnia; azt hogy ki, azt itt tudta meg, úgy, hogy tudtára adták. A Don-vidéken még rokon volt, s ha ott marad, könnyen megtörténhetik, hogy szétszívódik a rokonnépek egyre tágabb köreiből. Nyugaton már, mint idegenre csak a pusztulás várható rá, vagy saját értékeinek felfedezése után az azokhoz való ragaszkodás, az önállóság, a külön lét. Ha nem akarta legyilkoltatni magát, magyarrá kellett válnia. Az utóbbi sikerült.

Mi magyarok már ezt a pusztá tényt is büszkélkedve emlegetjük. Európa irántunk való jóakarátát tekintve valóban büszkék lehetünk a teljesítményre. Szomszédaink, akik közé könyékkal bevágtuk magunkat, ezer éven át minden lehetőet elkövettek, hogy szorongatásainkkal, sőt öleléseikkel is belénk fojtsák a lelket. Viszont büszkélkedésünk azon nyomban csappanhat egyet, ha a kevés adat nyomán megpróbáljuk elképzelni, milyen és mekkora volt az a népi érték, amely a Kárpátok közé jutva a magyar nevet kapta. Méltó folytatói lettünk-e annak a hét törzsnek, amely itt államot alkotott? Ezeréves létünk valóban emelkedés-e s nem hanyatlás, nem a szorító karok lassú győzelme-e? Minderre, ismétlem, csak adatok nyomán felelhetünk; van riasztó adat is. A bevonulást követő első félezredben is volt részünk bőven gyilkoltatásban, de Mátyás alatt még több magyar él a földön, mint angol... De katolizálásának harmadik évszázadában a magyarság már saját erejéből önálló keresztes hadjáratot szervez, amivel ha kereszténységéről tán nem is, de katonai hatalmáról, s így néptömegének aránylagos nagyságáról szolgáltat némi képet. Hány nemzet szervezett rajta kívül még keresztes hadat? Azokkal áll egy sorban. A magyart a francia népmese épp úgy emlegeti, akár Villon. Ha hátulról a tatár és előlről a német gyilkol bennünket, hát úgy látszik, volt miből. Mai számárányunk után mi magunk is hajlunk arra, hogy Árpád csak vitézségre és szívósságra nagy nemzetet vezetett át a hegyeken. Abból, hogy az első ötszázéves megpróbáltatások után még mindig mi maradt, én arra következtetek, hogy lélekszámra is tekintélyes néptömeget vezetett ide. A hún- és a tatárjárás között mi lehettünk a legkomolyabb görgeteg Európa felé; azzal a különbséggel, hogy bennünket nem lehetett sem visszaűzni, sem visszacsalni, tehát valamilyen képpen a húnoknál is, a tatároknál is több értéket hozhattunk. Ha néptömegben nem, hát műveltségben, szervezettségben, benső értékben. Miben jelentkezett ez, s mi maradt belőle?

Hogy miben jelentkezett, erre megint csak a magatartást idézhetem. A nyugat markába került meg-megszorított magyarságból értékei úgy csurrannak, mint a szőlő leve a szorító ujjak közül. Pusztán csak hadi erények voltak ezek? Kötve hiszem. A harcias nép csak támadni tud, védekezésében összeomlik, erre épp az előttünk és utánunk járt kísérletezők hosszú sora a példa, az avaroktól a törökökig. Az első magyar csoda (csoda, mert okait nem ismerjük), akkor következik be, mikor a nyugatot kalandozó, a kidőlt víz módjára szerteáramló magyarság a visszaütő veszély pillanatában egyszerre összefut, összeáll, merev egységgé válik. A német és a cseh hadak véres fejjel tántorulnak vissza róla. Tudunk csatákat veszteni anélkül, hogy földet vagy szabadságot vesztenénk. Nép ily módon, ekkor lesz ország. Államot is, országot is így kaptunk nyugattól. Az erő, a szikra bennünk volt, a nyugatiak acéla kellett, hogy kicsillanjék.

E téren kétségtelenül legközelebbi nyugati szomszédainké a legnagyobb érdem, hálások lehetünk nekik. Most, midőn már úgy ahogy Európa minden nemzetét ismerjük, megállapíthatjuk, hogy alig akadt volna még egy, amely erre a szerepre oly istenrendelte mód alkalmas lett volna; amely annyira más lett volna, mint mi. Épp azért, mert legközelebb ő volt hozzánk, vagyis az ő súrolását éreztük legjobban.

*

Meghittebb baráti körben, ahol a karikatúrával kifejezett állításnak éppúgy értik az igazi tartalmát, akár a képlettel kifejezettét, el-elismétlem azt a tréfás történelemszemléletet, hogy a múltban a magyarság mindig annyiban volt nemzet, amennyiben germánellenes. Sietek megjegyezni, hogy legközelebbi szomszédjaink felé ezt is dicséretül mondom. Még Szent Istvánnak is vérrel kellett kevernie és pallóssal kellett berakni a maltert a maga államépítményébe. De, mint tudjuk, még meghalnia sem kellett ahhoz, csak épp betegágyba feküdni, hogy az építmény egyszerre három helyen is megrepedjen, a tetejétől az alapzatáig. A segítség

szerencsére idejében megjelenik. A nagy király álmának megvalósulását igazában nem azok a germán lovagok szolgálják, akik seregében harcolnak, hanem azok, akik a dunai uszályokon épp az álom összetörésére ereszkednek le. Ha Péter nem adja el az országot, a nyugatira-keletire oszlott nemzet talán maga elvégzi, amit nyugat is, kelet is tartogatott számára: elpusztul; a szabad sztyeppéken képzelet magát, azt hiszi, szabad neki itt is a testvérharc. Az építmény dűledezik, de a falakra felszaladt magyarság egykettőre betömi a repedéseket. A krónikák semmit sem mondanak arról, mint viselkedtek a veszély e perceiben a Koppányékat leverő páncélos vezérek és őrmesterek ivadékai, de Koppány, ha még él, bizonyos, hogy István szellemi ivadékai mellé áll, s nemcsak a méltóságában és anyagiakban elszenvedett sérelmeket, de tán az ostyát is lenyeli, ha ez az ára, hogy őt is a bástyára eresszék. Semmi különös ebben, minden egység így teremődik, a határaival. Az álmának sem volna héja, ha nem volna körötte hideg, szél és nap, ha nem tudná, hogy mindezek ellenére és mindezek révén külön valamivé kell érlelődnie. Bőrével utasítja vissza és szívja magába a világot, mint az emberi test is.

Minden élőlény felülete ott vastagszik meg legjobban, ahol a legtöbb súrlódás éri. Ez az egészség jele. A megvastagodott rész csodálatos mód egyszersmind a legérzékenyebb is. Akik intellektuel életüket nem a pólyában kezdték, tudják, hogy ha a kéreg a megfelelő helyen, a tenyéren hasznos is, micsoda örök tiltakozás mondjuk két ujj között. Egy valamire való bütök nemcsak a csizma legapróbb mozdulatáról küld azonnal nyilálló jelentést, hanem az égboltozatéról is, az időjárásról. A sebhely, a heg már kevésbé érzékeny. Már színével is az ellenség felé mutatja a test leggyengébb pontját; gazdáját rögtön elárulja: egy tűszúrásra is oly buzgón önti a vért, mint amikor a kardsapásra. A példák, hazánk szent testére vonatkoztatva talán pázmányiak, azaz triviálisak. A magyarságot magatartásán kívül arról ismerem meg, hogy bőrén alig van anyaszülte-érintetlen felület; kéreg és sebhely borítja. Kéreg arrafelé, ahonnan nem veszély, csak súrlódás érheti és sebhely arrafelé, természetesen, ahonnan azokat a csapásokat kapta, amelyek nem az ellenség jó természete s szándéka miatt nem lettek egytől egyig halálosak.

*

Recrudescunt vulnera... valahányszor a magyarság nemzet, mindig vérzik; nemzeti létét a fájdalom tudatosítja; akár a beteg, kínjai révén ébred arra, hogy ki volt és ki lehetne még, ha sebei hegednének. De ellenségeit sebesülten is félrevezeti. Már a földön hever, a gyilkosok már a kegyelemdöfésre emelik karjukat, amikor váratlanul felugrik. Ez a megújulás a nagy magyar rejtély. Mert a talpraugrás után megint csak földre kerül, - hogy újra erőt gyűjtsön. Meddig bírja ezt a harcot? Vagy elterülése is az ösztön okossága, a fűbe, a gyökerekbe kapaszkodva akadályozza meg, hogy kituszkolják e földről? Miért e kétségbeesett szívósság? A barbár konoksága ez, aki a hadifogságban sem adja meg magát, vagy valóban örök életre van ítélve? Rendeltetése van? (Nem hiszem, hogy népnek más rendeltetése van, mint hogy tagjainak a lehető legemberibb életet biztosítsa; erről még kell szólnom.) Európai itt-tartózkodásának második félezredében valahányszor földre dőlt, ellenségei a szó betű szerinti értelmében megnyúzzák. Új és új külsőben jelenik meg, de magatartása az új külső alatt is mindig a régi.

A nemzet testében mindig van egy erő, amely az adott esetben védőburokká alakul, egységbe foglalja a nemzetet. A történelem alakulása szerint mindig akad egy társadalmi osztály, mely - hosszú volna kutatni, hogy valójában milyen érdekből vagy ösztönből - bőr lesz a nemzet testén; mely minden esetben, még akkor is, mikor az előre látható, összevagdaltatja, sőt lenyúzatja magát, ami mégsem durva anyagi ösztön mellett szól. A szerepre vállalkozó

társadalmi osztályról azt állapíthatjuk meg, hogy az minden időben igen művelt, elég tehetős és származásra nézve magyar. Ez a három kellék szükséges ahhoz, hogy feladatát teljesítse. Magatartása e téren is örökség.

Rákóczival az akkor még színmagyar főnemesség fedezi fel a magyarságát. Az országban egész országrész a fejedelem magántulajdona, a táborozások alatt Bercsényi után társzeker viszi a könyveket, Bezerédj, Sigray, Esterházy a saját jobbágyaiból csapatokat tud állítani. Kossuth-tal a tudta nélkül polgáriassult kismemesség ébred végre magyar hivatására. Rákóczinak is, Kossuthnak is lobogóján a szabadság szó ragyog. A nemzet szabadsága, amely azonban a harc menete szerint elkerülhetetlenül átalakul vallásszabadsággá, jobbágyszabadsággá, mindenné, amit az egyén is kívánhat. Van, úgy látszik, jó irányú lejtő is, amelyen nem lehet megállni. A szabadság úgy látszik egységes rendszerbe tartozik, egyik sarkát nem lehet következetesen a másik nélkül igényelni. Bocskay csak a hit szabadságáért harcolt, de - micsoda »gazdasági kényszerből«, micsoda »történelmi szükségszerűségből«? - tízezerszámra szabadítja meg a jobbágyterhektől is híveit, a hajdúkat. Rákóczi országgyűlésén összekaptak az urak, hogy adjanak-e anyagi szabadságot a népnek; nem adtak, de az is elég jellemző, hogy összekaptak s bizonyos, hogy ha a szabadság nem botlik akadályba, nem esik el, további útján azokat segíti diadalra, akik a szabadságot a jobbágytelkekre is be akarták vinni. Kossuth kezdetben csak a polgárságnak s a polgáriassult nemességnek akart új életformát adni; a jobbágykérdéshez, mint tudjuk, az »események sodorták«; ha Világos csak egy évvel később következik, bizonyos, hogy az igazi kérdéshez, a nincstelenségéhez is elsodródik. »Mindig szabadság bajnoka volt hazánk«. Valami különös kiválóság folytán? Voltak nemzetek, melyeket a történelem arra kényszerített, hogy ravaszak, kegyetlenek, csalók, hódítók legyenek, ha élni akarnak. A magyart, nyilván minden erkölcsi meggondolás nélkül, szabadságra ítélte. Semmi büszkélkedni valónk vele, de ha felismertük, ehhez kell tartanunk magunkat. A testvértelen, mindenünnen kinézett, örökké elnyomatás ellen hadakozó nép magatartása szükségszerűen rokonul az elnyomatás ellen harcolók, a mindenkori szabadságharcosok magatartásával. Mindig melléjük is álltunk, már a vallásháborúktól kezdve mindig el is buktunk, mert a szabadság természetéhez ritkán tartozik a győzelem; sajnos, nincs módunkban, hogy a leckékből okuljunk.

Jellegzetesen cselédvidékről származom, de legcsöndesebb földijeimben is, ha a magyarság jegyeit keresem, konok elkülönülést, függetlenkedést, meggondolatlan érzékenykedést; bicskát kirántó izgulékonytságot talállok; ez különbözteti meg őket a velük akár egy faluban élő más nemzetiségektől; a szabadság úgy látszik már tetőtől talpig megfertőzött bennünket, nyilván hajlamosak voltunk rá, már Vereckénél.

A magatartás körvonalai tehát megvolnának, de hol fejezi ki ma őket a nemzet? *Mi a magyar most?* - idéztem négy évvel ezelőtt a Nyugatban fejezetcímül egy tanulmányban, amely ugyanazokat a veszedelmeket latolgatta, amelyek most kezembe adják a tollat. Honnan fut ki most a nemzet testéből az erő, amely burkot és egységet teremt, visszautasít és beszív? Rákóczi magyar főnemessége úgy állt ki, hogy örökre elveszett; elveszett Kossuth kismemessége is azáltal, hogy földjét és műveltségét elvesztette. A nemzetvezetést Európa-szerte ezeknek az osztályoknak a kezéből a polgárság vette át, a középosztály. A mi középosztályunk... nem ismétlem el, amit mindnyájan tudunk róla. Feladatára (hogy csak a konklúziót írjam ide egy elég könnyen elképzelhető gondolatmenetnek) akkor vállalkozhat, ha belső köze van a magyarsághoz is és a változó külsejű, de lényegében mindig egyforma kultúrához is, ahhoz a szellemi erőhöz is, mely minden igazi nemzet, minden értelmes közösség szervező eleme. Polgárságunk berkeiből hallatszik mind a két követelmény neve, sajnos legtöbbször csak mint jelszó, de még mint ilyen is elkülönülve; „magyarság” és „szabadság” a berek más-más

területéről hangzik, másmás táborból; s a táboroknak a feladat elvégzése előtt még egymással is van elvégezni valójuk.

*

Az állomásról jó egyórás kocsit a falu, az új kocsis mellé telepszem. Mi újság otthon? Béni bácsiról kezd mesélni, a kárörvendés legegészségesebb nevetésével; Béni bácsi öreg, szegény s mint mindjárt kiderül, egy kicsit együgyű. A múlt héten idézést kapott valami ősrégi pörben, Szekszárdra. Az idézés hétfői napra szól. Mivel Szekszárd elég messze van, de mivel kedden a szekszárdi piacra volt kocsis, Béni bácsi keddre halasztotta a megjelenést, úgy gondolva, ha a szekszárdiak tudnak egy napig várni a tojásra meg a vajra, tudhatnak a pörre is. Kedden reggel sok huzavona, utánjárás után végre ráakadt a bíróra, aki ügyét tárgyalta. Az udvariasan, de úgy látszik mégis túlságosan tömören azt tudatta véle, hogy ügyében marasztaló ítéletet hoztak. Béni bácsi fellélegzett, hálásan megköszönte a szívességet, derűs arccal tért haza. Az egész utcasor három napig abban a hiszemben élt, hogy Béni bácsi megnyerte a pört; a marasztalásról ott csak azt tudták, hogy az valami kedvező, szívélyes, szerencsés dolgot jelenthet, az ember azt marasztalja, akit szeret, a vendéget. A csendőr őrmester világosította fel őket.

Este mégegyszer szóba került az eset, megvédelmezem Béni bácsi értelmességét: nyelvtudását; Béni bácsi a helyes nyelvösztön áldozata, azért sült föl, mert jól tud magyarul... Ez nyilvánvaló, de azt miért hitte, hogy az igazságot is úgy mérik, mint a sót, hogy mindegy, mikor megy érte, hétfőn vagy kedden? Ennek is megvan az oka; a példát mondom el, amit ott elmeséltek.

A k.-i megyei kórházban nyaranta nyolc-tíz sebészorvost is alkalmaznak; az egész hetet kártyázással és ásítózással töltik, véletlenül sem akad dolguk. Mégis miért tartják őket? Mert szombat estétől vasárnapig aztán egyfolytában húsz helyett dolgoznak, egy pillanatnyi megállásuk nincs. A pusztákról ugyanis csak akkor jönnek be a betegek, akkor kerül ilyesmire is idő. Az arató, ha szerdán lépett is bele a vasszögbe, kihúzza a hetet, „nem érzi az a fájdalmat sem”, mert a kár, ami az aratórész elvesztésével érné, még jobban fájna neki. Az orvosok seregestül végeznek olyan vakbéloperációt, melynek nevezetes „utolsó pillanat”-a már öt nappal előbb bekövetkezett. Volt állítólag eset, hogy valaki három törött bordával négy napig dolgozott a masinán, nyikkanás nélkül. Sőt olyan is, hogy valakin az elmebaj is csak szombaton tört ki, pontosan a napszámfizetés után. A társaság egyik tagja mindebben fajtánk szívósságát, férfiaságát, öserejét látja.

*

A kultúra úgy siklik a századokon át, akár jelképe, a kígyó: ki-kibúvik bőréből. Amit külső ismertetőjelének hittél, ami felé már messziről tisztelettel közeledtél, arról igazán csak a szentségtörő megtapintáskor derül ki, hogy üres bőr. Maga az eleven állat, új színben ragyogva már messze jár. Keserűen írom e sorokat, mert fogalmam sincs, merre jár. De a halott bőrt összemorzsolom, hadd haladjanak gyorsabban az utánam jövők; ne álldogáljanak levett kalappal olyasmi előtt, amire a babona szerint rögtön rá kell hágni sarokkal.

Azok pedig, akik védeni akarják e kultúrát, a szellemet, amelyért, úgy vélik, még egyáltalában érdemes élniök, hát ne üres templomot védjenek, ha valóban jön a barbárság. Üres templomot? Ha csak üres volna! A veszély pillanataiban akkor talán alkalmi erődül használhatnánk, mint a középkori falvak istenük kőfallal és *cinteremmel* övezett házát; érdemes volna magukért a szép falakért is vért ontani, őseink sírjaiért, ha csak kegyeletből is. A ház azonban - bár a szellem elköltözött belőle - nem üres.

A demokráciaellenes rendszerek a kultúrát és a demokráciát elsősorban azokon az intézményeken át akarják megrendszabályozni, amelyeknek az égvilágon semmi közük sem a kultúrához, sem a demokráciához. A fenyegetettek jajüvöltése téveszti meg őket?

A lakájdramáíró, a limonádészerző, a tőzsdés, a közgazdasági zsarolásból élő „zughírlapíró” s unokatestvére, aki a közgazdasági pauszáléból él, a posványzsurnaliszta, a ponyvakiadó, a producer, a filmíró, a színházi vállalkozó, akire már nincs is jelző, a görlmenedzser, sőt a lánykereskedő, mind-mind kultúrajajt bömbölnek és minket biztatnak, hogy haljunk hősi halált értük, hisz mi is a kultúrát, a demokráciát, a szabad sajtót, a gondolat szabad terjesztését emlegettük. Nem tudom felsorolni mindazokat, akik elvárják tőlünk, hogy mi, akik eddig ő ellenükben kényszerültünk védeni a kultúrát (sajnos eredmény nélkül), most őket védjük. Hisz ők is e kultúrának köszönhetik létüket, - mondják, megfélekezvén arról, hogy csak úgy, ahogy a vasúti tolvajok, az ópiumcsempészek is. Vigyázzunk magunkra; nehogy új ellenségeink előtt szövetségesül kínálkozó régi ellenségeink veszejtsenek el bennünket. Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó mód végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével.

Védeni akarom a kultúrát, védeni vérem utolsó cseppjéig s riadtan nézek körül, hol védjem? Látom az ellenséget, de csak ebből tudom, hogy hol kell harcvonalba állnom s nem abból, hogy hol van az én védeni valóm, hol az a terület, amelyre az ellenséget nem szabad beengednem, mert az a föld már az én kincseimet és isteneimet rejti. Nem könnyű dologról beszélek.

Védeni fogom a sajtószabadságot, de még mielőtt vérem ontom érte, gyorsan elárulom, hogy én halálát kívántam e sajtónak akkor, amidőn a legszabadabb volt, amikor a legszabadabban prostituálta magát. A legjobb esetben egy üres tartályt védek, abban a reményben, hogy valamikor egyszer talán mégis megtelik. Harci buzgalmamat ez erősen megcsappantja. Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette pillanatnyi indulatomban nemcsak e könyvek nagy részét, de szerzőiket is máglyára kívántam. Becsukják a színházakat? Legtöbbjüknél ezzel legfeljebb a világítók és a díszletezők rövidülnek, a Múzsza nem, onnan őt már rég kiutasították. Harcba tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani védencemnek, szemet húnyok neki, rá se nézek, nehogy leköpjem, mielőtt meghalok érte.

*

A harmadik bekezdést szánom már *ellensúlynak*; mennyi minden van, amiért mégis igaz szívvel aggódunk, ami valóban a kultúrát szolgálta. A kultúrát, vagy azt az emberi légkört, amelyet a kultúra teremtett, amikor igéből testté vált, amikor társadalmilag is kezdte megvalósítani magát. Ez volt az újkor legcsodálatosabb jelensége, micsoda égi és földi fortyogások, villanó tünemények, háborúk, kataklizmák, forradalmak közepette ment végbe (amennyire végbement); akár az új kinyilatkoztatás. Sajnos, a népek ezt sem értették sokkal jobban, mint általában a kinyilatkoztatásokat. Számunkra mégis ez az intézményekbe átváltódott, utcán, piacon, társadalmi formákban megmutatkozó kultúra tette emberivé, érdemessé a földi, a társadalmi életet. Nélküle nem élhetünk; magunkat védjük, amikor őt védjük; arról tán nem kell több szót ejtenem, hogy magától értetődően milyen fontos, elengedhetetlen nekem ez a társadalmiasult kultúra is. De ez mégis csak következménye az igazinak, mely e formája nélkül is élhet; most az foglalkoztat, a mag.

*

De hát hol rejtőzik e kultúra, mi éleszti, mi terjeszti? Riasztó gondolat ötlött eszembe, leírom, mert magamnak írok, a végén fogom meglátni, vállalhatom-e a felelősséget érte. „J'écris pour claifier mes idées” - írta Remy de Dourmont. Egy jegyzetek értelme a szabadságuk, hogy magamnak készülnek, s ha megjelennek is, az olvasót sem meggyőzni akarják, csupán meg-gondolkoztatni, akár magamat. A riasztó ötlet az, vajon a gondolatterjesztés eszközei hasznára vannak-e a kultúrának? Jobban mondva, nincsenek-e kárára?

Ha a jó épp olyan ragadós volna, mint a rossz, tán nem kellene aggódnunk. De képzeljünk el egy érintetlen lelket, melyet egymásután egy jó és egy rossz behatás ér. Ebben az esetben még lehet kétségünk, hogy mi lesz a kísérlet eredménye, hogy milyen irányban hajlik a lélek, bár a történelem, a lélektan: az emberi szellem minden kutató módszere amellet sorakoztat adatot, hogy a lélek ösztönösen a rossz, a silány, a giccs felé hajlik. De elmondhatjuk-e, hogy a gondolatterjesztés eszközei ma ilyen arányban közvetítik a jót és a rosszat? Nem mondhatjuk el. Azt mondhatjuk, hogy átlagban minden száz bárgyúságra, szellemrothasztó ostobaságra jut véletlenül egy igaz gondolat, egy darab művészi érték. Ezt különben a hatáson, a mai közízlésen is mérhetjük. Még vállalom az ötletet; mintha valami vigasz is derengene benne: nincs sok veszteni valónk?

Hát hol rejtőzik a kultúra, mi erjeszti, mi sorvasztja? Lélegzetet vettem, midőn a puszták lakosságáról leírtam, hogy az sejdítésem szerint műveltebb, művészi és ítéletalkotó képességében egészségesebb lehetett akkor, amikor még nem tudott olvasni, mint most, amikor olvas ugyan, de csak szemetet. A tapasztalat mondatta ezt velem. Nagypám a biblián kívül nem forgatott könyvet, de amellet legalább négykötetnyi Krizát tudott betéve, faragványából a népművészeti angol folyóirat húsz oldalnyi fényképet is közölhetne csontpapírján; ráadásul jogérzéke is lehetett, mert egy egész kis társadalomban szolgáltatott igazságot paragrafusok és fegyveres ítéletvégrehajtók segítségével nélkül, ami azt bizonyítja, hogy akiknek igazságot szolgáltatott, azoknak is épp annyi érzékük volt a joghoz, akár neki. Mindez épp a népoktatás terjedésekor tűnt el.

Hőskorában a polgárság tán szórt szét szellemi értéket a nép közt, addig, amíg volt miből, amíg a kultúra hordozója volt. Hogy azóta művészi szempontból csak ocsut szórt le, az fáj-dalmas, de történeti szükségesség - magyarázzák még a történelmi materialisták is. Meglehet, hogy így van, de ez nem akadályozhat meg engem abban, hogy az ocsut ne mondjam ocsunak, ne sürgessem a kisöprését, ugyancsak történeti szükségességből. Még a következő állítást is vállalom: abból, hogy egy népréteg mit ad tovább a kultúrából, következtetni tudok arra, hogy ő maga mit sajátított el annak lényegéből. A polgárság korában a kultúra képviselőinek alig lehetett több közülük a rendszerhez, amelyben élni kényszerültek, akár a frakkokhoz, a nyak-kendőkhöz, amelyet kényszerből, vagy oda se figyelve magukra öltöttek. Kényelmesen sem ebben, sem abban nem érezték magukat.

De mégis, hogy emelkedett a kultúra? A gyánti juhászok ökörszarvra karcolt rajzai és az ősember mamutagyarra rótt ábrái között egy világ van, s az út mégis csak fejlődésről tanúskodik. A kultúra mégis terjedt, a lélek mégis reagált a jóra is. Azért, mert csak jót kapott, mert a római iskolákban és a kolostorokban mégis csak megnézték, hogy mit érdemes továbbadni, mi éri meg a fáradságot, a költséget? A terjesztés eszközének drágasága a szűrő és a mérték? Bizonyos, hogy Gutenberg első gépei a Vergilius-példányok mellé aránylag ontottak annyi szalmát, mint a mai rotációk. A szalmát az idő kirostálta, a földbe újra legfeljebb trágyának került; a fáraók búzamezeit most is vissza lehetne varázsolni: a gúlákban lelt magvak négyezer év múlva is kikeltek.

*

A kicserélődés használ a gondolatoknak? Amennyire a súrlódás élesíti, ma már annyira akadályozza is őket röptükben; a széles nyilvánosság, kiváltképp a rögtöni, néha a legerősebb cenzúra. Megírja Villon a bordélyházi balladáit, ha nem egy szűk baráti körnek ír? A nyilvánosság fénye hizlalja a művészt; a mű sokszor annál fényesebb lesz, minél kevesebben várják. Akinek véleményére én adok, azokkal levélben is közölhetem alkotásaimat.

*

De hogyan énekelne az énekes, ha ráparancsolnának, hogy áriáiból, mondjuk az *é*, vagy *cisz* hangokat a skála minden fokozatán hagyja ki, helyettük pislantson, vagy nyeljen egyet, vagy, ami még ötletesebb: úgy ugorja át azokat, hogy a hallgatóság észre se vegye? Tudna egyáltalában énekelni? Így énekelek én. Magamban jó ideig kérkedtem azzal, hogy ha másban nem is, e különös énekmondásban majdnem művészi tökélyt értem el: a kényes hangokat sokszor sikerült úgy ejtenem, hogy a szigorú fül csak holmi zümmögést hallott, a jóakarátú hallgató azonban pontosan tudta, mit kell oda illesztenie, sőt akadtak, akik úgy megéreztek a hangot, hogy maguk énekelték bele a csöndbe. Szerettem volna figyelmeztetni őket. Ma olvastam, hogy egy nagykátai kiscigány egyetlen mondatért tizennégy napi fogházra ítélték. Azzal védekezett, s a bíróság ezt enyhítő körülménynek is tekintette, hogy a mondat idézet volt; szószerint az én egyik könyvemből idézte. Nem szeretnék élcelődni, hogy íme, nemcsak az írásnak, de az olvasásnak is megvan a veszélye. Őszinte lelkifurdalást érzek, büntudatot (bár tudom, hogy nem vagyok bűnös), zavart; levertséget mint rosszul sikerült vizsga után. Különös művészetemből, tudtam, már régen megbuktam, de a kedvem is elment tőle; attól is, hogy a körülmények parancsa szerint esetleg tovább tökéletesítsem. A kényes hangokhoz közeledve, hirtelen berekedek, s ha valahogy átlépek is azokat, krakognom kell. Fiókomban ijesztően gyűlnek a gikszer félelme miatt hirtelen elfátyolozódott, megszakadt, örök befejezetlenségre ítélt kéziratok. De hisz miattuk a befejezettek is hamissá válnak, csonkán fejeznek ki engem. Nem volna becsületesebb egészen elhallgatni? Készülök rá és nem félek tőle; amit eddig a kultúráról leírtam, erre volt önbiztató.

*

Meghökkenve olvasom Suarès cikkét a Nouvelle Revue Française-ban, illetve a cikknek csak azt a töredékét, melyet a lap a Mouches à miel-ből átvett; mintha az én töprengéseimre felelne. „volt egy korszak, mondja Suarès, a miénkkel merőben ellentétes, amikor a gondolat hősei folyton istent keresték.” A 17. századra gondol, pontosabban arra a korszakra, amely Montaigne születésével kezdődik és Leibnitz öregedésekor ér véget. A kor költője: Shakespeare, regényírója: Cervantes, fizikusa: Newton és Kepler, filozófusa a határjelzőkön kívül: Pascal, Fermat, Descartes; Galileit, Spinozát, Hobbes-t, Huygenst szinte csak ráadásul említi Suarès. A korszak festője Rembrandt.

Személyesen alig ismerik egymást, legfeljebb levélből. Suarès egy szót sem pazarol a társadalom festésére, amelyben éltek. Elöttem is csak egy pillanatra villan fel: a vallásháborúk legszörnyűbb ideje ez, amikor már nemcsak országok hadakoznak országok ellen, hanem falvak falvak ellen, sőt falvak önmagukban is. Európán nem egy vagy két zsarnok uralkodik, akikhez valahogy mégis alkalmazkodni lehetne, hanem ezer meg ezer, szinte minden járásban egy, és félévenként váltakoznak. A kultúra hordozói és fejlesztői mintha nem is látnák őket; magasan járnak, azért nem ütköznek beléjük? - kérdezem vigasztalódva. Suarès csak azt hangsúlyozza, hogy a társadalom nem tud semmit erről a maroknyi nagy szellemről, akik mégis azt a kort képviselik, akik markukban tartják a jövőt. „De ha a világ minden nemzete köréjük gyűl is, hogy meghallgassa őket, a nyáj legkiválóbb koponyái akkor sem értenének

még semmit abból, ami ezt a kis kört foglalkoztatja. Egymásközt tökéletes világosságú nyelven beszélnek, ami a sokaságnak épp azért homályos.”

E férfiak közül egyetlen egynek sincs képesítése vagy diplomája. Egyiknek sem polgári mestersége a geometria vagy a fizika. Nyoma sincs bennük politikai vagy akárcsak időszerű töprengésnek. Érintkezésükből nem tűnik ki, hogy milyen országhoz tartoznak, hogy mit gondoltak, ha egyáltalában gondoltak valamit a körülöttük dühöngő háborúkról. Ha szükségesnek érzik, hogy közös nevük legyen, beérik azzal, hogy magukat csak becsületes embereknek nevezzék.

Április

„Isten csodája, hogy még áll hazánk.” - Petőfi nem hitt vallási csodában; a csoda neki egyszerűen ésszel föl nem foghatót, illogikust jelent, valami olyast, ami kívül esik a józan, az érdeket, a következményeket latolgató gondolkodáson. A magyarság magatartása valóban ilyen. Létét vakmerő harcainak köszönheti. E harcok kezdettől fogva mindig védekező harcok, az idő teltével mind kétségbeesettebben védekező szabadságharcok. Valamennyi reménytelen. A meglepő az, hogy kitörésül pillanatában a legreménytelenebbek; az ellenség mind annyiszor legalább hússzor erősebb, a józan ész visszatántorodnék ilyen vállalkozástól. A higgadtságáról, tárgyilagos szemléletéről híres nemzet látja, hogy nekiugrása csak kudarccal végződhet, s mégis újra és újra nekiugrik a Góliátnak. Balsejtelmé mindannyiszor valóra válik, de ebből a leckéből sem okul. Történelmünk nem logikára oktat. Arra oktat, s ez benne a vigasztaló és magasztos, hogy nemzetek életében olyan fogalmaknak is van értelme, mint bátorság, merészség, ideákhoz való ragaszkodás. Ezer esztendőket még a népek is csak csodák révén élhetnek; a fönix mintájára.

„Rákóczi átlépi a magyar határt” - szép volt gyermekszememnek a hófehér lobogókkal, fénylő paripákkal, veres díszmagyarokkal rikító olajnyomat, középen, méltóságos urak élén a szép arcú fejedelemmel; de mennyivel szebb s megindítóbb volt az a másik kép, melyet a *Histoire des Révolutions de Hongrie* olvasása közben később maga a fejedelem rajzolt elém. Ezen a képen berúgott zsoldosok tántorognak, rablónvá züllött parasztok hadonásznak fütykösökkel, rongyok lobognak, egy „szemtelen és házsártos” bocskoros nemes hányja-veti magát, szinte az út is lucskos. Oh, az a bevonulás! Az a sereg! Közvetlenül a határ előtt egy nyomorult kis galíciai falu, Szkólya lakosai - talán adóbehajtástól retteggve - fel tudják tartóztatni. A szabadság már-már valami csúnya faluvégi bicskázásban vérzik el. Szerencsére „a feleselés közben egy zsidó rámismert (írja maga Rákóczi), a ricsaj és lökdösés öröme és udvariasságra fordult”. A felszabadításra váró nemzet ott a határnál 200-250 szökevény veszekvő szolgál, akiket a felszabadító is ugyanezen az oldalon egymás után háromszor csöcseléknek nevez, „mely rablás között sajátította a háború elemeit”. Vezérek Esze Tamás mellett egy „bűnei miatt üldözött tolvaj” - aki annak köszönheti tekintélyét, hogy bandájában ő a legkülönb ivó.

Rákóczi legszívesebben visszafordulna; őt nemcsak az a lengyel selyemágy várta, melyről Ady énekelt, de abban a selyempuha szerelem is. Miért nem fordult vissza? Harmincöt év múltán könyve fejezeteinek bevezetőjében szinte soronként föltekint és fölsóhajt „*oh örök igazság!*” hozzád. E pillanatban, e kócos csöcselék közepén is, e testtartásban kell elképzelnünk őt, a tapasztalatlan, huszonhat éves, törékeny, franciásan finom herceget; az égre tekint. Aztán két kézzel belenyúl a szutyokba, szervez, parancsnokokat nevez ki (egy tolvajt és egy iszákost), jelt ad az indulásra. Néhány nap múlva 3000 embere van.

Akkor már maga is elsírja magát a zokogva elébe omló szökött jobbágyok láttán. Így indul neki a Keleti-tengertől a Földközi-tengerig terpeszkedő óriásnak. Közvetlenül előtte 32.000 főnyi ellenség áll. Első csatáját egy ház udvarán vívja, a hadszíntér leírásában ilyen terepmegjelölések vannak: sövény, ól, kapu. A tetőt rágyújtják, félig öltözötten, poggyásza (két útitáska) hátrahagyásával alig tud egérutat nyerni. De most már szoríttatva sem fordul vissza. Veszekvés, iszákosság, tudatlanság (ezt az utóbbit panaszolja legtöbbször), csatavesztés és megaláztatás közepette konokon az égre néz; „oh, örök igazság!” ismétli, szinte már eszelősen. Nemcsak nagy lélek, de tündöklően világos fő is: reménye csak akkor van, mikor sikerül rászedni, vagy rászedetni magát. Mi értelme van hát a vállalkozásnak? Az, ami a mesehősének, aki belülről kirúgja a szörnyeteg állat oldalát. Csatát vesz, de nem ügyet. Károly, Teréz és József alatt miatta nem tudja Ausztria németté emészteni az országot. Daca másfél század múlva Petőfi szemében villan meg; másfél századig csapong elevenen, fészket keresve.

Magatartása semmi esetre sem a másfajta magyaroké, mondjuk Görgeyé, akiben a logika győzött, de az eszme vereséget szenvedett, akinek mindenben igaza volt, csak éppen abban nem, hogy nemzet sorsa felett is adás-vételi alku szabályai szerint lehet dönteni. Görgey nem akart több áldozatot, s ebben igaza volt. Szörnyű, s én képtelen is volnék olyant tanácsolni, hogy annyi áldozat után ilyenkor már nem egyéenként kell számba venni a nemzetet. Az idő, sajnos, nem őt igazolta. Áldozat a józan fegyverletétel után is lett annyi, mint amennyi úgy lett volna, ha 24.000 főnyi seregével nekimegy az ellenségnek, vagy beveszi magát Komáromba, vagy ha gerillaháborút kezd, vagy Kossuth teátrális terve szerint Olaszországba tör, - vagyis ha elmérgesíti a helyzetet, ha a nemzetet nem engedi a lagymatag kiegyezés útjára s azon keresztül oda, ahol most vagyunk. Ha tűzbe dobja magát, a 20. század második decenniumára a nemzet tán főnix sorsra születik. Ő azonban mérnök volt. Példája így visszán is, megáll Rákóczié mellett. Akármekkora is az örök túlerő, még mindig érdemesebb vakmerőnek lennünk, mintsem meggyávnunk, megalkuvónak. Nem meggondolatlanságra biztatnám persze én sem a nemzetet. Csak arra a magatartásra, melyet a két cselekvés, Rákóczié és Kossuthé között a konok nemzet szóval is kifejezett, Berzsenyi ajkán ilyen hitelesgyönyörűen:

Nem félek. A kürt harsogását
A nyihogó paripák szökését
Bátran vigyázom. Nem sokaság, hanem
Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.
Ezt tette Rómát föld urává,
Ez Marathont s Budavárt híressé.

Bár Buda tornyai csak versben álltak rendületlenül.

*

Merésznek persze kifelé a legkönnyebb: befelé légy merész, magadba vágj, ha bátor vagy. Nos, ezen a téren nem sok merészséget mutattunk, ég akkor sem, midőn vágni csak kelevénybe kellett volna. Nem ritka jelenség: a bajnok nekiront Achillesnek, de verejtékezve hátrál a foghúzástól. Elcsüggesztő, milyen gyávák vagyunk mimagunk iránt; szántsándékkal nem írtam úgy, hogy magunkkal szemben. Hogy a fognál maradjak, kérd meg a hőst, hogy nyissa fel a száját, mert alighanem egy odvas agyar miatt nem tud aludni: a köztudat egy tanyai vénasszony rémületével üvölti világgá, hogy meg akarod ölni. Ma sincs másképp. Ma

még sokkal rosszabbul van. Hol a magyar magatartás most, mióta a maga területén, kifelé tehát szabadon él a magyar?

Szekfű neobarokk elméletét semmi sem igazolja jobban, mint az a neobarokk hajlongás, amivel rápirító megállapítását fogadták, mint az a sok gyönyörűen kitekert szófüzér, amivel a megállapítás lényegét eltakarták, szinte a tiltakozásra lendült kezét is megkötötték. Észre vette? Szellemi életünkben ez a neobarokk olyan hiteles barokkot szült, amelyen még a stílus egyik hetedíziglieni őse, a bizantin is teljes pompájában kiütközik. Tele vagyunk sallanggal. A képen, amelyet ez a nemzetismeret nyújt, a magyarság háromszor megcsavart nyakkal ájtatosan az égre néz, szájából papírszalagok kanyarognak: „Tekintélytisztelő vagyok!” „Töríkszakad királpárti vagyok, Petőfi nevét sohasem hallottam”, - pufók angyalakat csak azért nem lát, mert a homlokáról is sallang csüng; az csüng a térdéről, a lábikrájáról, a bokájáról, ellenségei gáncsától nem féltem úgy, mint e gyönyörű díszektől. Kinek ne támadna melege, ha a sokféle azonosulás közben, amire hál’ istennek az ember képes, egy-egy pillanatra magyar részével azonosul?

Hagyján, hogy a mai magyarról ilyen a kép; e szorgalmi alkotás mellé összehasonlításként minden pillanatban fel lehet utaztatni egy dorozsmai kubikost, vagy kövesdi sommást. De hovatovább a magyar múlt csarnokában is addig, ameddig csak a szem ellát, ilyen módon festett és faragott képek sorakoznak. Melléjük már nehezebb felidézni a modellt, s lassanként Kinizsit például magam is azon lóknisan, brillantinosan fogom lelki szemeimmel látni, ahogy nemrégiben egy tanulmányban rácsodálkoztam. Ettől azért tartok, mert ismertem a teremtmények erejét, a szellemiekét is; egy ilyenfajta Sieges-Allée éppúgy kitörhet az országra, akár egy eleven had s még annál a lelkületnél is iszonyúbbat mutathat, mint amit alkotója beleálmodott; pedig az is épp elég. Félős, hogyha ez a Sieges-Allée megszólal, Toldi például nem a kisemmizett legkisebb gondolatait mondja, hanem az érdemes államtitkárait, akiről izomzatát megmintázták. Ha jövőnk nem is, múltunk az alakul. Új tudományos felfedezések alapján? Hallgass meg magántársaságban egy ifjú szellemtörténészt, közírót, vagy bölcselőt, és olvasd el aztán, mit ír. Súlyos történelmi tények, mint például, hogy első királyaink adománylevelének tekintélyes része durva hamisítvány, mint édes szalonpletykák kerengenek. De ha jobb orcádon a magyar vér fut össze pirulásra, bal orcád sem marad érintetlen. A vallás szólamaitól, amelyre kereszteltek, sose húzódoztam annyira, mint mióta azok tegnap még szabadkőműves, sőt szocialista hírlapjaink hasábjain olvashatók. A szép kollektív igehirdetések lelkes népmentő grófok ajakáról hallhatók. Az ember elcsodálkozik, miért e szereposztás-csere? E sok sallang? Miért e sok oda nem való malterdész az épületen? Kinek készül ez a rengeteg gipszkérkedés? A tragikus az, hogy saját magunknak.

Elkáprázódik mindettől az ifjú magyar szeme? Amilyen mértékben elkáprázódik, olyan mértékben válik balkánivá. S annál nagyobbat „destruálódik” (a szükségesnél is jobban), mihelyt megvilágosul. Milyen könnyen megingathatná az ilyen módon nemzeti ifjúság alatt a talapzatot csak egy leheletnyi is abból az „átkos felvilágosulás”-ból, melyet a zsidóságnak szokás tulajdonítani. A zsidóságnak nevezetes asszimilációs hajlama mellett alig bizonyít más élénkebben, mint az, ahogy ifjai az újabbkori elsötétüléshez asszimilálódtak, neofita túlbuzgósággal. Nagyrésztük a fajvédelem terén alig marad el a másik színezetű fajvédők mögött, ha az ő védekezésük újabban valóban a megtámadottak védekezése is. A munkát, a fattyazását: a nemesítő „destrukcióét” nekünk kell elvégeznünk; úgy kell néznünk a nemzetet, amelyhez tartozunk, mintha kívülről néznénk; úgy kell magunkba tekintenünk, mintha idegen szemmel tekintenénk.

*

Sok kéziratot elvesztek. Félig megírt prózák, egy sor híján kész versek röppennek el rejtelmes módon asztalomról, közvetlenül kezem ügyéből, mintha vállam fölött egy cenzor Múza olvasná soraimat s tépné szét azon melegében azt, amivel nem ért egyet. Ki vagyok szolgáltatva neki, akár annak a másiknak, aki az ötleteket súgja; már nem is futok az elragadt művek után, melyek képzeletemben természetesen mind remekművé változnak, nyilván befejezetlenségük révén: az üresen maradt részek a legnemesebb anyaggal pótlódnak. Majd előkerülnek egyszer, gondolom, s bennük van minden bizodalمام. Néha merő tréfából elő is kerülnek, de legtöbbször fájdalmat okoznak, akár a hajdani, eszményesített s már eszménnyé ért kedves nők, amikor megtörtén, ráncosan egyszerre csak valóságosan is elénk bukkannak -: mit szerettünk rajtuk? mit akartunk tőlük? hogy folytassuk a régi udvarlást? - alig van szavunk hozzájuk. Ide iktatok egy ilyen. Sógorom vadászskabátjának soha-azelőtt, soha-azután papírt nem látott belső zsebéből tűnt elő; két vagy három éve ebben a kabátban nyugtalanítottam az ozorai fácánokat és nyulakat. Itt kezdődik, szólok, ha véget ér:

- És a magyarság hivatását miben tetszik látni? - rokonszenves, kitűnő szellemiségű egyetemi hallgatók kérdezik ezt, mind gyakrabban, bizonyára nemcsak tőlem. A magyarságnak már több hivatásáról hallottak, azt szeretnék, ha előadást tartanék az egyre szaporodó hivatások közül arról, amelyet én tartok igazi hivatásnak. A magyarság tele van hivatással; már-már egyebe sincs.

A múltban is sok hivatásunk volt. Így hivatásunk volt például a kereszténység védelme a török ellen. E hivatással nem egyedül csak mi dicsekedhetünk, más népeknek is ez a legfőbb hivatásbeli büszkeségük, ahogy annak hétköznapi, diákosabb megnyilatkozásáról némi meghökkenéssel, sőt sértődöttséggel véletlenül, esztendőkkel ezelőtt értesültem. Még Párizsban egyszer, az Association des Étudiants Chrétiens-ben, mely a családi otthon melegét a mindenütt otthonos Egyház családi melegével pótolva, főleg külföldi diákoknak nyújtott kellemes tűzhelyet a szó szerinti melegedésre és végehosszatlan vitákra. Egy alkalommal egy bolgár diák ismertette a bolgárság hivatását. A bolgárság hivatása, mint tudhattuk, a kereszténység megvédése volt. A bolgárnak nyilván volt valami igaza, ám előadása végén elragadtatta magát, s mintha valami évszázadok óta esedékes számlát nyújtott volna át, azt foglalta ellentmondást nem tűrő mondatba, hogy Európát a bolgárok védték meg a pogány áradattól. Kínosan éreztem magam; a felszólalásban azonban megelőzött egy szerb kartárs, aki határt szabott a bolgár önhittségének, mert hisz nyilvánvaló - gondoljunk csak Rigómezőre, - hogy Európát a szerbek mentették meg. Képzeljék a fölényt, amellyel ez elől egy gyorsbeszédű lengyel elkaparintotta a pálmát Szobieszki kétségtelen érdemeinek emlegetésével. „Nevetséges ez a balkáni kicsinyeskedés”, fordult hozzám egy mellettem ülő svéd leány, - akkor, midőn egy olasz, vagy albán diák épp azt fejtegette, hogyan zárták el az olaszok a török elől nyugatra a Földközi tengert. - „Remélem tudja, hogy Európát tulajdonképpen mi védelmeztük?” hagyta el a béketűrés a svéd keresztényt. - „Hogyne - feleltem feszengve, - csak az a baj, hogy maguk is rosszul; mert közben a törökök mégis csak bejöttek.”

Aztán arra gondoltam: ha a hivatást (ahogy a hivatáshoz illik) mindezek a népek *előre* érezték volna, s nem csupán abban a pillanatban, midőn külön-külön már nyakukon volt a veszély, akkor Bizánc sem esik el. Nem sorolom el valamennyi hivatásunkat.

Újabban Közép-Európában van hivatásunk. A gondolkodó figyelmét bizonyára nem kell felhívni arra, hogy az összes múlt- és jelenbeli magyar hivatások kivétel nélkül külföldi országok érdekében teljesítendő hivatások voltak, soha a saját népünk érdekében; ilyen gavallérok vagyunk. Arra sem, hogy míg helyzetet, esetleg szerepet gazdasági viszonyok szabnak, hivatást valóban csak isten szabhat. Aki hivatásában hisz, logikusan hiszi azt is, hogy a nemzet sorsát és alakulását, de még a politikáét is isten irányítja.

Azok a nemzetek, melyek valóban a többi nemzet életének irányításában is játszanak némi szerepet, nem igen emlegetik a hivatást. Az angolok nyíltan bevallják, hogy nyersanyagot, vagy piacot akarnak, nem Jézus, hanem közelebbről, a machesteri textilérdekeltségek nevében. Tengeri uralmuk nem hivatás, hanem érdek; erkölcs itt csak olyanformán jelenik meg, hogy az érdekeltek azt érzik, vagy azt az érzést tettetik, hogy az ő érdekük másoknak is érdeke. És igazuk lehet, mit tegyünk. Mihelyt bebizonyítják, hogy a képviselt érdekük közérdek, azaz mindenkinek jót akar: az erkölcs is érdekszférájukhoz tartozik, a morál is az övék, a laikus persze, de hát - csavarhatjuk - ezen a téren mindnyájan laikusok vagyunk, a taine-i, renan-i értelemben.

Ezzel szemben nekünk érdeknélküli hivatásaink szoktak lenni.

Ez most

A kézirat itt szakad meg, pályavégző csuklással. A kukoricaszár-kötegre emlékszem, amelyen ülve írtam, a csillogó ökönyálakra, melyek nekem alpesi felhőket varázsoltak a pincehelyi-görbei szőlőhegyek derekára, a fekete földiszederre, mellyel szomjam csillapítottam; a nagy karikában fölbukfencező utolsó nyúl halálos sikolyára, amely épp olyan, de kísérteties pontossággal, akár a kisdedeké, s amely engem egyszerűen kiállított a vidám durrogtatással vonuló „zsák”-ból. Ezek révén halványan felrémlik az is, amit vártamban még elírtam volna, ha a sógorok hada nem idő előtt csörtet ki a kukoricából. A szent hivatások után sorra vettem volna azokat a nemes tulajdonságokat, amelyekkel a különböző nemzetek, mint jellegzetes nemzeti értékkel dicsekednek. A felesleges sallangok ellen írtam volna, azok nélkül is van elég díszünk. A jellegzetes nemzeti vonások egy része Grönlandtól a Fokföldig mindenütt szó szerint ugyanaz, s főleg hálásra-evésre, vendéglátásra vonatkozik; a pálma e téren, mint tudjuk, állítólag az eszkimóké, s hála istennek nem a magyaroké, akik tapasztalatom szerint már nem szerén túl vendégszeretőek, amiben igazuk is van, mert ahány vendég, az még mind kitérte őket a házból. Az álbarokk nemzeti jótulajdonságok másik része már változatosabb, a büntetőkönyv csaknem minden passzusát magában foglalja. Az egyik nép a kegyetlenkedésével kérkedik, a másik azzal, hogy élelmes, remekül tud vagyont szerezni (másoktól), a harmadik a kérlelhetetlen, már-már szentségzsamba menő önzésével, a negyedik... felesleges valamennyit felsorolni; végső tanulságul azt vonhatjuk le belőlük, hogy gyakran minél nagyobb közösség alakít ki a maga számára erkölcsi normát, annál könnyebben függetleníti magát azoktól az erkölcsi tételektől, amelyeket saját egyedei számára ő maga is kiszab. A nagy közösségek eszmei magatartása alig különbözik az utcai tömegek különleges lélekalkatától. Természetes az egyéni felelősség szétoldódik a milliókéban.

Mi magyarok ebben is kivételek vagyunk. Nemzeti büszkélkedésünk, ha közelebbről megnézzük, megindító. Mi elsősorban lojalísak vagyunk, a lojalitásnak külön magyar értelmezésében, vagyis úgy, hogy hajlandók vagyunk, sőt boldogok, ha érdek nélkül, ingyen, a legkisebb ellenszolgáltatás nélkül fölálldozhatjuk életünket és vérünket.

Hivatás dolgában tehát tanácsos a szerénység, nekünk kétszeresen is. Én beérném, ha a kereszténység helyett, melyet isten sugallt és teremtett, s így nyilván adott esetben meg is tud védeni, a nemzet a védtelenek, az özvegyek, árvák, a munkások és nincstelenek védelmére adná magát, s ha nagyra akar nézni, hát a kereszténység elveinek védelmére. Közép-európai hivatásunkat is tehát abban látom, hogy gyorsan, minden mellékgondolat nélkül valósítsuk meg magunk számára mindazt, ami nemcsak egy népet, de több népet is boldoggá és szabaddá tehet: a rengeteg ígéretet. Az legyen a hivatásunk, hogy feláldozzuk magunkat a példára, a kísérletre. Kezdjük ezt a lehető legalacsonyabban, például a napszámberék rendezésével, de vigyük oly magasra, hogy minden nemzet sóvár irigységgel nézzen ránk és kívánczozzék, hívás

nélkül is, felénk. Barátaim, a 19. század tele volt hivatáshirdetővel, világmegváltó utópistával; mennyivel többre becsülöm náluk azokat, akik egyszerűen csak a jobbágyokat akarták megváltani terheiktől. Minél magasabb, magasztosabb egy idea, tapasztalatom szerint mostanában annál kevesebbre kötelez itt, e lapos földön. Sokan csak azért vallják, mert a magasság távolságot is jelent.

Ilyesmikkel pótlódott volna a határbeli, szabad levegő szülte elmélkedés, melyet hazám ifjúságának szántam. Nemcsak azért iktatom ide, mert mostani gondolataimba vág, azért is, mert látszólag ellentmond a mostaniaknak: a jelenről, a jövőről szól, s a józanságot dicséri, ellentétben a múltból levonható illogikussággal. Ilyesmi egy ember magatartásában sem ellentét, még kevésbé egy nemzetében. A hamis gondolatokkal szemben logikusnak kell lennünk, az igaziaknak akár felelőtlenül átadhatjuk magunkat, megfelelnek azok értünk is, oh örök igazság!

Május

Nem dicsérem a magyarságot, öndicséret lenne; a dicséretet másoktól kell kiérdemelnünk; nyilván előbb elérjük az őszinteséggel, a férfias önvizsgálódással, mint holmi asszonyos magakelletésével. A dicséret elsősorban a szerepet illeti, s csak azután a szerep betöltőit, de akkor is csak a szerep végén, vagy egy-két nagy jelenet után.

A történelem úgy nevel, hogy néha kezdőket állít hatalmas feladat elé; rendezésében az az izgató, hogy eladdig dilettánsokra bíz óriási szerepet; így vizsgáztatja őket, így ad nekik helyet egy csapásra a *csillagok* soraiban; vagy zárja ki őket örökre a fényszórók köréből. A bevált kitűnőségeket pedig úgy vizsgáztatja, hogy átmenetileg hálátlan szerepet ad nekik. A kápolnai vad tumultusban - hogy csak egy jelenetről lebbentsük félre a függönyt - öntudatos, emberi méltóságukra már századok óta keményen rátarti tiroli parasztok, sőt talán már forradalmian is öntudatos cseh iparoslegények (Bakunin akkoriban köztük élt) szögeztek szuronyt s rohantak jozefinista-mód aufklárista bécsi tiszték vezetésével, harsogó »Hoch Kaiser!« kiáltással az ellenségre. Arra a néhány ezer nincstelen jobbágyfiúra, akik még egy év előtt otthon szisszenés nélkül hajoltak a deresre, ijedten kapták le süvegjüket a zsarnokság legparányibb megyei töredéke előtt, de akik itt mégis a maguk »Éljen a Szabadság!« kiáltásával valóban a Világ szabadságért verekedtek, verték szerencsésen szét a tudatos, vagy öntudatlan bérenceket. A történelem figyelője, aki a távolból csak a kiáltásokat hallja, a magyarok mellé áll, ha a történelemben a fejlődés áramait, az ideák megvalósításának folyamatát figyeli. Ily pillanatban Szeretlek látni, nemzetem, s bízom Vak végzetedben.

Kívülről jövő támadás ellen a nemzet a szabadság gondolkörében válik egységessé, válik nemzetté, ezt valósítja meg a világban. Elsősorban tehát a világnak tesz szolgálatot. Magára nemigen gondol: a Szabadság gondolatát befelé nemigen tudta megvalósítani, ahogy már mondtam. Történelmi véletlenek özönével lehetne magyarázni, miért nem került erre is sor, miképp alakult ki a magyarságnak ez a kifelé-más, befelé-más természete. Gondom azonban nem a magyarázat, hanem a biztatás: hogy befelé is olyan magatartást tanúsítson, mint kifelé, hogy a szabadságot ne csak héj módjára viselje, de húsává-vérévé váltsa. Kezdetől ez a magyar jobbak gondja. Megfordítva a „kis nép, nagy nemzet” szép mondatot: kis nemzet mivoltunkból nagy nép lehetünk, ha a ránk rótt szerepet végig betöltjük. Azzal, ha sorsunkkal azonosulunk, ízig-vérig; ha a Szabadságot magunkra is alkalmazzuk.

*

Az »események forгатagát«, a »történelem szédült iramát« már úgy nézem, mint itt a tanyán a köpülőgépekét: zavart, micsoda habot vernek, de közben szétválasztanak, egy pár perc múlva a savó tetején ott úszik ezer apró darabkában a vaj, csak össze kell gyúrni. Ha gondolataimat ilyen erők indították is meg, az eredményt már látom; anélkül, hogy különösképpen akartam volna, a találomra leírt mondatok fölött ott úszik a világnézet, akár tételekbe is gyúrhatnám, sőt politikai programmá: legyen a magyarság egyedeiben, külön-külön is olyan szabad, mint összességében; rendben, egészségesen az ő atomjai ebben az áramkörben kerengjenek. De az általánosságnál jobban érdekel az, amit abból rögtön magamra alkalmazhatok. Ez is megvan, ez a világnézet is kész, régebbtől gyakorlom, mint hangoztatom; egy mondatba gyúrva a mélység és a magasság találkozik benne, ezért használható tán mások számára is. Életemnek programot és értelmet az adna, ha a gondolatok terén mindig a legmagasabb régiókban járhatnék, s amit ott lelek, azt a társadalom, a valóság legalacsonyabb osztályainak oszthatnám szét; itthon először az agrárproletárságnak.

A léleknek ez az átdolgozó működése titokzatos, akár a nemzése, de volt már benne részem, volt eset, hogy gyönyörét szinte a bőrömön éreztem. Mikor „faluvizsgáló” utaimat jártam, olvasmányul könyvet sose a tanulmányozandó tájról, vagy népről szólót vittem magammal (amely az anyaggyűjtést megkönnyebbítette volna), hanem ösztönösen mindig a szellem legelvontabb alkotásait. Jó egynéhány évi neki-nekiindulás után Pascalt a h.-i sommásistálló priccsén olvastam el egyhuzamban, mily lelkesen, azonnal milyen tökéletesen értve a gondolat legfinomabb nyílását is! Boldogság volt ez is; de a másik, a titokzatosabb, a mélyebb az volt, midőn este az aratókkal beszélgetve egyszerre megéreztem, hogy mondandóimat Pascal szelleme hatja át (anélkül, hogy gondolataiból csak egy töredék is eszembe ötlött volna), s ezt a szellemet öntudatlanul átvették a nehézillatú kaszások is; csöndes derűvel bólogatva ők is ebben a szellemben beszéltek. Az igazságról beszélgettünk, mely mindig a szegények oldalán áll csak azért, mert azoknak nincs módjuk igazságtalanságot elkövetni. Hát ezért soha ne is legyen, maradjanak meg mindvégig szegénynek? A kérdés nem volt könnyű.

Ahogy irodalmi pártállásom, úgy politikai pártállásom sincs, eszményeim azonban vannak. Politikában azok az egyszerű Csala Imrék, Szántó Kovács Jánosok, akik a századfordulón oly férfias öntudattal, bölcs higgadtsággal s mégis forradalmi merészséggel álltak az alföldi szegényparasztság élén, Bánffy huszárjainak kardcsapásai alatt, a derestörvény bírói pulpitusai előtt! Politikai irányzatot egyes-egyedül csak akkor, s azért vallanék, midőn ez a szűkítés elvალaszt, megakadályozza, hogy máshova sorozzanak. Barátaim, ifjúságom harcos társai most egymásután csatlakoznak valahová, s a kérdéssel szorítanak: te hová állsz? Én ezek mellé.

Ismerem ezeknek az egyszerű agrárszocialistáknak, ezeknek a Fekete Nagy Andrásoknak, Bors Páloknak, Szilágyi Albertoknak életét; műveltségük és elvhűségük előtt „gladiatori félénk tisztelettel” emelt kalapot egy főispán, Vadnay Andor is; igaz, hogy Magyarországnak azóta sem volt három oly művelt főispánja, mint ő, nagyszerű szociológiai népleíró könyve, a „Tizamellékről” című előtt nekünk kell kalapot emelnünk, gladiatori bajtársiassággal. De ismerem ezeknek a Tolsztojt, Lafarague-ot, Petőfit forgató kubikusoknak és részeseknek nemcsak eszmevilágát, hanem lelkivilágát is; a szocializmus gondolata itt kezdett sarjadoszni honi talajból (amit később annyit hiányoltak rajta), itt tiporták el, csirájában. Pártban nem tudnék megmaradni semmiféleben, de boldog otthoniassággal állnék e megindítóan bölcs és hős férfiak sorában, a fiaikéban! Egyik kezemmel az ő jobbukat fognám úgy, hogy közben a másikkal egy percre sem ereszteném el Pascalét, mindazokét, akik tekintetüket rád vetették, oh változásaidban-kanyargásaidban is mindig egyirányú justice éternelle! Így tudnám megvalósítani igazán azt a kétkulacsosságot, melynek vádja eleddig sajnos érdemtelenül ért; így lehetnék az a mohón futó gyökér, az a konok füst, mely Németh László szerint oly hajlékonyan kavargó, hogy (ezt már én teszem hozzá) egyszerre két oltárnak áldozhasson! Így

tudnék pártot fogni a szó etimológiai értelmében; így tudnék nem e nép mellé állni, hanem felnyúlva is megmaradni e népben minden áron, kettétépetés vagy kettétépődés nélkül. Nehéz vállalkozás. Eddig került annyi gyötrő erőfeszítésbe, hajlongásba, szívósságba, sőt akarnokságba, mint amennyire a naponként változó szelek közt is fűszálnak vagy a jegenyének szüksége van, vagy a pásztortűznek, füstjével és fényével egyetemben. A táj felett naponta cserélődött a szeles mennybolt. A veszély nem az volt, hogy a véletlen kigyúlt szellemet gyanús mocsárlángnak tartva, ezideig minden szél ki akarta oltani. Az, hogy az így nagy lángra szított szellem (már nem magamról beszélek) maga esett kísértésbe: különb hely való a te ragyogásodnak, magasabb! Elfeledkezve arról, hogy ragyogni hévvel csak azon a földön tud, amelynek bomlástermékeit fényre váltotta át.

*

Elítéltek. A lépcsőn lejövet döbbsentem rá igazi bűnömre, arra, hogy semmi büntudatot nem éreztem.

*

Ma, a következő nap, ismét elítéltek. Véletlenszerű, de annak is már szinte humoros, hogy valahányszor a nemzet eddig valamilyen formában hivatalosan megbélyegzett, mindannyiszor épp akkor várta el, hogy én viszont koszorút tegyek rá. Ma is még, jóformán meg sem értettem a bíró szavát, hogy miért kellett engem nemzetgyalázásért elítélnie, máris rohannom kellett, ezúttal egy angol íróval való találkozásra, hogy megmagyarázzam neki, a baloldali kartársnak, hogy a magyarság miért nem olyan, mint amilyennek festegeti némely állam baloldalja, amely azáltal, hogy kormánya programját követi és szolgálja, épp olyan szolgálta lesz néha észrevétlenül is, akár az, akit megfizetnek ezért.

*

Közhelyeket ismétlek, akár a lírában, ahol Terpandrosz óta alig folyik másról szó, mint arról, hogy a költő nem helyesli a halált, a közállapotokat, a nők magatartását. Vagy nagyritkán helyesli. A százszor elintézett kérdések azáltal elevenülnek meg, hogy ki teszi fel azokat: nem ők méretnek újra s újra: ők mérik az embereket, így válnak örökéletűvé. Így mérnek engem is az örök magyar kérdések, és rajtam - egy részen át - az egész magyarságot. Szinte kísérleti alanyként figyelem magamat (még a kelleténél is nagyobb tárgyilagossággal, sőt szigorral, sőt néha - magamnak csak megengedhetem - ellenségeskedéssel); csak ennyiben foglalkoztat: örvendeztet meg, vagy ver le, hogy magyar vagyok, egy rész a nemzetből, melynek így - ha a testen és véren át kiütözik - rajtam is ki kell ütököznie.

*

Mondjuk népfí vagyok; nagyapa, becsületszavamra, juhász volt; bár ez csak árnyalattal segít másoknál közelebb a néphez: valamelyik nagyapja mindenkinek juhász volt, Éva nem szült árvaszéki ülnököket; a néphez tartozás időrend, emlékezet dolga, az ösztönök emlékezeté. A népről nincs semmiféle különösebb titkom. Az írók és köztisztviselők világában, ahová engem sorsom nem fel, nem ki, csak elvetett, pontosan azzal az ösztönrel tájékozodom, úgy, akár a falu végén, a pusztán hajdan, amidőn még tetőtől-talpig bontatlanul, egész hitelesen kucsmával s csizmával voltam népies. Megálllok, rábámulok a mondat végén erre a szóra; szimatolom, mi is van benne. Mi a változás, mióta a népiesség nem foltozott öltöny, hanem jelző rajtam?

Egy-egy pillanatra körülvesz az a vastag közeg, melyben ifjúságom telt; leginkább orrom idézi fel, egy-egy emlékeztető, véletlenül elkapott illatfoszlány révén. Van, hogy tavaszi lapuk nyers kipárolgását érzem, s ez jelenti az ifjúságot. De legtöbbször áporodott pincedoh hozza fel az ifjúságot, a szülei vagy nagyszülei házat. Vagy az a savanyú-édes szag, amit a tűzhelyhez nyújtott havas lábbeli terjeszt, s már szemem előtt is vannak a nehéz lábbelik, amint döngve leverik a havat s utánuk most már rendre feltűnnek a csizmákat mozgató buggyos térdek, törzsek, vállak, mélyet bókolva az alacsony szemöldökfának. Rég elfeledt alakok lépnek be körömbé, az udvarra néző kis szobába, ahol magam is régi alakzatomban kuporgok egy szalmaszéken, rendszerint az apró ablak előtt, s majdnem azzal a kiejtéssel, ahogy a múlt századi népszínművek beszéltek a parasztokat, megkérdik tőlem: mit olvasol, ecsém? Catullus vagy Verhaeren verseit olvasom, illetve preparálom ki belőlük a szavakat, kínlódva, mert agyam sírnivalóan nehezen fog. Később Grave-ot olvasom, hónapokig. Ezt meg is mondom, s ha kérdeznak, még többet mondok, annál is, amit tudok, mert beszélni még szeretek. Ruteboeuf angyali verseiről és pokoli életéről beszélek, vigyázva, hogy lehetőleg azt mondjam róla, amit a múlt héten, mert nagymama ide fülel a krumplihámozásból és helyreigazít; a költőt már ismeri ő is, egész Magyarországon mi ketten ismerjük, ott a temető-utca második házában, Cecén. A válasz elbeszéléseimre természetesen nem afféle hű az árgyelusát a beste burkusának, hanem közönyös, vagy biztató bólintgatás, esetleg egy-pár váratlan kérdés, olyasféle, aminőt én teszek fel, ha régi ismerőssel összeakadva az utcán azt hallom, hogy holnap Dél-Amerikába utazik, hidat épít az Amazon valamelyik mellékfolyóján. Ruteboeuf az első francia lírikus volt, vele kezdődik a világi, sőt antiklerikális költészet; Szent Lajos és Merész Fülöp alatt élt, két századdal megelőzve Villont, a nyomorban és csavargásban is. Nem akasztották fel, Közép-Európában ezért nem fordítják, noha írt egy Vengeance du Charlot le Juif-et is.

*

Ezért rándulok meg vajon egy kicsit, valahányszor egy plasztrónos úr is ecsémnek szólít s azon az árgyelusos hangon kezd szót velem: érintkezik vagy azonosulgat a néppel? S mikor ráadásul még tőlem is ilyen burkusan hangot vár (vaskos szavakkal, zamatos „népi” szókimondással gerjesztve rá étvágyat), ezért szeretném orron pöccinteni, hogy hátrább az agarakkal? Ugyanilyen hatással van rám, mikor a nép közvetett ellenségei visszhangozzák nekem a parasztság jajait, dörögnek a dzsenti és az arisztokrácia ellen, akit tegnap még rajongva majmoltak, de aki ellen (mert átmenetileg elfordult tőlük) most, átmenetileg szövetségre vagy feltékenységkeltő barátságra van szükségük. Nem azért sértődöm meg, mert ilyen könnyen parasztnak tartanak, hanem azért, mert parasztfogásra tartanak ilyen könnyűnek. Nem egyszer volt ilyenben részem; volt olyanban is, mely mosolyra, gúnyolódásra ingerelt, s ezek közül olyan is, midőn én próbáltam - merő játékból - urat fogni, vagy legalább zavarba ejteni. Hálás téma volna hosszabban is elmondanom találkozásomat honunk egyik legbefolyásosabb politikusával. Ellenezte a választójog hosszú jelzői közül már nem is tudom melyiket, azzal a hagyományos érveléssel, hogy a magyar nép arra még nem ért meg. Ezt őszintén gondolta, mert egy másik befolyásos politikusnak, aki rendesen halálos ellenfele, de akkor épp kebelbarátja volt, őszintén bevallotta, hogy szemtől-szembe még nem találkozott olyan népi származékkal, akinek révén a nép igazi lelkületére következtethetett volna; fogalma sincs, igazából hogy is elmélkednek a milliók. E szerénység jó észjárásra vall. A politikusmód jóbarát megígérte, hogy ő szerez neki egyet. Választása reám esett. Az első jóbarát mintha már olvasott volna valamit tőlem; a másik ugyan semmit sem olvasott, de két alkalommal beszélt velem, s tudta, pusztai vagyok. Itt volt az alkalom, hogy a népet méltó módon képviseljem. Szmoking és lakkcipő akkor volt rajtam először és ezideig utoljára. A finom klub lépcsőin fölfelé lépdelve egy pillanatra átvillant fejemen, hogy kiveszem zsebóráim üvegét s azt is

fölillesztem, de erről letettem. Dicséretére legyen mondva, a kitűnő honatya az első tíz mondat után fürkésző, lapos tekintetével nemcsak kártyáimba, de lelkületembe is beelátott. A nép lelkületére ezúttal sem volt kíváncsi. Le Bonról beszélgettünk annak kapcsán, hogy egy mellékmondat csücskében leszóltam.

Népiességem csalhatatlan jelét abban látom, hogy obszcén szót világeletemben még véletlenül sem ejtettem ki (parasztok között még álmomban sem), hogy a részegek és duhajok feszélyeznek, hogy elpirulok, ha egy cselédleány bokorugrós szoknyában a színpadra lép s ott énekelni kezd a tapsoló nagyságának (aki a konyhában ezért megpofozza), ha az állomáson egy ártatlan kiscigány Laokoonként vergődve a közhelyek füzérében végehosszatlan dikciót intéz a népjóléti miniszterhez. Tartsunk távolságot, azaz illemt, gondolom s arra gondolva, hogy Arany mint pirult volna ilyen esetekben a nép helyett, bizonyosan tudom, hogy ebben magyar vagyok. Ez azért tetszik nekem, ez a szemérmesség (a »magyar paraszt méltósága«), mert minden fajtában tetszene, mert fajtáktól függetlenül emberi értéknek tarthatom. Végre egy tulajdonság, amely nemes annak ellenére is, hogy nagy csoportot, tán egész fajtát jellemez! (A fajták »jellegzetes ismérvei« engem, az egyént, majd mindig viszolygással töltenek el. Csak azt becsülöm, amit minden fajtától elvárhatok. Ily úton keresem magamban a népiest s ha a magyarság jellemvonásait valóban a nép őrzi, hát a magyart. Leggyakrabban párnázott ajtajú hivatali vagy fogadósobákban, márványburkolatú folyosókon, szellemi összejöveteleken villantatta viselkedésével vagy észjárásával valaki agyamba: »micsoda közönséges paraszt«.)

*

A népről nem azért beszélek, mert a népből eredtem. Abból, hogy mondandóm parciális, nem következik, hogy igazságom is az.

*

S ha egyszer leleplezném, hogy igazából gróf Mittudom-kicsodának hívnak, vagy Rosenthal Amáliának? Megváltozna ezzel annak értelme vagy érvénye, amit a népről írtam s gondolok? Bizonyos, hogy alkotás akkor válik művé, amidőn eleven, egész ember tűnik föl mögötte és felel érte. De ez az ember is a mű által teremődik. Szegény Kerényi is énekelt a Szabadságról, vérét is ontotta, ötszörte mártirabb, hátborzongatóbb halált halt érte, mint a segesvári áldozat (lakástalanul, tébolyultan négykézláb egy kemencébe mászott be, s ott égette agyon magát Amerikában), s még sem ő lett a Szabadság nagy költője. Az ember igazolja a művet, de előbb magát kell igazolnia a művel. Nemcsak Segesvár magyarázza Petőfit, de megfordítva is.

Július 28.

Semmi szükség már, hogy a nép mondandóját írók közvetítsék, színezzék. Csak rontanának rajta. Ez a mondandó tömör, méltóságos és félreérthetetlen. Cocteau mondja a »Szakmai titkok« című könyvecskéjében, hogy a stíluson sokan azt értik: egyszerű dolgot bonyolultan leírni. Holott a jó stílus bonyolult dolgok minél egyszerűbb leírását jelenti. Így ír a nép is. A papírra, mit elébe teszünk, rögtön a lényegvet, bevezetés és magyarázat nélkül; nem becsüli le az olvasó értelmét. Amennyire díszít és farag meséiben és dalaiban, itt annyira puritán. Ösztönösen érzi a hatás fogásait. Szabó Zoltán kitűnő könyvében is a legmegrázóbb lapokat az iskolás gyermekek írták, irányt mutatva az egész műfajnak. Több mint négyszáz ilyen papírlap fekszik előttem.

A jó írásműnek kijáró tisztelettel rendezem őket, akár egy költő irodalmi hagyatékát, akár egy véletlenül felfedezett kódex szövegét. Tudom, mivel van dolgom. Feladatom csak a kibetűzés; az értékelést, az anyag felhasználását is az illetékesekre hagyom; a papírlapok súlyos üzenetet tartalmaznak.

Az üzenetek pontosan úgy készültek, ahogy mondtam; a nép, gyermeke és felnőttje vegyest, íróeszközt és papírt kapott. A papírlapon kérdések voltak, ezekre kellett felelni; ősi módszere ez sokfajta néptudománynak, az országlásnak is: a választási szavazócédulák sem egyebek. Itt ezek a kérdések voltak a kések, melyek érintésére az ősi törzsök bugyogni kezdte levét. Az adatok ugyanis egy színmagyar faluból valók.

A kérdések megszövegezésénél én is közreműködtem, most a válaszok átolvastakor látom, hogy nem elég buzgalommal. A kérdések egy része felesleges volt, vagy értelmetlen, a nép vállvonással felelt, vagy még azzal sem. A bizottságnak, amely a kérdéseket összeállította, többféle célja volt. Elsősorban a nép lelkivilágáról, értelmi képességéről, tehetségéről vagy fogyatékoságáról akart megbízható adatokat nyerni.

A felnőttek is külön lapot kaptak, a gyermekek is. A gyermekek, fiúk és lányok lapján 14 kérdés volt.

- *Melyik évszakot szereted a legjobban és miért?* - hangzott az első, rögtön feleslegesen, legalább is az én szempontomból, mert a kérdésekből a test és lélek együttes állapotát, magát az egész emberi lényt akartam megismerni. A gyermekek természetesen a nyarat szerették legjobban, azért, mert akkor nincs hideg. A kérdéstől azok vártak valamit, akik a gyermekek értelmiségi fokát vizsgálták: vajon hány éves koruktól fogva jutnak azok némi tapasztalatra? Már a hétévesek zöme is azt tapasztalta, hogy fájni nem jó.

Kevés eredményt hozott a következő kérdés is: *Melyik állatot szereted a legjobban és miért?* A lovat szerették, mert az hús, és a disznót, mert azt meg lehet enni. A macskát csak egy kilencéves kisleány szerette, nem mondta meg, miért.

Hogy mire valók a fák, meg a virágok, a gyermekek erre is megfeleltek, csaknem egyöntetűen. A fa árnyékot ad, tüzelőt, esetleg gyümölcsöt, a virágot szagolni lehet. Mást én sem igen tudnék mondani.

Fogasabb és jellemnyitőbb volt már a következő kérdés. Külön írom ide a lányok és külön a fiúk feleletét, minden sorrend nélkül, ahogy a papírlapok épp összehányódtak. A neveket nem jegyzem fel. Így névtelenül reám még jobban hatnak. Mintha egy ismeretlen néptömeg litániája hangzanék, hol emelkedő, hol süllyedő ritmussal és erővel a mélyből, mintha egy kardal szállna fel láthatatlan ajkáról, egy kollektív és szimultán szabadvers. A felelők első csoportjában 7-10 éves kislányok állnak. Kéziratukhoz nem nyúltam hozzá, ahogy tájszavaikhoz, kiejtésükhöz sem nyúlnék. A maguk nyelvén beszélek. Úgy ahogy egy mező megszólalna, az isten egy kérdésére. A kérdés ez volt: *Kihez szeretnél hasonló lenni s miért?*

Én Tóth Jucira mert nagy meg szép meg piros és kövér

Keresztanyámho én mert jó

Böskéhez én mert szép

Istenhez én mert ad ruhát

Anyámhoz mert szép derék

Ajó isten kéhez mert az jó ember

Én anyám hoz hasonlítok

*Én a kereszt anyámra mert az sokat dolgozik
Ajó istenhez mert a világ az övé de minden része
Én ángyikához mert szép és jószívű és érzésű
Én ojan szeretnék leni ojan hogy mindenki szeretne
Én Juliskához mert kövér
Én istenkéhez mert szeret
Tot Marisho mert szép a képe*

A fiúk is ezt a szöveget fűjják, de hangjuk itt-ott már mutálni kezd; személyessé is válik.

*Én janihoz szeretnék hasonlítani mert jani kövér de én nem
Én lajcsikát szeretem legjobban azért ha ő mindig hív magával
Én lacinkhoz mert olyan mint én
Olyan nincs
Én Lacsához kövér
Anyámhoz mert szeretem
Én apámhoz akarok hasonlítani
Királyhoz én met anak sok a péze
Én szeretnék lajosunkhoz azért met szép mer kövér
Apámhoz, mert apám
Apámhoz szeretnék hasonlítani miér azért me aszeretem
Én apához szeretnék hasonló lenni mert szép
Kihez szeretnék hasonlítani én csak apámhoz szeretnék hasonlítani majd ha nagy leszek
Én Balázs Erzsikre a karok hasonlítani
Én az édesanyámhoz szeretnék huzni mer az szép kövér
Lajcsihoz azért mert szép kövér meg szép piros
Én legjobban szeretem anyámat
Királyhoz én mert sok pénzt kapok
Királyhoz én*

Az utolsó két mondat ugyanattól a hétesztendős Ferikétől való. Az adatfelvevő kisasszony cukorral jutalmazta a ceruzával bajlódókat. Ez a kis író volt az egyetlen, aki a vallomásra, vagy keresetre másodszor is visszajött. Nem turpisságból. »Rágva mindig írnék én«. Második munkáját a bizottság nem használhatta, de az értelmi képességet vizsgáló osztálynak azt ajánlottam, hogy életrevalóságból kérdés nélkül öt jó pontot adjanak neki.

A következő kérdés még jobban elevenbe vágott: *Mit tennél, ha nagyon gazdag lennél?* Most is előbb a lányok felelnek, sokkal szaporábban, mint eddig, egyik-másikból csak úgy ömlik a szó. Az egyéniség is kezd kiütközni.

*Mit tennék én vennék ruhát vennék bűzát cipőt vennék harisnyát meg vennék kötőt
Dolgoznék én vennék ruhát papucsot egy almát
Ruhát cipőt nalykabátot csizmát kötőt tálat tányért*

Én ha gazdag vagyok én adok a szegénynek ha e jön
Én azt szeretném hogy házam lene és földem
Szegínek adnák píz magamnak ruhát
Én biciklit fazékot veszek nagy kabátot veszek
Ha nagyon gazdag lennék akkor örülnék
Ha egy vilát venék rajta boldog leszek
Én a szegények számára gyűtenék a töbi pészzen meg vetem játékot meg enivalót meg ruhát
Azt tevék hogy elmenék dolgozni és aból pénzből venék magamnak ruhát és cipőt
Nem tudom én
Nem csinálnánk semmit csak mindig ennénk azt a jó hust meg az urak csak sétálnak
Semmit
Én földet venék és házat építenék rá fel ruháznám magamat hogy legyen
Venék cipőt meg ruhát meg butort meg asztalt meg sifont
Szántanék vetnék cséplénék akkor adnék a szegények nek búzát pénzt és ugy adna nekem is a jó Isten magamnak vennék egy öltözet ruhát
Ha én nagyon gazdag lenék én adnék a szegényeknek a szegényeket és a betegeket megjutalmaznám a rossznak pedig nem adnék semit
Én a szegények számára a pénzemet minden honaba odaadnám a szegények számára kiosztanám venék 2 lovat megy hintót én magamnak
Én a szegényeknek gyűjtenék pénzt és elküldeném a postásbácsiva befognák a lovat és elvinék
Lovat venék kocsit tehenet disznót meg egy tyukot
Én a szegényeknek nagyon

Nem másolom le mind a feleletet, az eddigiekben is sok az ismétlés. A többi képzeletbeli 7-10 esztendőös gazdag is a szegényeknek gyűjtene, házat vásárolna és hozzá egy kötényt.

Ilyen a fiúk válasza is. A különbség az, hogy az ismétlődő vágyalom náluk így kezdődik: lovat veszek, kocsit, földet. Mutatóul csak néhány választ sorolok fel: a falu lelkivilágának képe már világosul.

Lovat meg tehenet venék meg vennék disznót meg nap számba mennék

Ruházkodnék

Én ha s z e g é n y (így) lenék pénzt adnék a szegények számára mert nagyon sókat dolgozhatnak

Én venék két lovat meg két tehenet meg három disznót tíz libát

Én azt csinálnám hogy a betegeknek oda adnám a pénzt

A szegények számára mindig oda adnám a pénzt hogy ők is legyenek gazdagok

Minden szegénynek adnék egyegy pegőt

Szegények számára kiosztanám az összes pénzt és menék napszámba és keresnék sok pénzt és venék rajta ruhát

A tartalmas írásmű kezdőknek nem könnyű olvasmány, nem is élvezetes. Az volt a tervem, hogy egy-két részlet lemásolása után taglalni fogom az írásműveket az irány szempontjából (hogy - például - miért fordul elő bennük oly sokszor és oly nyomatékosan a személyes névmás), aztán a tárgyilagosság szempontjából, majd a lelki magatartásából. Most feleslegesnek érzem. Az olvasó szövegmagyarázat nélkül is látja a lényegét. Ahogy Ráskay Lea buzgó másolásai egyszerű fordulataikkal felidéztek a hajdan volt Nyulak szigetét, a jó tekintetű olvasó ezekből a keresetlen írásművekből is látja a hátteret. Elképzelheti a szerzőket is. Bizonyára meglátja az ilyen elírásnak látszó mondatok mély lelki tartalmát is: a szegényeket és betegeket *megjutalmaznám*.

Július 30.

Pedagógusok, lélekbúvárok faggatták hetekig a falvat. Orvosok is jöttek, érverést számoltak a mellre szívhallgatót nyomtak, négyszáz embernek lehúzták az alsó szemhéját; így próbáltak átlátni a népen, vagy legalább belelátani, egy pillanatra. Álomboncolók is voltak; mások a nép gyakrabban és hangosabban ejtett szavait jegyezték és rostálták: a népdalokat. A különböző műszerek előtt hosszú sorban álltak a férfiak és nők, kihallgatásra várva, mint valami tömegper tanúi. A feladat nem volt könnyű: a nép szavát nehéz megérteni.

Én régóta tudtam ezt, ezért izgatott különösképpen a vállalkozás. Mit tudunk meg - meg tudunk-e valamit? Az eleven embernek csak testét látjuk, lelkét nem. A hatalmas óriásoknak, a nemzeteknek viszont csak lelki alakja áll tisztán és pontosan, de némán előttünk; amivel a lélek pillanatonként, vagy akárcsak évenként kifejezhetné magát, a test az megfoghatatlan. Nyelvét nem mozdítja akárkinek. Igyekeztünk a kérdéseket ügyesen, sőt ravaszul feltenni.

Testi állapotáról a falu, akár az egyén, elég hamar adott választ, csaknem az első »hogy vagy?«-ra. A községbeli gyermekek átlag 1 1/2-2 évvel maradtak el fejlődésben a hasonló korú külvárosi gyermekek mögött - ez már két-három napi vizsgálat után kiderült.

A lélekről most is előbb a közlékenyebb természetűek, a gyermekek kaptak kérdést. *Mi akarsz lenni? Miért? Gondolod-e, hogy az leszel? Hogyan?*

Rögtön az első válasz, egy nyolcéves kislányé, éles megfogalmazásával, hőkentően mindenre megfelelt. *Én olyan akarok lenni, akinek pénze van. Mert nem kell sokat dolgozni. Nem leszek az. Mert nem lehet.*

A többi felelet is ezt részletezte, a könyörtelen éleslátáson és helyzetismereten kívül vigasztalóan sok bátorságról, kitartásról és gyengédségről adva tanúbizonyosságot annak, aki az ilyen egyszerű szavakban olvasni tud.

Azóny akarok lenni

Én mikor nagy leszek akkor elmegyek vilásnak és mikor meg kaptam akkor veszek butort

Az akarok lenni magyar akarok lenni és asszony akarok lenni és akkor mindent szép tisztára ki takarítok és az ágyat bevetem

Szolgáló csak

Én ha meg nővök osztán nagy lány leszek varóné leszek

én asszony leszek sepregetek

Én magam elmegyek kapálni Én ha ki kapom a pénzemet veszek ruhát és butort és széket

Assony leszek kint a földön kapálom a répát

*Én elmegyek szolgálni és sok pénzt keresek hogy vegyek rajta kis házat
Villás leszek mert ottan kapunk pénzt meg buzát
Én bótos leszek mert nagyon szeretek bótos leni*

Királyfi felesége vagy nagy táncosnő tehát egyetlenegy sem akar lenni, de még orvosnő vagy apáca sem, ahogy a városi kislányok. Pontosan tudják, hogy vágyálmukban meddig nyújtózkodhatnak.

Épp ilyen szigorú pontossággal ismerik sorsuk határát, már 7-10 éves korukban! a paraszt kisfiúk is. Sok közülök természetesen katona akar lenni, de ez csak azt jelenti, hogy a katonászkodás idejére. Nem az egyenruha csábítja őket. Ábrándozásaikban is hívek népünk híres tárgyilagosságához.

Én kupec szeretnék lenni

*Én csendőr azír hogy minden elsején kapok száz husz pengőt és sok vagyont mutat az
Gazda leszek akkor veszek lovat veszek tehenet veszek dinót cirkét veszek veszek ruhát veszek*

Én gépész szeretnék lenni mert viném a gépet csípilni

Én gazda ember akarok lenni én csak azért vágnék gazdának lenni és én gondolom hogy ha a jó isten meg segít ako az is leszek

Én hentes szeretnék lenni mert a hentesnek van sok mindene van neki minden féle húsa van neki kolbász oldalas szalonna

Ha legény leszek akkor katona vagyok és ha ember leszek hentes szeretnék lenni hentesnek azért jó lenni mert a husból szalonából és zsírból töpörtőből sok pénzt is kapnék

Suszter mert cipőket csinál

Ember mert arat

Én ha nagy leszek beálok majd katonának meg leventésnek mert megtanulok gyakorlatozni

A levente sokszor előfordul, értelemalakulással: mindnyájan így írják: leventés, kijárom a leventét.

Én bótos azért akarok lenni mert egy hét alatt keresünk sok pénzt

Én ha megnövök akkor kapálni szeretnék

Bíró mert sok pénzem lesz

Én muzsikus leszek mert egy bár filér kereseg

Ember

Arató

Villás

A következő kérdés, hogy: *Mi a legnagyobb örömed?* csak tőszavakat, tőmondatokat eredményezett. A lányok válaszainak zöme ilyen: *Ruha, cipő, új cipő, cseresznye, jádzani, jó isten, pénz,* illetve: *»az a píz, mer akkor szaladok én a bótba cukorír«,* továbbá: *labda, karácsonyfa, virág, meleg lakásban lenni, kenyír, ha a kistestvérem pesztrálom.* Egy nyolcéves kislánynak a legnagyobb öröme a világon: *a kíp, ami a falon van.*

A fiúk legnagyobb öröme ezeken kívül: *a ló, ha a lovat hajthatom, a disznó, házat csinálni, tehén, a meleg, kapálni és újra házat csinálni mer abban hálunk és nem ázunk meg, a nyár, fátvágni.* Egy nyolcéves kis zsellérfiú ezt írta: *Én nagyon szeretnék ótokázni.* Egy másik kisfiú legjobban a vízimalmot szereti. Egy harmadik azért örül legjobban az állatnak, mert el lehet adni. Végül egy kis művészlélek: *a feckének mt repul.*

Volt egy kérdés, amelyre ezek a kis pöszélő gyermekek is filozófiabölcsességgel válaszoltak: *Mi a legrosszabb az életedben?*

A legrosszabb a halál. Ha éhes vagyok, fázok szegélyvályok

Ezt egy kilencéves kislány írta. A többi is így gondolkodik.

A legrosszabb a betegség

A tél

A hideg

Hotol ha megfázok oszt baj

Ha ütnek

A legnagyobb baj a halál mert beletesznek a földbe mert ott béka van

Egy kislány a legnagyobb rosszra rögtön magyarázattal is szolgál: *Azért kaptam ki mert éhes voltam.* Egy másik kislány azt a meglepő választ adta, hogy a legrosszabb az életben: *a lú mer mindig eszi a szőlőt.*

Neki kellett vigyáznia rá.

A skálát itt a kisfiúk sem tudták feljebb vinni. *Halál legjobban fáj. A halál met nagyon rász, írják. Mert akor a földbe tesznek, erohadok les nem tudok játszani.* Rossz még: *havat háni mert hideg van hó olyankor meg hogyha nincsen házunk meg a folyó, mert bele lehet fúladni, meg, ha csak dolgozni kel.* Egy hétéves kisfiú szó szerint ezt írta le: *nékem a lene a legrosszabb hogy ha meg halna apám meg anyám meg ha nem tudnak semit se eni.*

Egy kilencéves pedig: *az éle tem ben az a leg rosszabb hogy ha anyámékat nem lá tom őszig.* Németországban vannak, napszámosmunkán.

Ezután egy pár kevés sikerű kérdés következett. *Szeretsz adni másnak abból, amid van?* A kérdésre legtöbben az iskolában tanult szólammal válaszoltak. Érdekes csak akkor lett a válasz, ha utána, kéretlenül is, magyarázat következett: *szeretek adni azért mert akor ha lesz majd nekem is ad.* Így feleltek arra a kérdésre is, hogy megfelelnek-e ennivalójukat. Mind megfelelne. Hasonlóképp a vízben fuldoló embert is mind kihúzná, részint úgy, hogy bemenne érte »hajóval«, részint, hogy utána úszna; azok is, akik úszni nyilvánvalóan még nem tudnak. Csak kevesen mondták, hogy segítségért szaladnának: a képzeletben a bátorság felülmúlja a gyakorlatiasságot.

Kit tartasz te jó embernek? - Ebbe a rovatba egy kilencéves fiúcska azt a megdöbbentő választ írta: *a tehenet.* A választ nem kellett megindokolni, mégis majdnem valamennyien fűtek hozzá magyarázatot, itt buggyant ki belőlük a hála. A kislányokból így:

Én Bókaiékat, adnak kenyírt, itelt

Én aszt tartom jó embernek aki nem ver meg

Kereszt apámat mert mindig ad pénzt

*Aki az utcán is a lakásán is hajlékony és illendő
A jó Isten a legjobb ember*

A fiúk válaszai változatosabbak. Ismerik már mind a két végletet; ítéletük is van.

*Kit tartok jó embernek? Mindenkit
Jót nem ismerek
Én a gyereket
Az a jó ember aki segít a társán és ad a vagyonából
Mindenkit aki nem kiabál meg nem káromkodik
Aki segít rajtam
Én a doktor urat tartom jó embernek
Én magamat jó emagam*

Az utolsó két kérdés volt a lelegeleplezőbb. Már nem emlékszem, hogy szántszándékkal helyeztük-e őket olymódon, hogy keresztezzék egymást. A gyakorlatban úgy sikerültek, akár a rendőrségi keresztkérdések.

Az első ez volt: *Megvan-e mindened, ami kell?* A második pedig: *Mire volna leginkább szükséged? Miért?* A válaszokat egyszerre, párosával kell olvasni, így világítják meg, nemcsak egymást, hanem az ártatlan felelők lelki világát is és az övékével együtt az egész népét. A két felelet összetartozása legjobban úgy derül ki, ha egy mondandónak veszem, egy sorba írom azokat. Előbb a lányokét:

*Énekem meg van mindenem a mi kel - Énekem leginkább cipőre van szükségem
Meg van mindenem - Ruha kellene
Igen. - Butor kellene meg kaszni meg asztal
Énekem meg van - Énekem házra és ruhára és cipőre van szükségem
Meg van - Cipő kellene meg ruha meg kötő is
Meg van mindenem - Pénz kellene hogy vehessek
Nekünk is meg van mindenünk csak disznót meg tehén Én azt hiszem énekem eni legnagyobb szükségem
Meg van mindenem ne hijázni semi - Nekem kel ruha meg lábeli
Nincs - Még a kirájnak sincs, az se tőt be minden jukat - Ruhára meg cipőre meg harisnyára van szükségem
Nincs - Én szeretnék egy cipőt mert nincs cipő*

A fiúknak is ilyen formában van meg mindenük; de ha már kérdik őket, nagyobbra néznek:

*Minden van. - Leginkáb lóra van szükségem
Meg van - Dolgozni kegyér
Minden van ami kel - Kenyér kel
Meg - Ruha csizma
Meg van - Favágni*

Igen - píz

Nics kupa (tolltartó) - Kocsiva kocsiva hordanám a buzáthaza

Nekem meg van mindenem - nekem ara lene szükségem hogy beh álni leventének

Meg van - Nekem földre van szükségem é hászra csíplő gépre

Nincs tehen - Nekünk tehenre mer az hasznos

Nekem mindenem van - Leginkább ara valno gondom hogy öltözetet venék

Nincsen - kenyére miért azér hogy jóízű

Nincs meg mindenem mert kéne egy öltözet ruha kenyérnek való - Buzára lóra zsira azért hogy ne legyek szegény

Nekem biztatásra van szükségem.

Július 31.

Olyan kifejezésnek, hogy „mit szól ehhez az ország”, még képletesen is alig van értelem. Az ország nem szól hozzá csip-csup dolgokhoz, annál sokkal rátartibb. Vagy zárkózottabb? Nagy dolgokra is rendszerint csak biccent, néma szemhunyással jelzi, mit helyesel, akár a fejedelmek. Elvárja, hogy még azok is, akik segíteni akarnak rajta, tülekedjenek, hangoskodjanak, kínálgassák magukat és terveiket; ő csak választ; nevében az beszél, akit megtúr. Ez a mentség a politikusok önkelletésére, amely különben viszolygatóan szemérmetlen volna. Magától megszólalni egy-egy ország pihegve, fújva csak akkor szokott, indulatszavakkal, amikor már cselekszik is; ez a forradalom. Nehéz kezelni.

Máskor csak zümmög az ország. Úgy zümmög, mint az erdő: aki benne jár, már nem is hallja. Így járkál a népvizsgáló bizottság is a faluban, ijesztő csönd övezi. Ömlenek a papírlapok, a kitöltött kérdőívek, asztalomon apró kazlakban állnak. Már csak taláalomra veszek ki egyet-egyét s annak, legalább egy levélnek külön zümmögéséből próbálok következtetni a többiére; a milliányi halk neszből szövődött sűrű csendet így próbálok elemeire bontani. Jól ki kell nyitnom a fülem.

A kérdőív-árasztás közben a bizottság egyik rokonszenves és a lélekhez nemcsak tanulmányok alapján értő tagjának jutott eszébe: adjanak a gyerekeknek végül teljesen üres papírt, minden kérdés nélkül. Írjanak rá azok, amit akarnak. Vagy, mivel tanácsalanságukban tán nem tudnák, mihez kezdjenek, kapjanak élőszóval valami általános kérdést vagy témát, de csak azért, hogy legyen min megindulniuk; ha írás közben elkalandoznak tőle, vagy elfeledik, annál jobb. *Életem története* - ezt a témát kapták, ezt, amelyhez hétpróbás írók is csak évtizedes edzés után mernek nekigyürkőzni. Feszült figyelemmel olvasom a kilenc-tízestendős kis parasztgyermekek visszaemlékezéseit. Tömörek, de minden mondatukat én egy-egy fejezettel tudnám kiegészíteni saját gyermekkoromból. Nem hiszem, hogy csak én. Aki ismeri Joyce szerkesztési módját, általában az új angol szabad képzettársító regénystílust, az könnyen kiismeri magát e szétfolyó, elkalandozó vallomásokban is. Össze-vissza csapongnak, de egy egész világot bemutatnak s épp szabad csapongásuk vezeti az embert egyszerre lélegzetelállító magasságba. Egy nyolcéves kislány szó szerint s betű szerint is így vall:

az én életem köszönöm jól vagyok én nyátszani szeretek meg a paradicsom levest szeretem meg a soscakevest szeretem joban én sokat éheztem meg én mindennap kikaptam a pálcából meg a korbácsbul meg felmáztam a fára és kitört a nyakom lábom kezem mégis meg van mindenem nem nadyon fáztam télen a hoban hogojoztam meg az iskolában is kikaptam

énekem két testvérem halt meg mikor leakarok feküdni e lőször imátkozok és asztán keresztelt vetek a párnára és asztán fekszek le meg a testvéremmel szeretek szaladgálni kergetőzni azért szeretek élni mert jó a világon játszani én egész nap játszok meg dolgozok és kisépregetek én már álmodtam a csirkéket dobáltuk fel aszt hittük repül meg a nyércéket el ültetem a kasba.

A következő vallomást egy tízéves fiúcska írta. Ujja alól csak úgy folyt a betű, itt-ott megismételte, amit írt, két oldal is kevés volt neki; tömör életleírását még jobban tömörítve másolom le:

Születtem 1928 március 3 dikán ref iskolába járok és egy télen hümlös voltam az iskolába lehet tanulni lehet játszani és mikor kiadták a vakációt akkor is kel meni templomba ez a falu nagyon szegény télen hideg van és fázunk mig a zöld konyhára nem jártam adig sokat éhesztem nyáron lehet sárkánt csinálni és felengedjük pesten lene jó leni mert ot sokszép van és mindent lehet látni az anyám jó mert mikor kérectem tőle valahova elengedt és mikor apám napszámra járt vitem neki az ételt mikor haza jöttem lementünk fürödni mikor hoztam a maktárbol a tejet síkos volt az ut és ki öntöttem a tejet mikor bucsu volt édes anyám vet dudát hármonknak harmic fill a legkisebnek vet tajicskát harminc fill felületet négyönket a forgóra negyven fill vizet hordok hogy lehesen mosni mikor hordtam elég vizet akor indulhatunk ebédre mikor haza mentem föl seperem az udvart fel locsojuk hogy ne legyen ojan száraz és este kiülünk az utszára és beszélgetünk mán érik a körte alma szőlő élni jó mert aki meg hal anak nem jó - egy ősszel felborult egy autó és álmodtam édes anámról és apámról hogy már hazajötek németországból.

A gyermekeknek csak mellékesen, többek közt mondták, hogy álmaikról is írhatnak, ha épp akarnak. Csaknem valamennyi írt. A következő vallomástevő, egy tízéves kislány a valóság világából szinte mondatonként átcsap az álom világába, mintha emlékezetében a kettő még összefolyna; az természetesen véletlen, hogy az állami szót is álominak írja:

Én jártam az álomi iskolába ecer elvágтам a kezem ecer egy éjszaka fel ijjettem bejöt egy ember a szobába és fel ijjetem a fején fekete és leugrotam az ágyról és odamentem az édes-anyám ágyához szalattam egy diófa alat egy ember a diofa alat keringél és kiabáltam édes anyám és meg gyútota édes anyám a gyertyát és meg nézte ki az meg egyszer bele fulat egy fiu a folyóba hitam egy jószívű embert és kihuzta és kerestem és nem találtam és egyszer csak megtaláltam és egy pengőt adtam amiér kihuzta.

A következő vallomást egy kilencéves kislány teszi:

Én elvágтам az ujamat. Én az iskolába csak kétszer kaptam ki, mert nem mentem iskolába. Én beteg voltam vírbajom volt Kicsi koromba én babával játszottam meg asztalal meg sifonyal volt loca szék legjobb szeretem a disznohust meg tyukhust mi heten vagyunk testvérek Mikor mentem a folyóra hát egy cigány le akarta veni a fejemről a fésűt és kiabáltam mert majdnem el vete a füsüt.

A falu földje agyagos. A gyermekeknek leggyakoribb játéka az, hogy agyagból téglalakú lapot gyúrnak, közepét kivájják s aztán a lapot földhöz vágják; ha ügyesen vágják oda, az agyaglap elég nagyot durran. Ezt a „puskát” mindnyájan elég tüzetesen leírják. Egy nyolcéves fiúcska így írja le: „szedek egy csomó sárt és kilapogatom osztán kijukasztom és fölállok osztán oda csapom osztán lű nagyot”. Sárból csinálnak még ökröt, lovat, szekeret; más játékszert nem ismernek. Az állatot valamennyien szívesen gondozzák és néha az embereknél is jobban szeretik. Élete történetébe csak egyetlen (tízéves) fiúcska fűzött be ilyen, már

őszintesége miatt is meglepő részletet: „mikor anyám kitete az udvara a kantát megfogtam a csirkét és bele hántam a kantába szeretem nézni hogy ugrál és nevetem mikor ángyomnál dísznót öltek - aki jó anak hoz a kis jézus sok szaloncukrot meg kis szájharmonikát.”

Életük története a játékon kívül főleg betegségről szól. Eleget betegeskednek, a halált is közlőre ismerik. Testvéreiket mind felsorolják, de aki négyet megemlít, azt rendszerint még hozzáfűzi: „mariska meg józsika meg pali meg meghalt”. A betegségről szólva is vissza-visszatérnek az álmokhoz: „én olyan beteg voltam - írja egy kilencéves kisfiú, - hogy olig birtam felálni és anyám vitt a doktorhoz egyszer meg olyan beteg voltam hogy olyan volt a lábom mint a kezem szára ki kelet meni anyám kendőt teritet rám és meg fogta a kezem és ugy vezetet ki az udvara és egyszer álmodtam, hogy átvoltunk a magtárnál és egyszercsak látjuk jön egy nagy feleg és szalatunk haza és lefekütünk és egyszer csak felvisitotam.”

A felriadás, a nyugtalan álmok, a megmagyarázhatatlan félelem sokkal gyakoribb, mint gondolná az ember. Nem csupán a gyermekeknél.

A bizottság külön kikérdezte az anyákat is. Nem volt könnyű bizalmukat megnyerni. Néha mégis sikerült s meglepő felfedezést eredményezett. „Én se nem mék ki este - mondta egy harminchat éves napszámosasszony - még egy lépést se merek este tenni”. Éjjelre gondosan bezárkózik. A vallomás azért meglepő, mert az asszony még ott a zsellérsoron is a leg-szegényebbek közé tartozik, szobája oly pusztá, hogy ha nyitva hagyná, abba még a tolvaj is legfeljebb bevihetne valamit, ki nehezen. Mitől tart hát? „Ha ez a gyerek velem van, akkor már nem félek.” A gyerek mindössze két éves.

*

Így zümmög az erdő, értem a szavát. Lapozom az ákombákumokkal, orvosi műszavakkal, szóróvidítésekkel telerótt íveket. Mindegyik külön levél az erdőből, mindegyik mást-mást zizeg s mégis mind ugyanazt. Rajtakapom magam, hogy már nem oly buzgalommal hallgatom titkukat, mint kezdetben. Pedig az anyag érdekesnek, csak most kezd érdekes lenni. A gyerek-feleletek apró boglyája mellett itt van bal kéz felől még a felnőtteké is: az asszonyok vallomásai saját lelki világukról, aztán férjükéről. Mennyi szívósság, nagyság, hősiesség; mennyi titok.

A szakemberek majd kibogozzák. Táblázatra veszik a hang modulációját is, átírják a maguk nyelvére, képletbe foglalják. Mindez nem lesz hiábavaló: meg lehet, az ország szavának ilyen szűrőkön kell áthaladnia, hogy végül tisztán megértsék. Én enélkül is értem, annyira, mintha az én ki nem mondott mondandóm volna. Annyira, hogy tulajdonképpen nem itt volna a helyem a vizsgálók táborában, hanem ott azok közt, akiket ez a bizottság oly lelkes buzgalommal vizsgált. Beszélnem kellene kérdés nélkül.

Július 31.

A nagy művek néha, ahelyett, hogy felemelnék, eltakarják alkotójukat. A Himnusz nélkül Kölcseyt jobban ismernénk; jobban számon tartanánk egyéb érdemét. Ez a vers, azáltal, hogy szerzője nevét örök ragyogásba borította, akaratlanul is sokat elvont abból a fényből, amely a személynek járt volna ki. De a ragyogás, a hír sokat elfedett - mert szinte vakított - magának a versnek értékéből is. Magunkon tapasztalhatjuk.

E vers minden sorát hat éves korom óta betéve tudom. Tudtam, mielőtt értettem, akár a gyónási imádságot, akár a kisorsoló gyermekverseket. Mielőtt erős hevéből egy szikrányit átadott volna, én bizalommal előre szívem minden hevét beleöntöttem. Valahányszor első betűjét

kimondtam, villanyos ütést éreztem, tekintetemet rögtön a mennyezetre emeltem, úgy énekeltem, dagadó nyakkal. Ez nem vált hasznára, hisz akármilyen szöveget épp így énekeltem volna. Most magam elé terítem a verset.

Elhessegetem a varázslatot, melyet több mint száz év óta milliók szívéből egyre szív magába s mely már rádiumfényként árad belőle. Arra gondolok, hogy e bűvölő erőt véletlennek köszönheti, annak, hogy megzenésítették, egy nép hivatalos hálalénekévé tették. Méltó volt a kitüntetésre? Úgy olvasom, mintha most olvasnám először.

Első szakasza még küzd a szavakkal; mint az imádkozó, aki lélekben Isten színe elé kerülve, megilletődik vállalkozása merészségétől, attól, akihez vágyódott. Egyszerre mindent kimond, aztán zavarában szinte dadog. *Bal sors a' kit régen tép, - Hozz rá víg esztendő't,* - nem csak bennem volt a hiba, hogy gyermekfővel a nehézkes inverzióból, az alanytól öt sornyira eltávolított tárgyi mellékmondatból sokáig csak a szavakat értettem, - az értelem keresése nélkül siklottam át rajtuk szomjasan és türelmetlenül a következő sorra, melynél nem a parancsoló felkiáltó jel, nem is a zene miatt, hanem a megcáfolhatatlan, nyilvánvaló igazság, a kirobbanó értelem miatt kellett mindannyiszor tele tüdőből fennen kiáltanom: *Megbűnhődte már e nép - A múltat s jövődőt!*

A vers itt kanyarodik hirtelen fölfelé, ennél a szinte támadó-vádoló sornál, e kálvinista ízű magyar kifakadásnál, amely miatt majdnem elesett a vers a nemzeti himnusz dicsőségétől, mert hisz a katolikus dogma szerint bűnhődni csak a múltért lehet, a jövőért nem, isten mégsem olyan szigorú!

De a magyarok egy istene, aki a katolikus-protestáns új összeforradásban egy kicsit Janus-arcú lett, úgy látszik mégis az. A katolikusok engedtek. Ezt az Istent nem csak kérni lehet, hanem majdnem felelősségre is vonni. A vers ennél a hirtelenül, a mély érzelem világosságából felszökkent sornál kezd bugyogni, önti magából azt, ami az első szakaszt, épp túlsúlyossága miatt, csak ide-oda lökdöste, elrekesztette. A vers szólama ettől fogva egyenes. Ereje még az ünnepélyes szétekintésre is futja, a méltóságos szárnycsapású ívelésre. *Őseinket felhozád - Kárpát szent bércére,* - maga a költő, ha öntudatlanul is, emelkedéssel kezdi a táj és a történelem, a kétféle, a »tér és az idő« határolta haza ábrázolását. Mesterien változtatja.

Magasról kezd, szépen hullámozó siklórepüléssel szállni felénk, a jelenbe. A versnek a rím és a tiszta trocheusok mellett belsőbb, hatalmasabb üteme is van: a vonalvezetése. A leheletnyi csönd és a zaj, a béke és a döngő pusztulás oly eltanulhatatlan arányossággal váltakozik benne, akár egy szimfóniában. A mű tudatos nagy művész alkotása. Az ember síkságot és dombokat, a dombok közt végtelenbe nyúló völgyeket lát azokon a képeken is, melyek az időt ábrázolják.

Értünk Kúnság mezején
Ért kalászt lengettél,
Tokaj szőlővesszejin
Nektárt csepegtettél.
Zászlónk gyakran plántálád
Vad török sáncára,
S nyögte Mátyás bús hadát
Bécsnek büszke vára...

Rézbe lehetne metszeni. A várak koszorúzza hegyek közt a messze völgynyúlvány végén a Stephans-kirche tornya ködlik. Csak egy pillanatra. - *Hajh de bűneink miatt...* a láthatár úgy borul el, olyan hirtelenséggel, mint nyári zivatarkor. A sötétben csak egy szikrázó istent látok, elevenen, a remek sor mögött: *S elsujtád villámidat...*

Ami azután történik a három versszakon át, mint a szünni nem akaró, újra és újra fölgurgulázó vihar; egyre fokozódik. Ez a mi történelmünk. Körös-körül csattog az ég, vág az eső és jég, barlangból tekint szét, hasztalanul, aki szétekint. Petőfi festette csak ilyen megrázóan történelme közepén a magyart, »szétszórt hajával, véres homlokával«. Kölcsey rádobja a képre még a vérözön és a lángtenger vörösét is. A versnek ez a forrponjtja, fokozásban ezen túl nem mehet, heve minden szót gőzzé váltana át. Most kell jönnie a fordulathoz, az iszonyú zaj után a csöndnek.

Az ember a vad reménytelenség után természetesen reményt vár; ezt diktálná a vers hullámzó menete, ezt a romantikus versszerkesztési mód is. Az ézengés valóban egy csapásra úgy áll el, mint holmi színpadon. De most következik Kölcsey, most múlja felül német kortársait, egész korát. Ami ezután jön, azt csak magyar írhatta. Valóban csend következik: ijesztőbb, mint a zivatar.

Vár állott, most kőhalom
Kedv s öröm röpködtek,
Halálhörgés, siralom
Zajlik most helyettek.
S ah, szabadság nem virul
A holtak véréből,
Kínzó rabság könnye hull
Árvánk hő szeméből.

Szárnyalásából a vers megérkezett, ez a jelen. Ez a magyar béke. Reményért, Vigaszért igazán csak az éghez lehet fordulni. E szakasz után olyan a csönd, mint az orvos szavaira: itt már csak isten segíthet. Ebben a valóban halotti csöndben száll fel az utolsó szakasz sóhajtása. Halljuk szinte a tüdőből be-, majd kiáradó levegőt is. Oly nagy a feszültség, gondolja az olvasó; oly mesteri volt a helyzetteremtés, az előkészítés, mondja a bíráló. Ez a szakasz nagyjából az elsőt ismétli, milyen mély érzelmi tartalmat adva mindannak, ami ott dadogás volt! A vers a legkétségbeesettebb reménytelenségból magyarság beismerése után behúnyt szemű fohászból oldódik fel. Különös egy himnusz. A himnusz műfajilag ugyanis vallásos hálaének, a görögöknél még örvendező.

*

»A magyar nép zivataros századaiból« - mondja az alcím. Valóban csak a cenzor felé? A versben nincs semmi, amin a cenzor megütközhetett volna. A saját lelkiületét akarta mentetgetni a költő? Pesszimizmusát józanon: a vers megírása után maga is túlzottan ítélte?

Harminckét éves volt, mikor ezt írta. Ahogy az előttem lévő szép, sárgult első kiadásban közvetlenül a cím alatt olvasom. Csekén 1823. január 22-én írta, vagy fejezte be, mert kötve hiszem, hogy egy nap alatt készült el vele. Nehezen dolgozott. A megelőző hónapokban főleg bordalokat írt, jobban mondva a bor ürügyén a kétségbeesésről, az élet reménytelenségéről.

Minden por, álom,
S füst e világon -

Ebben az időben elég hosszú hallgatás után nyúlt tollhoz, de a következő napról is van vers, január 23-áról, a *Remete* című. Kezdő sorain a Himnusz hangulata remeg:

Bal sors a kit számkivete
Kedv és öröm közül,
Cellájában a Remete
Kulcsolt kezekkel ül.

Az itt is felmerülő bal sors és a remete cellája, amely a következő szakaszban már barlangot jelent, rávilágítanak, hogy a Himnuszban is kit ver igazán a balsors, kinek barlangjába nyúlt oly kísértetiesen az üldözők kardja, ki nem lelte honját a hazában. Februárban kezdi írni a *Vanitatum Vanitas*-t.

A Himnusz reménytelensége tehát csak a költő reménytelensége? Nem, hisz most még a próbák előtt áll. Az annyiszor megénekelte keservet a gondtalan nemzettől veszi át s mert szinte egyedül csak ő veszi át, azért roskadozik alatta. Ez kergeti majd a próbákra - s azok majd mind ezt a »költői hangulatot« igazolják. A reformkor kezdetén vagyunk, egy pillanattal a nevezetes hajnal pirkadása előtt. Valaki utólszor saját magán megméri, mit jelent magyarnak lenni. A költői könnyű megállapítás akkor lett volna tévedés, ha a reformkor, a nagy század sikerül.

Amit mi csak a század-vég tüneteiből láthatunk, azt Kölcsey már a Himnusz után tizenöt évre tudta. A nagy kudarc után akkor már megint Csekén élt, és arról ábrándozott, hogy Amerikába, vagy Svájcba vándorol. Jobbágynai, mint tudjuk, felláztak ellene, a jobbágyszabadító ellen! Szomszédai ráhajtották a barmaikat a vetéseire, kétévi termését tönkretették. Irodalomtörténetünk azt tanítja, hogy a magyar hazafiságot legvilágosabban ő fogalmazta meg; európai módra fogalmazta meg, európaiak számára.

*

Életével is megfogalmazott valamit. A világos fejű és világos szavú magyar helyzetét? Kora, a jobbak szerint oly nehezen vajúdó reformkor ismerős nekünk, szinte tapasztalatból is. Ő ezt a kort is kétségbeejtőnek érezte; harckereső volt, maró és önmardosó, mert a veszedelmet is látta, teljes egészében. Mindent látott a következményekkel együtt, pontosan: az arisztokrácia önzését; a középréteg műveletlenségét és közönyét; a parasztok életszínvonalát, akik családonként csak évi 12 mérő búzához és rozshoz jutottak s éheztek, mert ez a mennyiség egy személynek sem elég ma sem; a zsidókérdést. Tárgyilagosan látni, ez már akkor azt jelentette, hogy sötétben. Kiben, miben bízhatott volna? A véleményről úgy beszél, mint Szabó Lőrinc, azt írta róla, hogy olyan, »mint az ásitás, ránk jön és elmúl«. Sorsát el tudom képzelni, egy kicsit a mienk. A hivatalos fórum hazaárulónak tartotta, nemzetgyalázónak. Szinte hiányzik, hogy nem börtönözték be, ahogy Wesselényit, ahogy Kossuthot. Az ő kora mégis felülről nézhet reánk és egy kicsit az egész világra; ha másért nem, azért, mert egy irodalmi remekművet fogadott el nemzeti imául. Tudott figyelni a szóra s ha nem követte is megértette, sőt továbbadta, hallhatja ma is, akinek füle van. Hálásak lehetünk e kornak. Amit a magyarságról tudunk, jórészt ennek köszönhetjük. Holott Kölcseynek csak zokszava van rá. *A kővel öszvehajigált profheta utoljára elnémul, s kiáltó szó a pusztában sem leszen, ezért nem szabad kiáltani, hogy hátra vagyunk; s oly igen hátra, hogy a jót a felette rossztól megválasztani nem tudjuk*, írta s ezt részletesen megírnia nemcsak szabad volt, de érdemes is. Tudjuk, hogy az ő szívet hasogató reménytelensége volt a szántás Széchenyi és Kossuth reményteli kora alá. A szellem útjának e hegeli törvénye lehetne mentsége neki is, nekünk is, ha mentegődzésre szorulnánk; így ez a biztatónk, nekem egyetlen reményem még.

1938. augusztus 1.

Beszélgetés Sz. R.-rel; éles, kiművelt fő; elméje szinte veszélyes gyorsasággal forog, figyelem, tekintete is; ujjában lehet valami lustaság, ami megakadályozza, hogy gondolatai révén méltóbb helye s szerepe legyen, keveset ír. Épp ezért éli oly hevesen a gondolatok s az irodalom életét? Az első írók közt volt, akiket megismertem; azok közt a kevésszámú írók közt van azóta is, akikkel összeakadva a beszélgetés még bevezetőül sem irodalmi pletykáról, vagy személyi ügyekről folyik, hanem azonnal a lényegről: a mesterségről. Most félóráig ha beszélgettünk, gondolatrövidítésekkel, mintegy gyorsírás stílusban. Emlékeztető szavakként jegyzem le, amire emlékszem.

A meleg kézrázás még tán a személynek szólt, de már kézfogás közben fő gondomról beszélünk, a magyar pesszimizmusról. Mi az oka ennek?

A magyar irodalmat, leírtam már, kezdettől fogva valami baljós szorongás hatja át a nemzet, az ország létéért. A jövődre gondolva Kölcseynek épp úgy a torkában dobog a szíve, akár Zrínyinek, Berzsenyinek, Vörösmartynak, Adynak, sőt Petőfinek. Az egy Aranyt kivéve, költőinknek a nemzet felé csak lángolásuk és keserű dühük van. Ha a remény megcsillan is néha az arcukon, könny és görcs közt csillan meg, mint Vörösmartyén a Vén cigány dalolása végén.

Meghökkenítő, de optimista nagy versünk alig van. Véletlen ez? Hajdan Schöpflinnel erről beszélgetve, ő ebben látta irodalmunk legjellegzetesebb vonását, ez különbözteti meg a miénket a többi nép irodalmától. Valóban így van? Mi ojtotta belénk ezt a sötétenlátást s mi végre? Annyira ellenkezik híres józanságunkkal, híres szalmaláng-lobogásunkkal is!

- Tán épp azt ellensúlyozzuk vele - mondja Sz., s fürkészve szemembe néz. Pillanatnyi pontossággal érzem, hogy most kapcsolt, most vette át e kérdés körül forgó gondolataimat, azok lököerejét; fejét hirtelen, mintegy a lökéstől, felkapja, tekintete megelevenül, benne van az áramforgásban, ért mindent.

- Más nép nem ismeri ezt az érzést? - kérdi, inkább önmagától.

- A nálunk kisebb népek sem ismerik - segítem az ellenőrzésben. - Hallott valaha norvégot népe „nagyszerű haláláról” énekelni? Hollandot, aki országos végveszélyről beszél? Vagy szlovákot, vagy horvátot?

- Várjunk csak. Azoknak vannak rokonaik.

- Nemrég került kezembe egy albán antológia. Csak úgy dagad a mellük a biztonságtól.

- És a finnek?

- Azok sem ismerik. Még az észtek sem. Sőt a vótok és a lívek sem, szegény nyelvrokonaink, pedig azok elpusztulása már megállíthatatlan. Azzal, hogy kevesen vagyunk, nem lehet megmagyarázni ezt az érzést. Mellesleg, nem is vagyunk olyan kevesen. Azt hiszem, számomra a tizenegyedik helyen állunk Európa népei közt.

- Sok megpróbáltatásban volt részünk. Az utóbbi félezredben ötvenévenként volt egy nemzeti tragédiánk, ilyen megrázkódtatásra a nemzet tudata is emlékezik. A népnek nem volt hazája s a barlangba is kard nyúlt. Az országot a török s a német kettészakította, gondolja meg!

- Lengyelországot három részre szakították, úgy hogy éppen egy csücske sem maradt. A lengyel irodalom csak szomorú, de nem pesszimista. Sőt. Fogadkozik, erőt gyűjt. A jelen sivársága miatt századokon át lelkével szinte csak a jövőben él, oly bizonyosra veszi.

- Az oroszok pesszimisták.

- De csálnak. Könnyű nekik! Vagy még jobban mondva, nekik szabad. Tudják, hogy úgysis fennmaradnak. Jöhet akármilyen tűzvész rájuk, olyan mezőtűz nem loboghat végig világnyi birodalmukon, amely után a szláv fű újra ki ne ütköznék. Ez a televénybiztonság magyarázza nekem, hogy a legtúlzóbb forradalmárok soraikból kerültek ki, hogy oly gondtalanul s aggodalom nélkül (ez a jó szó) fordultak szembe mindennel, ami nemzeti: a magukét nem kellett félteniök! Dosztojevszkij őrvjög népe sorsa miatt s közben épp azzal a néppel akarja a világot megmenteni. Gondolatai e téren egy szószátyáréi; tragédiája egy ripacsé.

*

Megálltunk. Tekintetünk egy pillanatra megint összeakadt, az övé most már a türelmetlenségtől nyugtalanul. A kérdés fogasabbnak bizonyult, mint gondoltuk. Várjunk csak - mondta. Próbáljuk meg a matematika módszerét, a kiküszöbölésit. Kezdjük az összegezéssel. Költőink minél nemzetibbek, annál nagyobb féltéssel beszélnek a nemzet jövőjéről, ez igaz. Van, aki élete végére kétségbeesik; nem egy van, aki a kétségbeesésbe beleörül. Nyugalmas, békés öregsége egynek sincs. Élete utolsó jeleneteiben majd mindegyik úgy beszél, mint Lear. A végzetet mind közelinek érzi.

- S a végzetet, a szörnyű véget legtöbbjük valami vonatösszeütközés-szerű katasztrófának képzei. Lassú halálról, „lassú mérég”-ről egyedül Berzsenyi beszél. A többi előtt a Vörösmarty-festette kép lebeg, a sírról, melyben nemzet süllyed el, hirtelen belebotolva.

Ez persze naivítás egy kicsit s így számunkra vigasztaló lehet. S az is, hogy a jóslatok mégsem váltak be. Milliós nép nem veszhét el csak úgy, egyik napról a másakra.

- Természetes. De nem is arról van szó, hogy a nemzet elveszhet-e. Erről nem is vitatkoznék, mert ebben nem hiszek. A kérdés csak az, miért szorong ettől a mi költészetünk? De a költészetünkön kívül szorong-e tőle a szellem is?

- A kettő egy. A nemzet szelleme az irodalomban lakik, erre ne is térjünk ki. Kultúra csak esztétikai kultúra lehet. Politikusunk említésre méltó csak olyan volt, aki értette kora költészetének szavát, mint a versolvasó Széchenyi, Berzsenyi nagy igazolója.

*

- De hátha a költők pesszimizmusa csak a saját életükből következett? - emelte fel Sz. egyszerre a hangját szinte támadólag. - Nem kapták meg a nemzettől az elismerést, társadalmon kívül éltek.

- Ez nagyrészt rege. Mint más nép költői, annyi elismerést ők is kaptak. Zrínyi bán volt, Berzsenyi nagybirtokos; Vörösmarty előtt sövénné váltak a járókelők, ha kilépett az utcára. Az iskolapéldát, Petőfit huszonhárom éves korában tiszteletbeli táblabírává választotta két egész vármegye! Csokonai, igaz, semmit sem kapott, de épp ő a legkevésbé pesszimista. De lebecsülnénk őket, ha föltennénk, hogy eszméiket ilyesmi irányította. Ennél különb elmék s különb jellemek voltak.

- Nemcsak a dunántúliak pesszimizták? Nézzük csak: Zrínyi, Berzsenyi, Vörösmarty, Vajda, Babits.

- Kölcsey tiszaháti. Igaz, ő a dunántúliaknál is nyugatibb. Ady is tiszaháti, bár a nyugatosság neki is jelzője.

*

- Származásra nézve ezek a szorongók majdnem mind színmagyar eredetűek? Így van?

- Csak azért, mert nagy költőink szinte egytől egyig színmagyarok; a kivétel itt - bár utálom ezt a szótréfát - valóban erősíti a szabályt. Noha a beolvadtak a szellem minden más terén számarányuknál jóval nagyobb munkát vállaltak, ide nemigen törekedtek. Ez természetes. Nemcsak a nyelvvel nem lehet játszani, de a költészet másik nagy kellékével, a már kiforrott közösség lelkiületével sem. Ehhez nemzedékek kellene.

- Épp ilyesmivel akarok előhozakodni. Ferenczi, a pszichológus, egyik tanulmányában arról beszél, hogy az egyén szorongásai érzésének oka a születési nagy megrázkódtatáson kívül valószínűleg az a megrázkódtatás, amely a hajdan vízlakó ember-öslényt a szárazföldre való léptekor érte. Ha az egyén életében el tudunk képzelni ilyen megrázkódtatást, elképzelhetünk ilyen nemzeti traumát is.

- Mikor a meóti-mocsarokból kiléptünk? Bocsásson meg, ezt az utat én nemcsak képletesen tartom sikamlósnak, azaz járhatatlannak. Félni csak olyantól tudok, tudatalattitól is, amitől valóban félnék. A nevezetes születési megrázkódtatás még belemenne a fejembe, mert a fulladásról van fogalmam, sőt tapasztalatom is. De hogy a szárazföldtől rettegjek s a vízbe vágyódjam? És később, milyen gyermekkori vagy kamaszkori megrázkódtatásra sejdíthetne vissza a férfi magyarság? Mikor Etelközbe megtérve, apját, anyját összes nőit legyilkolva találta?

- Talán ilyesmire. Volt hajdan valami szörnyű esemény, amiről nem esett aztán szó, ami a nemzet tudata alá szorult. Ez és az ettől való szorongás nyilatkozik meg a nemzeti lelkiület nagy kifejezőiben. Tán, ha fennmarad a mi népeposzuk, az kibeszéli, feloldja ezt a nagy, sorsdöntő eseményt. Vagy általában utat ad a szorongásnak s a nemzet - mert beszélhet, sőt énekelhet róla - megszabadul a szorongatásnak ettől a bújkáló érzésétől.

- Meglehet. De nekem is jutott eszembe valami. Ezt a szorongást a magyarságnak egy része nem ismeri. Épp az, amelyet a történelem is, a jelen is legjobban megszorogatózott. A széke-lyek.

*

Egy percre ismét megálltunk, mint valami tisztáson. Ha véletlenül is, valami remény megcsillant. De épp csak kifűjtük magunkat, a véletlen eredmény csak felizgatott bennünket, vágunk újra neki a bozótnak. A kiküszöbölési bölcs ösvényt persze már rég elhagytuk, mind-egyikünk, most már inkább a hevülettől, mintsem a rációtól vezetve, a maga útján csörtetett, a másikkal szinte látatlanban beszélve át. Csak nagyjából emlékszem, hogy melyikünk mit mondott. A gondolat az eszmecsere második fordulóján már közös lett s a hozzászóló többet formált rajta, mint az, aki felvetette. A párbeszéd csak a gondolatmenetet jellemezte, nem a beszélőt. Egymás szavába vágunk. Ha valaki hallgat bennünket, a vita, illetve a gondolat-láncoló folyamatát nyilván illogikusnak találja; mi azonban a legodanemillőbb kiigazítás közben is egy mélyebb logikát véltünk követni.

- Úgy látszik (ezt meg én mondtam), a pesszimizmusnak mégis van valami köze nyugathoz (ha a keleti magyarság nem pesszimista). Talán az összevetésből származik. A nyugatian művelt, sőt elméjével már nyugati magyar összehasonlítja hazája és Anglia helyzetét, világosan látja a tennivalót, de ugyanakkor érzi, nemcsak a nemzet, hanem a saját maga ázsiai mozdíthatatlanságát is. Tragikus önismeret, ilyen címmel lehetne ezt egyetemi előadásá duzzasztani, két szemeszterre. Pascal szelleme Oblomov testében, vagy Adam Smith-é, vagy mind a kettőé egyszerre.

- De micsoda erő van ebben a pesszimizmusban! Vette észre, hogy általában ezek a pesszimisták dolgoznak? Széchenyi magántársaságban, naplójában csak úgy ontja magából a reménytelenséget, de két jajpanasz közt Lánchidat csinál, Aldunát szabályoz, lóversenyt rendez. Könnyeit törli, hogy írni lásson, de szakszerű utasításokat ír a gyáriparról, a hitelügyről. Kossuth, az optimista, az építés közben is elsősorban csak optimista. Védegyletének alapítókéjét az első szélhámós elsikkasztja. A tényleges munkát másra bízna, ő csak irányít. Csak a jövőnek él. Valóságosan a jelent a múlt kétségbeesettjei viszik előre.

*

- Nem az uralkodó osztály titkos önbüntetése ez a szorongás? Íróink eszmeileg ehhez a réteghez tartoztak - hátha csak ennek a vezeklési vágyát fejezték ki? Olyan módon, mint Spengler, aki a német hanyatlást, nyilván vigasztalásul, az egész Nyugatra kiterjesztette. Nem a nemzetnek volt tartanivalója, hanem csak annak a rétegnek, amely akkortájt ezt az elnevezést egyedül magának vindikálta?

*

- A hangja megindító ennek a pesszimizmusnak. Semmi bosszúállás, semmi átkozódás benne. Szerény és férfias. Legszebben Zrínyi fejezte ki: *Ne bánts d a magyart!* Úgy hangzik, mint egy könyörgés.

- Vagy mint egy fenyegetés. Méghozzá a legveszélyesebb fajtából. A halálraszánt mormolja, a foga közül, aki - nem törődve, mi lesz - nekiugrik a százszoros túlerőnek is; nem adja meg magát.

*

- De hátha egyáltalán nincs is alapja az egésznek? Rémkép, tévedés, vagy divat - az irodalom ismer ilyesmit. Valaki kitalálta s a többi folytatta, azt híve, hogy igazi hagyomány. Talán költői, vagy műfaji félreértés, mint a hármasság törvénye a francia klasszikus drámában.

*

- Az önbüntetésben lehet valami, mármint a nemességben. Történelmünk ismer ilyesmit. Mohácsnál a csata délután öt felé már eldőlt, akiben működött az életösztön, az menekült. Az urak, a fők nem menekültek. Két héttel azelőtt még Budán egy sókoncesszióért öltre mentek, úgy adták-vették a haza értékeit, mint a cigányok; zsebeltek, hisz ismeri a Zápolya-kor előestéjét! Nos, mostan hőökké váltak. Vagy az életösztön állt meg bennük? Egy szál karddal megbicsaklódottak a sátrak előtt, ott ölelték le magukat. Én először azt hittem, a poggyászaik miatt. De nem; megmutatták, hogy tudnak fizetni, az életükkel. Cs. Szabó ezt nevezi a mohácsi csodának.

- Vagy talán kedvezőtlen korban alakult ki nemzeti öntudatunk? A 18. században minden nyugati nemzetnek csak úgy dagad az izma a kamaszpolgárság erejétől, merészségétől. Kölcsey szalmatető városokat lát, ahogy írja.

*

- Vagy valóban emlékeznénk Ázsiára s európai szerepünket, a váratlan jólétet, az elismerést és szép ruhát mindvégig hitetlenkedve néznénk magunkon, szorongással várva, hogy mikor derül ki a félreértés? Ismerem az érzést. Nem juthatok olyan magas polcra, hogy néha-néha ne

lepjen meg a révület; véletlen az egész, egy nap a világ rájön, az ég tudja, mire s fülemnél fogva vezet vissza a rácegrespusztai ököristállók mögé, ahonnan pályámat futni kezdtem. Tudja, hogy élnek legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok, ott a Pecsora és Konda tundráin? Mindössze ötezren vannak, holott valaha nyilván mi szakadtunk ki öbelőlük, a helyben maradt nehezebb masszából.

- De mondok megint vigasztalót is. Ezt a pesszimizmust a parasztság szellemisége nem ismeri. Gondolatban végigszaladok újra rajta, hálisten, eredménytelenül. Egyetlen népdalunk nem szól róla. Vagy, ami még döntőbb: egyetlen népmesénk sem. Vagy nem maradt fenn olyan.

- Semmi csodálatos benne. A parasztság nem a nemzet, hanem az ország. Felette nyomtalanul vonul el a történelem. A népet nem idea köti, hanem a föld.

- Befejezésül még valamit. Hátha íróink, akik a nemzetnek lelkialkatot adtak, íróknak is túlságosan nagyok voltak? Minden nagy író bölcsen reménytelen, mert hisz maga az élet is az.

1938. augusztus 4.

Hányan vannak - íme Kölcsey, ő, a szabott mértékben dikciózó és stilizáló, ő is a türelmetlen magyar mintaképe. A hazafiságnak nálunk is ősi tartozéka ez a türelmetlenség; talán a legmagyarosabb eleme, ez különbözteti meg a többi nép hazafiságától. Azért vajon, mert oly sokáig éltünk idegen elnyomás alatt, vagy idegen szorításban s a keret feszítése évszázadok alatt nemzeti ösztönünk lett? Aki a helyzetbe belenyugszik, vagy csak egy kicsit okosan mérlegeli, az nálunk már egy kicsit labancszámba is megy. Akiket viszont a népi igazi, karakán magyaroknak tart, azok a „békétlen Koppány” óta dörmögnek, elégedetlenkednek, egyszeriben, hirtelen akarnak valami nagyot, kétségbeesetten forognak, mint Petur, vagy lángolnak s elégnak a lángokban, mint Petőfi. Sorsukat tragikusnak érezzük, de - a tragédiához ez is hozzátartozik - ki ne érezné igazukat is? És érdemüket? A nemzet meg-megáll, e türelmetlenek érdeme, hogy aztán szinte robbanásszerűen emelkedik, így pótolja, amit elmulasztott. E türelmetlenkedők szívják be feszítő erővé a keservet, áldozzák ekrazitnak magukat az akadályok félrevetéséhez.

Megindító, mikor ez a kicsit keleties, pogányos türelmetlenség olyan túlfinomult, olyan jellegzetesen nyugat-európai lélekben kezd erjedni, amilyen Kölcseyé is volt. Olyan kiművelt, mindent tudó elmében, amelyet nem könnyít meg egy egészséges „eb ura fakó” felkiáltás; aki nem szélmalomban látja az ellenséget; aki nem rohanhat, bár hősi lélekkel, de mégis fejjel a falnak: a falon is átlát. A Himnusz költőjét kultúrája és megfontoltsága akadályozza, hogy Koppány módra kiadja magából ezt a türelmetlenséget. Ezáltal nyugatos. Gyűjtenie, fokoznia kell eladdig, míg össze nem roppan alatta. Mi oltotta ebbe az álmodozó, törékeny gondolkodóba, az első modern, öntépő magyar intellektuelbe ezt a türelmetlenséget, amely Koppányénál is szívósabbnak bizonyult? Az, amit ma lebecsülni illik, elsősorban épp az álmodozása.

*

Túlságosan magasra néz s úgy fordítja tekintetét a valóságra; példaképeül a legragyogóbb eszményeket állítja hazája elé. Tizenegy esztendő korában, alig hogy megismerkedik Cornelius Nepos történeteivel, iskola után, míg társai longamétáznak, ő - írja róla Toldy - *egyik gyermekbarájával Athenaet vázolta a fővenyben, a görögök nagyjainak csontokból emlékoszlopot állogatott s felettük beszédeket tartott. Debrecen homokbuckáin!*

Ezt csinálta egész életében. Megismerkedik a görög műveltséggel? Míg szeme elbűvölten csüng az Olimpuson, keze máris rakná a magyar Akropolist, ha sárból, ha vályogból is! Mikor a nyugati államok berendezkedésével ismerkedik meg, rögtön azokhoz hasonlót akar építeni, azt is Debrecen homokbuckáin! Illetve még azoknál is különbet: a demokráciának és a liberalizmusnak azt az eszményképét akarja megvalósítani, amely Nyugaton is csak eszménykép. E törekvéseknek csak írott, ideális alakját ismeri, a valóságost nem, mert hisz - akár Petőfi, akinek lelkéhez az ő lelke oly sokban hasonlít - sose került el Nyugatra, ahová vágyódott. Így - megkímélve a tapasztalat esetleges keservétől - magában valósítja meg az ideákat, szerintük él és elvárja, hogy mások is azok szerint éljenek. Őt ez teszi türelmetlenné.

Mint általában a lángelméknek, neki is gyakran szemére hányták büszkeségét, ezt a követelőző gögöt. Szigorú volt, a valóság rovására is, de nem az ideál s az igazság rovására. Holott a lángelmék legmegindítóbb tulajdonsága, hogy mindenkit magukhoz mérnek, mindenkit képesnek tartanak arra, amire - ha álomban is - ők képesek. „Nem volt közibénk való” - vallotta róla halálakor még olyan jellemóriás is, mint Wesselényi. Tragédiája az volt, hogy ezt mindenki tudta, csak ő nem. A sors kiválasztottjai ilyen módon szerények.

Erőfeszítése óriási. Bármely oldalról nyúlt népe sorsához - a verstantól kezdve a börtönüggyig, majd minden oldalról hozzányúlt - az országot, a török-német dúlástól évszázadokkal visszavetett országot a legmagasabb színvonalra akarja emelni. Olyan állapotba, amelyről Nyugat szerencsésebb népei is, mint mondtam, csak ábrándokat szóttek.

Mégsem holmi ábrándlovagnak képzelem. Semmi köze azokhoz a romantikus ködevőkhöz, akik korábban seregestül nyüzsögtek. Nem légvárat épített. Erőfeszítését emberfelettivé az teszi, hogy amit ő fel akart emelni, az valóságos anyag volt; ismerte az országot. Egy-egy felszólalása előtt komoly tanulmányokat végzett. Kornis méltán nevezi az első falukutatónak. Tudta, mivel kell megküzdenie. Tudta, mit jelent magyarnak lenni; elsősorban abból tudta, hogy döbbenetesen ismerte saját magát is. Nemcsak a diétán: saját lelkében is sok nagy vitát és harcot kellett megvívnia. Ő az első, aki kettős, keleti-nyugati sorsunkat szavakba öntötte.

*Büszke magyar vagyok én, keleten nőtt törzsöke fámnak,
Nyúgoti ég forró kebelem nem tette hideggé...*

Magát - akár a törzsök másik, későbbi nagy türelmetlenje, Ady - Ond vezér unokájának vallja. *Örököm kard s ősi dicsőség*, - mondja vörösmartyasan ugyanakkor - 1831-ben, midőn megyéjében már viharra kavarta az őss dicsőség élősdieinek és szószátyárjainak csöndjét s készült, hogy a tisztító vihart országossá terjessze. Nem forradalmat, sőt nem is elégedetlenséget terjeszt, annál műveltsége folytán óvatosabb. *Az élet fő céja a tett* - vallja, de nem ragadtatja soha el magát, pedig Pozsonyban mellette is áll egy márciusra hajlamos ifjúság. A könnyebb lázadás helyett a nehezebb munkát választja. Roppant tudása ezt mind nehezebbé teszi; egyre újabb munkaterületeket nyújt neki.

Képzettsége egyre jobban elüti a hiszékenység vigaszától. *Nem elég - írja öccsének - tudni Athenében, Rómában, Angliában vagy Amerikában hogy van? Ugyanazon idea különböző helyeken, korban és környezetben különböző foganattal munkálhat. Tapasztaláson épülő vizsgálat fog megtanítani, hol a hiány, hol a tennivaló? Egyetemes formák sem egyes emberre, s nem egész nemzetre állandóul nem alkalmazhatnak.* Unokaöccsét és annak révén egész nemzetét előbb arra oktatja ki, miként kell igaz férfinak, igaz embernek lenni s azután, ebből kiindulva tanítja meg, milyennek kell a jó magyarnak lennie. Az ő érdeme, hogy magyar hazafiak úgy lehetünk, hogy közben egy pillanatra s még gondolatban sem kell eltávolodnunk a legmagasabb ideáktól. Ezt kevés nemzet mondhatja el magáról. A keleti és nyugati magyart,

mely eddig nemcsak az országot, de egy-egy lelket is kettéhasított, ő békítette össze. Tanítása ma is érvényes.

Pontokra szedhetném e tanítást, eszmevilága szétdarabolva mutatná igazán az egységet. Valamennyi ponton egy alapeszme sűt át: már a fejezetek alcímében és bevezető mondataiban ezek a rokoncélú szavak ütnek ki lépten-nyomon: jobbagyfelszabadítás, szólásszabadság, népvédelem, sajtószabadság, vallásszabadság. Magyarázatul pedig ilyen megállapodások következnek: *Jaj a nemzetnek, mely írott parancsokat némán olvas s vakon engedelmeskedik. - Szolganépet kormányozni szerencsétlen rabelsőség, szabadok közt érne főhelyre, legszebb jutalma a személyes érdemnek. - Szerencsés nép az, melynél törvény és igazgatás a társadalmi életet úgy veszik korlátba, hogy szolgaság és járom az emberiséget meg ne alacsonyítsák. - Ember ember mellett és után szokott meghalni: de a nemzetnek ezredékig tartó életet óhajtunk.* A nemzeti otthont, amelyet népének szán, minden nép példának veheti.

Így ötvözi, ilyen anyaggal nemesíti egyre ragyogóbbá ezt a szót: hazaszeretet, amelyet azelőtt elsősorban testi bátorsággal kellett bizonyítani. Ő emelte szentséggé, de olyanná, amelyért a racionalista elme is hevülhet. A magyar hazát, amely eladdig elsősorban szintén harci teret, ostromolt várat: a „vitéség iskoláját” idézte az ember szeme elé, ő tette a lélek lakásává.

Tragikus, de mennyire megértem, hogy ebben az otthonban épp ő, az építő nem lelhetett nyugalmat: elégedetlenül folyton ki-kiszaladt belőle, kívülről szemlélte, bírálta, hogy - lelkiismeretes építőmester módjára miként tehetné még szebbé, még tökéletesebbé. Türelmetlenül, elégedetlenül, keserű lélekkel halt meg: keveslette azt is, amit ő végzett, azt is, amire kortársait bírta. Hogy mennyi érték és erő volt benne, azt abból is látni, hogy mennyi maradt még felhasználatlanul. Holott akkor, most száz éve, már serényen folyt a munka, épültek a haza új bástyái és tornyai: 1848 nagy bemutatóján ámult az új vár erősségére és szépségére a nemzet is, de Európa is.

Ha ünnepi beszédet kellene mondanom, ezt mondanám: Ma is ebben a házban lakunk. A pillérek ugyanazok, amelyeket ő lerakott. De nemcsak ezek, a próbák után is szívós pillérek vannak meg, hanem a tervek, sőt a használati utasítások is. Az üres hálaáradozás helyett módunk van tehát reális munkára, a munka folytatására, barátaim. A fagyasztó pesszimizmust, melyet ránk hagyott, feloldhatjuk azzal, ha ifjúi türelmetlenségéből is átveszünk valamit. Korunk hasonlít az övére. De az örök haza megmentésére egy próbánk, egy életünk nekünk is van. A hazát és az öröklétet is ő kapcsolta össze. *„Jelszavaink valának: - írja - haza és haladás. Azok, akik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg: miképpen maradás szónak több jelentése van. Kor szerint haladás éppen maradást hoz magával: veszteg maradás következése pedig senyvedés.”* A megfogalmazás oly tömör, hogy első hallásra súlyát alig érteni. Megismétlem. Azok, akik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg... Kor szerinti haladás éppen maradást hoz magával; vesztegmaradás következése pedig senyvedés. Ezt a pozsonyi diétán mondta, legutolsó beszédében, mikor szatmári követtársa nevében is leköszönt a követségről, visszavonult a politikától. Utána fennhangon ezt kiáltotta: *Isten őrizze meg a nemzetet minden gonosztól!* A maga és társa számára csak a szívekben kért *egy helyet... de csak addig, míg a hazának, a nemzetnek s az emberiségnek hívei lenni meg nem szűnünk.*

Ezt mondanám és emlékeztvén a szónoklástán törvényeire, melyeket ő oly fontosnak tartott, oly alaposan tanulmányozott és alkalmazott, nyelnék egyet, a hatás kedvéért. Azt nyelném el, amitől rá gondolván nem tudok soha megszabadulni, talán igazi könnyekkel küzdve azt, hogy ő, aki a nemzetnek s az emberiségnek híve lenni soha meg nem szűnt, ki akart vándorolni s amikor pedig mégis megszűnt, mert meghalt, koporsóját a nép megdobálta.

1938. augusztus 6.

Istenről nem tudnék beszélni, de - lépésben, apránként közeledve a nagy kérdéshez, ahogy az emberiség is tette - istenekről igen. A Múzsáról például már tudom, hogy sajnós, van. Nem lényeges, hogy milyen formában, milyen név alatt; ebben a legmagasabb rangúakhoz hasonlít. Ezt elismerve, legegyszerűbb, ha régi nevén nevezzük. Sajnós, nincs jelen mindenütt, látni sem lát mindent. Mindenható is csak a költőkkel szemben tud lenni, ha azok nem vigyáznak. Tanácsos vigyázni.

Ha tapasztalataimnak van alapja, némely tapasztalatom szerint a Múzsára jobb nem figyelni, sőt ügyet sem vetni rá. Aki kegyeit keresi, aki eltökélten, rögtön csak szépet akar írni, attól - ha néha rápislant is, - előbb-utóbb fanyalogni elfordul, mint a kényeskedő, hiú nők. Hízlekedéssel nem lehet kielégíteni, bár úgy viselkedik, mintha lehetne. Mentsége, hogy - mint általában a nők - nem ismeri magát.

Ám azonnal izgatottan hajol a vállon át a papirosra, ha az ember szemét például az Igazságra függeszti, vagy szíve mélyén a Jogra gondol és rücskös testű útkaparókról ír, Lúdas Matyiról, egy kis részletekig kidolgozott királyakasztásról. Az igazi nagyok így dolgoztak, ilyen hűtlenül s a Múzsá ájtatos arccal kuporgott a lábuknál. Őlbe se való, úgy sose kerül munkára a sor. Tanácsos hajába nyúlni, a földre kényszeríteni, a talpat fűrtjein tartani és úgy írni. Keresztény költőnek lenni igen nehéz: vagy teremtés, vagy könyörület. Magyar költőnek lenni könnyű, de igen veszélyes, nagyszerű torzóink sora rá a bizonyíték. A fékentartáshoz, a harc-hoz nem elég az erő; szívósság és ügyesség is kell hozzá. A Múzsá harap, nemcsak csókol; ritkán lehet kiszámítani, hogy jutalmazó ölelése mivel végződik.

*

A világ valóban borulni látszik. Én mindezt megmondtam előre - mondja K. és bárhogy leverik is az események, lel egy kis örömet abban, hogy már messziről látta a jöttük. Én is előre láttam - mondja D., nekihevülve. L. is előre látta, Cs. is és mindnyájan megvigasztalódnak. Ahogy a társalgás komorul, a társaság úgy derül. Mit mondjak én, aki részletekbe vágóan valóban sok mindent megmondtam? De az ösztön kinek nem súgott meg mindent előre, mint Benczének a Toldiban? Hozzam föl azt e bölcs előrelátóknak, hogy én már születésem pillanatában mindent megmondtam, azzal a fájdalmas ó-val, majd a menten hozzáfűzött fölényes áh-val? Azt hinnék, szellemeskedem. Holott e szerencsés kifejezésnek köszönhettem sokáig lelkem egyensúlyát; ennek férfi torokra illő mását szeretném ma is meglelni.

Keressük a magyarság ismertetőjeleit s a legtöbben folyton valami színpadiasan megrázót várunk, villanást, mennydörgést; az „éji homályból” valami kinyilatkoztatást, fajta-lélektant kőtáblákon; konokan az égre nézünk, illetve a felhőkbe. Innen a sok misztikus sorstudat, a sok álmokép elrendeltetésünkről; e képek - még szerencse - szinte percenként változnak, akár azok a felhők, melyekről Hamlet beszél Ophélia ölében. A keresett jelek és jegyek közben a földön hevernek; csak akkor vesszük észre azokat, ha úgy botlunk beléjük, hogy haragosan nézünk vissza rájuk. Zenész barátom, a magyar zene kitartó kutatója szinte haraggal emlegeti a közismert tényt, hogy ellentétben a szlávok, germánok, olaszok: Európa csaknem minden népének társas éneklési módjával, akik ilyenkor rögtön szépen elrendezett kart alakítanak, a magyaroknál az együtténeklés azt jelenti, hogy ki tudja túlharsogni a másikat. Ilyen fegyelmetlenek, ilyen önteltek; mindegyik csak a saját hangját akarja hallatni, sőt hallani.

Vagyis ilyen individualisták, amit máskor dicséretképp szeretünk emlegetni és bizonygatni.

A francia parasztek is így énekelnek, akarom megjegyezni, de a franciákról eszembe ötlik egy példa nekem is, szűkebb érdeklődési körömből. Hagyján az az individualizmus, ami az éneklésben nyilatkozik meg ilyen kiáltóan.

Először meglepett, később természetesen vettem, hogy a legválasztékosabb és legigényesebb francia költők is milyen százszor elcsépelet rímekeket használnak. Még egy Valérynak is csillogó zene- és eszmemutatványa helyel-közzel a jól kitaposott gloire-victoire-szerű rímekeken forog és szárnyal - mert attól még valóban szárnyalhat, a rímekek köztulajdonok. A magyar vers egyik hallgatólago törvénye ezzel szemben, hogy az egyszer leírt rímet nem illik másnak megismételnie, minden rímpár egy kicsit a költő sajátja; minden költőnek új rímet kell találnia - a föld egyik rímben legszegényebb nyelvében! Miért ez a fura igényesség, elkülönülési vágy? Lélektani alapja nyilván az, ami a túlharsogási vágyé. Ilyen apró tünetek lepezik le nekem sorstudatunkat, híres szabad egyéniességünket, hirhedt szabadosságunkat. Bizonyos vagyok benne, hogy százával lehetne felsorolni az ezekhez hasonló áruló jeleket minden szakma köréből, a földműveléséből csakúgy, akár a borbélyiparéből.

*

Miért érzem egy kicsit erkölcstelennek azok magatartását, akik azért szavalnak a parasztság mellett, sőt esetleg azért is szeretik, mert a parasztság támogatása hasznos a hazának? Hasznot néznek - mintha közvetve a maguk hasznát néznék. A haza nem érdekből szereti fiait. Az a böölű fátyolos nő, aki az allegóriákon tört oszlop tövében ül, nem kofa.

*

Egyik költő barátom a Kalevaláról írt meggondolkoztató tanulmánya, a Kalevaláért való szép lelkesedése közben hirtelen egy magyarság-, sőt világmentő vallást alapít, a finnséget; a másik Szofoklészből alapítana új vallást; a negyedik a kún nyelv fennmaradt töredékeiből; én bevallom, annak idején a vogul medveénekekből próbáltam. Mennyire jellemző tünet a magyar költői céhre! Angolban elképzelhetetlennek tartanám. Minden területről azért nyúlunk türelmetlenül ezer felé, mert egyedül vagyunk; nálunk az egyéniség szóban ez a szó rejtezik.

Először tehát ebből kellene kigyógyulnunk, ebből a magánossági érzésből.

Azt hiszem, Európa már rég befogadott volna bennünket, semmi különlegesen nem látna rajtunk, ha időnként nem figyelmeztetnők, hogy nézzen csak meg jobban bennünket. Ilyenkor fintorokat vágunk s „Nem hasonlítunk a kínaiakra?” kérdezzük dobogó és dactra kész szívvel. „De, mintha...” - mondja merő udvariasságból Nyugat s mi most már sebzett oroszlánként, törrel szívünkben sóhajtunk Ázsia után.

*

A Múza, mint mondják, nem szereti a szalonok finom intellektüeljeit, nem nézi ki belőlük azt, ami nő mivoltában neki is kell: a férfiaságot. De az sem igaz, hogy azokat a hetyke, árvalányhajás falusi legényeket szereti, akik egy-két rövid táj szó után letépi róla az inget s alkotás közben is magukon hagyják a csizmát, az a sejdítésem, hogy félelemből: az első csók után férfi voltukat gyakran már csak ez képviseli. A Múza nem ilyen perverz. Ha ilyenek karjába omlik, szerelemből teszi ugyan, hisz a megindító benne az, hogy örök fiatal, azaz örök naiv (évezredek óta közhelyeket gondol); de épp ezért könnyen ki is ábrándul. Bár újabban családanyai ösztönei vannak: ahogy a kávéházi éjjelezést sem szereti, akként a suviksnyomot sem a takarón. A főnnhagyott csizmára pillantva azt gondolja: na, annál hamarabb összeszedelődzködik. Vagy levetteti - legalább ilyen alkalomra - a csizmát. Nekem Petőfiről a

legmegindítóbb képem az, amelyet Bathó (Júlia sógor-nagybátyja) emlékezéseinek köszönhetünk. A költő ezen piros és kék virágokkal és madarakkal kihímzett hálóköntösben (valószínűleg a feleségében) kuporog az íróasztal előtt, ír, már reggel nyolc órakor! A népről ír, a jobbágymilliókról, a paraszti éleslátás és vaskosság olyan erejével, hogy azt Dózsa is megirigyelhette volna; méltán; olyant kívágni csak egy Shakespeare-en, Desmoulins-on Shelley-n, Horatiuson élesült elméjű férfi tudott kívágni - aki közben kardját is élesítette, ez volt benne a paraszti hetykeség, az őserő! Együttlakásra a Múzsza férfiigénye ilyen (Júlia e háztartásban csak szolgáló), ilyen felháborítóan sok. A Múzsza ugyanis ábrándokon nevelkedett, akár a vidéki iparoslányok, akik ugyan nem várnak többé királyfit, de felemás életüket már csak egy királyfi tehetné boldoggá.

*

Közép-Európa népei versengenek a dicsőségért, melyikük lett előbb keresztény, azaz nyugati és civilizált. István, igaz, a prágai Adalberttól kapta a keresztséget; a magyarok első térítői, a cluny-i bencések, cseh földről jöttek. Azért jöttek, sőt rohantak hozzánk, mert mialatt szent püspökük Itáliában járt, a pogány csehek megrohanták brunow-i kolostorukat és kergették őket, akár Vataék később Szent Gellért jámbor segédeit. Közép-Európa népei így adták át egymásnak a kultúrát. Kérkedni csak azzal kérkedhetnének, hogy a civilizáció e saját terjesztésére melyikök nyújtotta először a példát; mely még napjainkban is hat.

*

Te a magyart fölül kezded számolni, „a legelső magyar ember a király” aritmetika alapján; én alulról. A nincstelen tömeget tekintem elsősorban magyarnak, vagyis olyanak, aki mindenek előtt támogatásra, fényre, döntésre: nemzeti dicsőségre jogosult itt; nemcsak azért tekintem annak, mert történelmünk különös alakulása eredményeül épp ez a réteg a legmagyarabb, nyelvileg s ha kell fajilag is, hanem azért, mert ez a legmegbízhatóbban magyar: nincs mása, mint a magyarsága. Amilyen mértékben módosul, emelkedik valaki, olyan mértékben van alkalma kiemelkednie is, e földről. A kultúra nemzetközi, annak élvezője is azzá válik. Ezt nem helytelenítem. A földhöz kötöttség és a földhöz ragadtság között vajmi kevés a különbség sajnos. Csak ellened érvelek ezzel, csak azt akarom a te érveiddel bebizonyítani: miért van jogom ahhoz, hogy a legmagyarabbnak a legszegényebb nincstelent tartsam s tőle kiindulva haladjak az értékelésben tovább, a sort a királynál zárva.

1938. augusztus 10.

Mindent összeszámlálva: ellenségem egy van, az ostobaság. Elvi ellenségem is: akkor sem könyörülhetek rajta, ha megértem. Szánhatom, de nem bocsáthatok meg néki. Népem ellensége is, a legveszélyesebb. Szakmai ellenségem is. Ha a katonaság létjoga, hogy az országot az ellenségtől védje, a szellem táboráé az, hogy a butaságot szorítsa vissza, a külhonit s belhonit egyaránt. Bár tudnánk más hivatást is találni, ma jórészt a dőreség elleni harcból élünk, vagyis végeredményben magából a balgaságból. Illő hát, hogy néha alaposabban foglalkozzunk vele, fölmérjük hadállásait, előnyomulásáról térképet készítsünk, kémeket küldjünk. Előnyomulása változatlanul tart.

A botorság válfajai felsorolhatatlanok. Az alacsonyabbakról, a hétköznapibbakról, melyeket Flaubert kézikönyvbe akart gyűjteni, már könyvtári irodalom van. Épp ezért kevésbé érdekelnek. A badarság sikerének fő tartozéka az álruha, az, hogy bölcsességnek tartsák mihelyt leleplezik, előbb-utóbb eliszkol a jobb társaságból, néha a láthatárról is eltűnik. Vagy a

szabály szerint legalább is el kellene tűnnie, én ezért tartom még érdekesnek is, élvezetesnek is ellene a küzdelmet. Az újabbkoriakról beszélek, a nehezebben felismerhetőekről, azokról, melyek divatos öltözet és magatartás alá rejtőzködnek, még megtévesztően kifogástalan nyelvet beszélnek. Eleven alakokra gondolva rajzolom a típust.

*

Korunk természetesen az örök, ős bárgyúságot is magához idomította. Miként bölcseinknek, akként hülyéinknek lelke is bonyolult, gyakorta finoman árnyalt; eszmeviláguknak, agyműködésüknek több rétege van. Legfelül sokszor értékesnek látszó, sőt önmagában tényleg értékes elem úszkál. Ez nemcsak a környezetet téveszti meg, hanem magát az ártatlan tökfőjét is, szentül hiszi, hogy az anyag fenékgig nemes.

Elie-t, a remek emlékezőtehetséggel megáldott mulyát Montherlant mutatta be egyiptomi sötétség közepette, amelyet a hős épp remek emlékezőtehetségével szőtt, sűrített álthatatlanná maga körül. Az ilyenfajta rigolyás még aránylag ártalmatlan, a sötétség leginkább őt magát burkolja be és fojtogatja.

Az adatokban gazdag félküllős sokszor már egy egész életen át garázdálkodik. A megcáfolhatatlan tények segítségével, mint megannyi orvosi ojtótűvel szurkálja lelkének alapanyagát, a kábító kábaságot mindenkibe, akit csak elér.

Épp ilyen veszélyes a vele rokon debatter-hájfejű, az ékesszólással felruházott kerge, aki sziporkázó viták során fröcsköli a csipős hígvelejűséget. Aki szóvitában győz, az általában gyanús.

Az erkölcs megszállta oktalan már baltával dolgozik, még szerencse, ha csak festett képek ellen. Akibe, hite szerint egy közösség lelkelete, vagy akarata, vagy álma költözik, a kollektív eszelős nem egyszer gépfegyverhez jut. A vallást bitorló együgyű, mint tudjuk, pörköl, önmagát ritkán. A hamis nemzeti gondolatától fortyogó kelekótya száműz. Az emberjavításra, a nevelésre ferdült csajbókos áldozatait hajdan kalodába zárta, ma „éld ki ösztöneidet!” felkiáltással kétes hírű házakba tuszkolja. A művészhóborkás annál veszélyesebb, minél tehetőségesebb, remekművű oltárt nem egyszer a megtestesült háborodottságnak állít. A szellemi foglalkozásúak néha szakmájuk értésének arányában málék, oktondiak, töksik, vagy bangók más területen. Vannak viszont szakmák, amelyek egyenest hajlamosítanak a golyhóságra, mamlaszságra vagy bogarasságra. A színésznek nagyon kell vigyázni, az írónak még jobban. Volt költő, aki épp azért szállt magasra, mert szellős volt a felső hajlék. Ellentétben a köztudattal, a bajnok testedzők sorában átlag kevés a gyámoltalan és tökkelütött, azok is ártalmatlanok. A hírlapíró eszement viszont veszélyesebb, mint az örültre bízott patika. Mit csinál az, akiben a csábult elméjűség geográfiával vagy csillagászzal vegyül? Az elég korán elmeegógyintézetbe kerül, a szaktudósoknak csak területükön kívül van megengedve a fúrtagyúság: minél kisebb az eszmekör: a téboly, de az észficamodottság is annál hamarabb kiütöközik. Kivéve mindenesetre a lélektant; a lélektannal kompenzálódó fajankó elméleteket gyárt és gyógyít, a meglepő, hogy sokszor sikerrel. Az ártatlan bódi, aki a tudatalattijában kavargó feneketlen semmitől szenved, meghat, mert valóban örvény fölött kuporog. A gögje felett feszítő félvödröst is már csak szánom.

*

Az együgyűségnek és az önmagukban értékes emberi tulajdonságoknak erről az érdekes keveredéséről hajdan tragédiát akartam írni, görög kórusokkal. Egy falu szellemiségének jóakarató tagjain kellett volna megnyilatkoznia, milyen lassú pusztítást és váratlan robbanást

idéz elő, e téren is, akár a kémiában, az elemek helytelen keveredése. A drámai mozgalmasság az lett volna, hogyan lesz a legnemesebb lélek is egy-egy pillanatra meglódult, gügye, sőt futóbolond. A kórust a merő jószándék miatt szenvedő polgárok kara szólaltatta volna. Épp falun tartózkodtam, körülnéztem a terepen.

Arra a meglepő felfedezésre jutottam, hogy legtöbb helyes ítéletű és szemléletű lelket átlag a legegyszerűbb nép soraiban találni. (Értelmesnek már akkor egyes-egyedül azt tartottam, aki gyorsan el tudja választani a jót a rossztól, a lehető legfinomabb árnyalatokkal.) Fölfedezésemet később nem tartottam meglepőnek. Az egyszerű nép, amelynek alig van helye abban az ezerfelé rángató érdekszövevényben, ami a mai társadalom, megőrzi tárgyilagosságát, a fehérre nem mondja azt, hogy fekete, még azt sem, hogy szürke: nincs szeme előtt semmi köd, vagy fátyol: javak és érdekek semmiféle viszonya, azaz hálója. Azért, mert semmije sincs? Az okot arrafelé kellett keresnem. Nincstelen napszámosok között ragyogó elméjű bölcseket találtam, szemléletük oly tiszta volt, mint házuk tája. A magukba szálló próféták, úgy látszik, nem hiába vonultak a pusztába, gondoltam. Aki tisztán akar látni, annak mindentől meg kell szabadulnia, az anyagtól is? E bölcsek, tudtam, akarataik ellenére voltak bölcsek, de valóban azok voltak, egyetlen szóval megfeleltek a legbonyolultabb erkölcsi, társadalmi, sőt alkotmányjogi kérdésre, mert kísérletül ilyet is feltettem. Akkor ébredtem rá, hogy a józanság hősi állapot, a viszonyokkal zilált társadalomban az értelem hívének naponta karddal kell megküzdenie érte. A tragédiát nem írtam meg, előbb élni akartam.

1938. augusztus 12.

De mit is jelent végre az észnek ez a szó, hogy magyar? Jó néhány évvel ezelőtt elmentem egy nagy francia városban szorongó kis magyar csoport irodalmi ünnepélyére. Az ünnepség főleg szavalatokból állott, nagyrészt Adyt szavaltak. A hallgatók, akik nyilvánvalóan verset esztendőszámra nem olvastak, föl-fölkiáltottak, szinte hörögtek a kéjtől, a padlót rugdosták. Ehhez hasonlót azóta is csak egyszer láttam, egy szektás gyűlésen, az ördögűzőkéén, de ott is csak a vége felé. Az a hajdani irodalmi ünnep még titokzatosabb volt. Felállt a pódiumra egy sovány hölgy, első szavait nem értettük, de mikor azt mondta: írta Ady Endre, az emberek egyszerűen nem tudták visszatartani a könnyüket. A hölgy »A perc-emberkéek után« című verset szavalta; szakaszonként megakasztotta a taps. Volt egy rész, amely után a terem formálisan fölbomlott, szinte féloldalra dült, mint egy süllyedő hajó, az emberek fölugráltak. A vers még itt sem fejeződött be, az egyik szakasz utolsó szava keltett olyan hatást, hogy üvöltönnünk kellett, mert akkor már én is üvöltöttem. Én egy francia lánnyal voltam, aki az egészből egy árva kukkot sem értett. Egyéb érzelmei kifejezésül ugyan szüntelenül mosolygott és tapsolt, de erre az eszeveszett megszállottságra átlépte a határt. - Mit mondott, mi ez? - kérdezte már ő is izgatottan. Kipirultan fordítani kezdtem:

Most perc-emberkéek dáridója tart.
De építésre készen a kövünk.
Nagyot végezni mégis mi jövünk,
Nagyot és szépet, emberit -

- az utolsó szónál hirtelen megálltam, riadtan kijózanodva. Azt kellett volna fordítanom, hogy *magyart*, a *quelque chose de grandt et de beau, d'humain* után már ajkamon volt a szó, hogy *et de hongrois*, mikor belémnyilalt: és ha azt mondanám, *et de bulgare* vagy - ennek a Marianne-nak igazán mindegy - *et d'azerbedjan*? Megérti ez, hogy ebben a sorban a *nagy*, a *szép s az emberi* után úgy áll ott a *magyar*, mint az összeadás számoszlopai alatt az összeg?

A kérkedéstől riadtam vissza. Ezer évet kellett volna összegeznom, azaz ennél is ezerszer többet: ezer esztendő reményét. Aztán mégis lefordítottam. Egy pillanatig csodálkozva rám nézett, aztán - mit felelhetett volna? - ezt felelte: Vous etes vraiment tres gentils. A mondatot önkényesen többes számban értettem ezúttal; szétosztottam, merő hazafiságból.

*

A háború előtt a családot a takarékos, szívós anyák és nagyanyák emelték. Mostani emelkedését a család a vitézségnek köszönheti, az életben elég esetben apák rejtett katonai erényeinek. A fronton kitűnően verekedtek, önzetlenül, ösztönösen, jutalomra vagy elismerésre álmukban sem gondolva. A vitézségi érdemek észrevétlenül hullottak a mellükre; talán csak akkor törődtek velük, mikor azok már a zubbony ujjáig sorakoztak, nem fértek el a szív körül. A háború utáni jutalmazás is váratlanul érte a hősokeket, akár Bocskay hajdúit a nemesség. Elfogadták, de nem büszkélkedtek vele. Testvérnéném elpirul, ha nemzetes asszonynak szólítják, érzi, hogy a kitüntetés ráadásaként jött, véletlenül. Hasznát csak a fiúk látják. Aki utánam a családból kiemelkedik, az majdnem mind katonai pályára készül.

Ez a szakma nem könnyű, rengeteget kell tanulni. Élvezettel figyelem öcsém szellemének kibontakozását, mi mindent el kell sajátítaniok! Hol vannak ők a békeidők tisztjeitől, akik Sipulusz és Herczeg regényeiben fejest ugrottak a nagybögőbe. L. most a szünet alatt is állandóan tanul, délelőtt felsőbb matematikát, délután nyelveket; este meg „képezi magát”, vagyis sorra olvassa a könyveket, melyeket én hoztam haza. Tegnap vacsora után éjfél utánig arról nem vitáztunk, hanem csak tanakodtunk, van-e Isten. Ismétlem, elragadt ifjú elméjének élessége, befogadóképessége. Érzem kettőnk között a különbséget, tán épp ezért érzem tisztán gondolatai eleven kanyargását. Becsülöm jellemének fiatalos szilárdságát, egyenességét is. Ma délután a szőlőből jövet egy mondat közepén hirtelen belémkarolt, mint mindig, mikor szavai hirtelen vallomássá melegülnek. Egy kicsit akadozott, de végül mégis kivágta.

- Mondd, igaz, hogy a zsidók világalomra törnek? - Egy pillanatra az égre tekintett és csak aztán reám.

Megnyugtattam, hogy igaz. Világalomra törnek, akár az angolok, akár a búsman-négerek, akár a vöröshangyák, akár a fű, vagy ellensége a szék. Minden, ami van, világalomra tör, nyilván mi magyarok is, arra törünk, történelmünknek leghivalkodóbb lapja nem az-e, mely a három tenger mosta határról beszél? A zsidók is arra törnek.

- És...?

- És annál inkább arra törnek, minél jobban zsidókká kényszerítik őket. Ha nem tudnák, hogy zsidók, bizonyára eszükbe se jutna. Aki közülök magyarnak tudja magát, az, mint magyar tör világalomra. Aki humanista, humanista mód. Eszerint rostáld őket.

*

Szót váltani a fajtakérdésről igazán csak azokkal volna még kedvem, akik elsősorban a maguk fajtáját, vagy csoportját bírálják: az árják közül az anti-árjakkal, a szemiták közül az anti-szemitákkal. Sokkal többen vannak, mint gondolnánk. (Főleg az utóbbiak.) Miért hallgatnak? Őket kellene összeereszteni vitára, vagy akár veszekvésre. A tárgyilagos igazságot ők közelítenék meg legjobban, ők, az elfogulatlanság elfogultjai. Milyen nemes eszmecsere lenne! A pálmát az vinné el, aki oly kevés jót mondana magáról, hogy szégyenében a föld alá kéne bújni.

*

Tíz esztendővel ezelőtt véletlenül, azt hiszem én indítottam meg azt a nagypapa-kultuszt, amely ifjú irodalmunkban akkortájt annyi szakállas, részben gatyás, részben kaftános aggastyánt vonultatott be, életrealóságban messze felülmúlva az én három szerény öregemet. Milyen szépen megfértek egymással akkor ezek az oly különböző fejfák alól feltámasztott vének, milyen egyforma tempóssággal csavargatták bajszukat vagy tincsüket, a költészet fényében mennyire hasonlítottak: még a szavakat is egyformán ejtve, legnagyobb részt alexandrinusban. Vajon hajdan, elevenen is ilyen testvéri békességben éltek? - gondolom, hogy annyi esztendő után ismét eszembe juttatja őket az, hogy a gyanútlanul kezdett kultusz most a hivatalos körökre is átterjedt. Útlevelet akartam. Át akartam lépni a határt s ehhez majdnem annyi lelket kellett magam köré gyűjtenem, mint amennyivel egykor Bulcsú, vagy Béri Balogh átsapott a Lajtán. Az ősök itt vannak, még többen, mint ahányan kellett, kéziratomban összegyűjtött halotti és születési levelek szélei botlatják a tollat, tele van velük az asztal. Elhűlve nézem őket. Nevek merülnek fel, amelyeknek valaha arcuk és termetük volt s ezekből egy-egy vonást az én arcomba plántáltak át, önzetlenül, névtelenül. A 40-es években, egyszerre megjelenik egy Börcsök nevű juhász, mögötte végtelen libasorával további Börcsököknek. Milyen lehet egy Börcsök, gondolom s érzem, nem mernék tükörbe nézni.

Hajdan volt férfiak és nők együgyű magyar neve feszeng a latin rubrikák rácsa közt; nézem őket s lassanként mégsem állhatom meg, hogy ne képzeljem el hozzájuk azokat az eleven lényeket is, akik közül, hacsak egy is kiáll a sorból, a létra összedől, én sose jutok föle világra. Napokig e csupa rövid szótagból álló név bővületében éltem: Fekete Ilona.

Fekete Ilonáról mindössze annyit tudok, hogy 1835. június 4-én, 17 éves korában, mint Illés Ferenc juhász hitvese az Újdombóvárhoz tartozó Nosztány-pusztán szült egy János nevű fiút, aki az idők folyamán nagyatyámmá serdült. Fiait szülni 17 éves korban egy juhászlegénynek, egy nosztány-pusztai közös cselédviskóban - s mindezt értem! Hogy háláljam ezt meg? Mit adhatok ezért neked, Fekete Ilona, mit tenéked Kállay Dávid, Énekes Mihály, akiről csak azt tudom, hogy causa mortis: tarkóncsapatás által? Tűnődésem hirtelen meghökken; szeretném elkerülni a páthoszt. Nosztány-pusztá ma is áll, tele Fekete Ilonákkal, annyit tudok róluk, mint dédanyámról, tehát épp annyit tehetnék értük. Most, visszatekintve ébredek rá, hogy az én öskultuszomat a hála vezette. Csak a hála, a jóvátevés, a kárpótlás érzése, semmi más. Én nem kapni akartam az ősöktől, hanem adni nekik, valamit abból, amihez - hány évszázadnyi erőfeszítés után - engem végül hozzájuttattak. Jobb híján adtam ezt az élőknek. Én így lettem a nemzet tagja; s ez megvigasztal.

Aztán elképzelem még egyszer ezt a nagyapák zsúfolta múltat, ahogyan azt mi, költők alakítottuk. A versek lábaira állítva milyen békés egyetértésben sétálnak az ősök, valóban! Íme, ilyen lenne a világ, ha egyszer a szellem alakítaná. Magyarország egyszer állt komoly megváltás előtt, akkor, midőn már-már úgy volt, hogy költői diktatúra tör ki, Petőfi vezetésével. Amit ő képzelt, elképzelem annak megvalósulását: a világ egyszer nem visszafelé idealizálódik, hanem előre.

*

Ki idegenkedik a harctól? Férfi nem. Jó volt a testnek, a léleknek, akár a víz, melyben biztos csapásokkal úsztam. Jó volt a győzelem, mikor frissen, elsőként a partra értem: ha fel kellett adnom a küzdelmet, s kimerülten elnyúltam a parton: a fáradtság is jó volt; az elem megtisztított. Most kényeskedve nyújtom bele a lábam, s nem, mégsem lépek be - miért? Nem attól félek, hogy hideg. Olyan csürhe versenyez benne, amely előzően nem fürdött meg. Mielőtt őket legyőzném, undoromat kellene legyőznöm.

*

Végre rájöttem - tízesztendei fűrés-faragás, teheremelés után, - hogy »stílus-probléma«, amiről mostanában újra a próza terén is annyit fecsegnek, tulajdonképp nincs is. A probléma itt is a becsületé, az állhatatosságé, a szókimondásé, de illedelmes szókimondásé. A költők ezt mindig tudták. És a helyzetismereté. Még a zsarnok halálát is másképp tudatom özvegyével, mint a néppel. Rossz stílus volna például ehhez most azt fűzni hozzá, azt a szellemeskedő, de valószínű igazságot, hogy a nép őrjöngene a fájdalomtól, az özvegy esetleg könnyebbülten sóhajtana fel. Azért volna rossz, mert a halálból, mint anyánkból sem, nem illik gúnyt űzni. Rendet kell tartanunk. Az életnek épp úgy megvan a »kötött formája«, akár a szonettnek. Ez teszi érthetőbbé is, »hatásosabbá« is.

*

Nem restellem, hogy vonzódásomba a tájhoz már némi szenvedély vegyül, olyasféle, mint a gyűjtőké. Közeledik a kor, amidőn a tárgyak, emlékek értéke észrevétlenül, önmagától emelkedni kezd, mint valami elfeledt értékpapír, amelyről ekkor veszünk tudomást: a betéve tudott versek magányukban nemes aszúízt erjesztenek. Az összeboruló akácok alatt, a meredek vízmosta úton olyan türelmetlen izgalommal kapaszkodom a szőlőhegyre fölfelé, amilyennel egy kedves könyvben egy-egy ismerős kép után lapozok. A kaptató végén itt is kép vár, minden részlet itt van a fejemben, miért szomjazik mégis rá a szem? A hegy, a Tükörcsős, utolsó kiszögellése a Völgységnek, Tolnának, lent kezdődik Veszprém és Fejér, a Mezőség, a Sió széles folyóvölgye, kétfelől az uradalmak fehér gyerekjáték-istállóival a végtelen búzatáblák között. És közvetlenül a lábánál a falu, Ozora oly közel a meredély tövében, hogy a kalapot szinte a toronyra dobhatná az ember. Más falu, ameddig a tekintet elér, sehol. Csak jobbkéztől messze Simontornya; Szilas sejlik valahol még a dombok mögött, mint az emlékezetben egy hajdani ünnep.

Megállok az utolsó szőlőkarónál, elégedetten nézem a művet, mintha én alkottam volna; majdhogy hátra nem lépek, hogy a festők szokták. Cséplőgépek búgnak, az utakon takarodó szekerek cammognak, a szőlők kéken ragyognak a rézgálictól. Minden rendben, minden él, ezt vártam. »Sokért nem adnám« - gondolom, még mindig képnek látva. Úgy nézem, mintha gazdája volnék. Legyőzve a szerénytelenséget épp kérkedően dicsérni akarom; amidőn sógorom felé fordulva, aki valóban a gazda szemével nézi a vidéket, ez a kérdés hangzik el számról, váratlanul az én fülemnek is.

- Ha a gazdasági szükség nem kötné épp ide őket, hány ember maradna paraszti sorban ezen a vidéken? Először úgy akartam mondani: a vidéken?

- Hát... nem sok.

- Ha osztani kezdenék itt ötezer altiszti állást, Pestre, havi százszal - a fél falu otthagya csapat-papot, tódulna ide, mi?

- Az egész.

- A határ kiürülne.

- Mint a tenyerem. Mindenki városba vágyik. Tudod ki most egy villamoskalauz a vasárnapi táncban? Több, mint azelőtt az első gazda gyereke. Húsz éve még rá se igen néztek az olyanra. Aki elment, az valahogy embernek épp olyan fél volt, mint aki frissen jött. Különben a szó is egy rájuk: jött-ment.

Hátat fordítottunk a gyönyörű tájnak, a vágások közti szűk úton visszaballagunk a présházba. Itt a diófa, itt a malomkő asztal, a padul döntött fatörzs. Mialatt sógorom bent, a pince mélyén a lopót csorgatja, rájövök, miért ötlött eszembe az imént az a váratlan kérdés. Ide utaztomban

a vonaton Halévy híres könyvét olvastam (*A Visites aux Paysans du Centre*-t), ott dudorodik most is az ágra akasztott felöltő zsebében. Kiveszem, egykettőre meglelem azt a részt, melyet megjelöltem volna a margón, ha a könyvet Ortutaytól nem kölcsönbe kapom. Átfutom a sorokat, hogy mire sógorom előjön, így kapásból is fordítani tudjam. Onnan kezdve, ahol a francia vidék elnéptelenedéséről esik szó, 1920-ban.

- ...Egészségünkre. Hallgass csak ide egy kicsit.

»A vidék szigorú, az ember mindig menekült róla, mert retteg a kemény élettől. A város, akár az alkohol, csábítja, izgatja és elpuhítja... A munka, *tripalium*, kínzó eszköz volt, a szökött rabszolgát ahhoz kötözte az úr. A mezei munka is ilyen szerszám, az embert mindig úgy kellett odakötözni hozzá. Az emberek csak kényszernek engedve maradtak meg szántóvetőnek. Az antik kor kezdetén ott volt a helotizmus, a rabszolgaság; a római birodalom bevezette a kolonátust, azután jött a jobbagység... Sötét küzdelem ez, jól csak a szökevény jár. Sem a helotizmus, sem a kolonátus nem mentette meg Görögországot, Rómát. Az antik világ minden kegyetlenkedése ellenére is elvesztette földműveseit...«

- De most mégis vannak.

- Várj csak.

»...Orvoslás mégis jött, nem az emberektől persze, nem az ő szálnalmas intézkedéseik révén. Az orvosság a katasztrófa volt. A szétszűllött emberiségen a barbárság lett úrrá; lerontotta a városokat, a nyomorult, megrettent népeket erőszakkal kiűzte a messzi, magányos földekre, amelyek táplálékot, rejteket és védelmet nyújtottak. Így támadtak újból földművelő évszázadok, így készítették elő azok Európa újjászületését: korbács alatt.«

- Megint ez várna ránk?

- Ezt kérdezi ez a francia is, akinek szomorú bölcsességét különben nemcsak ebből a könyvből ismerem, hanem szomorú tekintetéből, csöndes hanghordozásából is.

»Elkerülhetjük mi a katasztrófát? Apáink még azt hitték, az ártatlanok! Nézzük meg jobban a történelmet, ne tévesszük meg magunkat a ragyogó díszektől, amelyekkel felcicomázkodik... Ki tudja, talán a mi katasztrófánk is megkezdődött már... Még egy-két háború (talán hamarosan) és a mi világunk is rom lesz. Akkor majd megint jó lesz erdő mellett lakni...«

- Erdő mellett nem jó lakni,
Mert sok fát kell hasogatni...

- Kérlek, szó szerint idézem. »*Alors, il fera bon vivre au bord des forets...* akkor majd jó lesz a forrás és az istálló mellett lakni. A repülőgépek halálos gőzbe és tűzbe borítják a városokat. Akkor majd jó lesz a magány, az elhagyottság, a városiak szétszóródnak, mint amaz emlékezetes 410. esztendőben Róma finom előkelői, akiket Alaric Afrikáig, Szíriáig kergetett. És egy beaujolais-i vityilló többet ér majd, mint egy gyöngyvakék, mint egy gyémántpatak (hogy szó szerint fordítsam ezt is). Igazuk van azoknak a nyakas parasztnak, akik földet vásárolnak; az az egyetlen, annak még van értéke, az az egyetlen, aminek nincs ára.«

- Mi ettől még messze vagyunk. Ha Franciaországban már rá kell beszélni a parasztnak, hogy vegyenek földet - nos, nálunk talán nem kellene sokat kardoskodni emellett.

- Valóban kedvezőbb a helyzetünk ebből a szempontból, tréfa nélkül is. A nagy zavar után hamarabb rájárna kezünk a kapára. Talán óvatosan, csöndesen kapálva a zavart is elkerülhetnénk. Hátramaradottságunkat egyszer javunkra fordíthatnánk...

Elhallgatok; minek sorakoztassam az érveket, minek töprengjek - magamat győzzem meg arról, hogy miért és hogyan kellene gyorsan újrendezni e nép ügyét? A tájat nézem s azt gondolom: te vagy már egyetlen szövetségesem; légy majd könyörületes, légy okos. Légy olyan hű hozzánk, mint amilyen szép vagy. Én már majdnem megértem arra, hogy annyi csapongás után csak veled éljek, holtomiglan.

Valóban megértem rá? A kőasztalra könyökölök, nézem a tájat, állom, hogy nyugodt arcával, melyen egyetlen vonás sem rezdült meg a jazigok óta, farkaszemet nézzen velem. Az egyik dombon kapavas villan, mint egy ravasz hunyorítás. A másik dombon a temető, ahol új sír ásásakor kelta csontokat vet ki ma is a föld, mint fizetésnél a boltos: ez meg visszajár. Tekintetem, mint lépcsőkön halad fölfelé a rokonok sírjain megleli végre a vaskeresztet, amelyet apám kovácsolt testvérbátyám sírjára. Felidéződik a délután, mikor frissen hantolt földet néztem innen azon a síron. A temetés után mi, férfiak akkor is ide vonultunk fel a hegyre: a falubeli ház asszonysírától zengett, gyertyaszaggal émelyített. Itt ültünk akkor is e kőasztal körül, előbb némán; csak fejjel biccentve a töltögetőnek, hogy mennyi legyen a bor, mennyi a szóda; lopva pillantgattunk át a szomszéd hegyre, mintha vádló tekintetet tudtunk volna magunkon. De meglehet, csak én éreztem így. A beszélhetnék, a visszafojtott életkedv, akár a betömött forrás, csakhamar arrébblokta az akadályokat. »Ezt szerette szegény, ezt a kevert pirosat« - s egy pohár a levegőbe emelődött. »De ezt csak tisztán.« Negyedóra se telt belé s a szavak megérkeztek oda, ahova indultak: »A nótája meg ez volt szegénynek« - és halkán, tiszteletteljesen, akár imént a Circum dederunt, brummogva kanyarogni kezdett egy dal, egyre tágulva, egyre több éneklő hangjával gazdagodva. Apámra néztem: leszegte fekete fejét, tenyerével szájára simította bajuszát s bólogatva dúdolt, ő is; noha akkor már évtizedek óta nem hallottam énekelni. »Hát ennyi nektek a halál?« gondoltam akkor fölzaklatva. »Hát ennyi valóban?« gondolom most, de már megbékülve. Bólintok, mintha a tájnak bólintanék, lecke végén: megértettelek. Sokat adsz, de sokat is kívánsz. Óslakóidtól már születésük pillanatában annyit, amennyit a bölcsektől egy életnyi tapasztalat után. Méltán húzódik mindenki ettől az iskolától. Húzódoztam én is, de egy-két lépés még s a másik úton, a kerülőn megérkezem én is; oda, ahonnan elindultam. Talán egy perccel előbb, mint ahogy a világ, az Alaric-oké küldene. Sorsom ezen az egy percen fordul meg. Ez az egy perc dönti el, hogy legyőzött leszek-e, vagy győző.

1938. augusztus 14.

Megbízatus és kellő igazoló iratok nélkül a történelmet is úgy járom és kutatom, ahogy néhány éve a magyar vidéket. A szociográfia terén sem voltam „szakember”, társaim sem voltak azok; a középiskola kapuján egyik sem azzal a szándékkal lépett be, hogy falukutatásra szerez műveltséget és bizonyítványt. Sarkokat ismertünk, ez adott bátorságot, hogy ítélkező szemmel egész vidékeket áttekintsünk, majd végül az egész országot. Megállapításunk helyes volt, munkánk eredményes kétségbevonná bárki, aki figyelte, tudományos tárgyilagossággal? Érdemünk a mesebeli gyermeké volt, aki a királyra rámondta, hogy meztelen. Azzal a különbséggel, hogy mi a népre mondtuk ezt, aki maga is tudta, hogy meztelen.

A történelemből is csak sarkokat ismerek. De tekintetem néha oly messze vidékeket fog át, hogy azt hiszem, ez a sarok véletlenül csúcson terül. A környéket nem jártam be, de ismerősnek tetszik s általánosításra biztat.

Egy magyar falvat nézek, mely egy más nyelvű faluval határos. Népe mindennek nevezhető, csak béketűrőnek nem, de a szomszédos faluval meglepően türelmes, sokkal türelmesebb, előzékenyebb, mint az övele. Más fajtákkal s nemzetiségekkel valóban olyan türelmes a

magyar, mint amilyennek hirdetik, azok is, akiknek ártalmára lenne, ha nem volna? Nem vagyok feltétlen híve a türelmességnek, főleg azért, mert tapasztalatom szerint magam végtelen türelmes vagyok s elégszer ittam a levét; legtöbbször merő butaságból voltam az.

Ezt a türelmes falvat 48-ban majdnem felégette egy nemzetiség. Nem egy nemzetiségi katonaság, hanem egy szomszédos falu kisebbségi lakossága. A bosszúra később nyílt volna alkalom, izgatottan keresem a nyomát. Nem, magyarjaink a fülük botját sem mozgatták. Gyorsan végigtekintek a falu történelmén, már ameddig az én szemem ellát. Hozzávetőlegesen elég messze, a falu már egy Szent István-korabeli oklevélben is szerepel. Aztán, jobbra-balra, már az egész nép történelmét nézem; a kiragadott példa után az általánost.

És nézhetek akármeddig, nem találok egyetlen esetet, mikor egy magyar falu lakossága önszántából rátámadt csak azért egy másik falu lakosságára, mert az más fajtájú, vagy nyelvű volt. Nem háborúról beszélek; akkor a nép vezetést és amellé rendszerint indulatot is kap: hanem a földművelő nép érzelmeinek spontán kitöréséről, adódó alkalommal. Holott alkalma is, oka is lett volna rá elég, hisz - hogy csak ezt említsem - a betelepültek jelentékeny részét nem lakatlan vidékre, hanem az őslakosság nyakára ültette egy-egy magyar-barátnak egyáltalában nem mondható hatalom. Holott, mint a példának felhozott falu esetében is, a többi nemzetiség, sőt a később betelepültek is tettek tanúbizonyságot a nemzeti érzelmek ilyen türelmetlen megnyilvánulásáról. Hogy azok a magyarban legtöbbször az urat támadták? Nem csak azt támadták. A magyar még urát sem támadta ilyen alapon, pedig mentsége rá neki is lett volna annyi; ha nem több.

Felsorolhatnám e magatartás hátrányait is, találnék tán kevésbé nemes indítóokokat is, de jobban esik érdeménél elidőznöm. Némi elégedettséggel tekintek körül: valóban ilyenek volnánk? Helyemet lelem a magyarságnak ebben a magaviseletében, el tudok nyújtózkodni benne, magamhoz illőnek érzem. S mivel magát a magatartást erénynek ismerhetjük el, ne nyugtalankodjunk eredete miatt - gondolom; hibát válthatunk érdemre, ha bűnhődünk, nem isten büntet.

*

Holott, ha gyűlölni nem is, de nem szeretni, azt alaposan tudunk. Középiskolába én még olyanba jártam, ahol a történelem tanára Habsburg helyett a világháború alatt is rövidesen csak Hasburgot mondott, bajusz alatti mosollyal fejezve ki, hogy ugye, értitek? Nem gyűlöletet kellett értenünk. Megvetést? Ördög tudja, pontosan mit. Ez a Hasburg nemcsak egy családot jelentett. Egy nemzeti veszedelmet? Nem kellett félnünk e veszedelemtől. Népünk ellenségeitől nem illett komolyan tartanunk; azokat, akik a magyarral szembehelyezkedtek, azokat, öreg tanárunk bajusz alatti biztatására, úgy éreztem, keresztényi elveink ellenére is egy kicsit le kellett néznünk, mint a cigányokat; engedtem a sugallatnak. Nyilván ennek köszönhettem, hogy valami mélyen emberi érzelem szerencsés költői kifejezését, a nagy versek hevét szippanthattam ki a II. József halálakor keletkezett ismeretes legátus-klapanciából.

Holott... egymás után legalább tízszer leírhatnám ezt a nyegle holott szót egy-egy bekezdés élére. Holott az osztály többségének neve idegen hangzású volt, holott a magyar nevének famíliája is összevissza volt szöve idegen nevű rokonsággal, holott a szomszéd falvak nemzetiségeik ha néha átkocsiztak a mi vidékünkön, rajongó ámulattal bámultuk, hogy lám ilyenek is vannak a világon, ilyen facipősök - csizma helyett fehér harisnyát húznak a bársonynadrágra! Büszkélkedve, mint varázsigt ismételtgettük a szavakat, amelyeket idegen beszédükből elkaptunk s tanulékony vadak módjára, mint ünnepi köszöntőt harsogtuk feljük. Holott történelemtanárom a mohácsi csata magyarázatát némi hallgatás és kálvinista nyakmervítés után azzal zárta: ezentúl csak a magyarok történetéről lesz szó, Magyarországé

egyelőre befejeződött. Egyelőre: a Hasburgok uralmáig; egyetlen egyet sem talált köztük, akire magyar szempontból jót mondhatott volna; meg volt akadva a mesterségével, el tudtam képzelni. Nemcsak tanította a történelmet: benne is élt. Egy életen át nem tudta eldönteni, hogy Buda 1686-os visszafoglalásának örüljön-e, vagy szomorkodjék miatta. Thököly török oldalon volt! Érzelmait és okait évente változtatta, ahogy a felsőbb osztályosoktól tudtuk.

*

A prózáírók közül azokat szeretem, akiknek sorai mögött megérezem a versírót, a cserbenhagyott költőt: megsértett, szemrehányó tekintettel néz ki a börtönéből, de elárultan, fogolyként is ellenőriz, tilt, helyesel, akár maga a dörmögő lelkiismeret. Prózát csak jobb híján lehet írni, állandó bocsánatkéréssel, tartózkodással; különben a műfaj menten visszazuhan oda, ahonnan (folyton idegen mankóra támaszkodva) felemelkedett: a nyúl- vagy adatvadászok korlátlan lódításaiba.

*

Valamikor összetévesztettem a gondolatok igazságát és erejét. Az eszményeket úgy osztályoztam, egy-egy gondolat igazságát is azon mértem, hogy hányan tudják érte önként vérüket ontani; ilyen sokra tartottam az embereket, így bíztam értelmükben. A felosztás persze csak oda vezetett, hogy vannak húsevő és növényevő eszmék, de ettől, táplálékuktól függetlenül szolgálhatják vagy gáncsolhatják az igazságot. Ez ijesztő volt és fájdalmas - az embereket tehát még a legegényibb érdekük, egyéni életük fenntartása vagy feláldozása sem vezeti mindig helyesen a gondolatok világában? Másképp kezdtem nézni a mártírokat, sőt a hősokeket is. Legtöbbször változatlanul őket becsülöm. De az eszmék igazi természetére már nem az ő szavazatuk szerint következtetek. Hogy az emberek útját megtaláljam, legelőször is emberteleníteni kellene magamat.

*

Tanulmányt kellett írnom a magyar nép fajtájáról, vagy fajtáiról. Azzal kezdtem, hogy a kunok büszkén emlegetik, hogy ők kunok, sőt kiskunok s ezzel valahogy azt akarják kifejezni, hogy ők aztán igazán magyarok ám, szemben mindazokkal, akiknek semmi ilyen eredetjelzőjük nincs. Ha valaki jásznak, vagy besenyőnek vallja magát, én az előtt is lapítok, átengedve neki magyarságból az elsőséget; nekik, a később jötteknek, a beolvadtaknak - a kunok, mint tudjuk, a 13. században kopogtattak be a már remeken kész magyar portán! A tanulmányba nem illett bele, ideírhatom a gondolat melléknyilalását. Ha a magyarországi zsidóság sorsa úgy alakult volna, mint apáink az emancipációkor vélték, akkor tán ötszáz év múlva a magyar előtt a zsidó jelző is ilyen melléüllesztő, magyarnál is magyarabb értelmet kap - mi jeltelen magyarok idáig megyünk a vendégszeretben. Szomorú, hogy ez tréfásan hangzik.

*

Ennek a fenti jegyzetnek semmi politikai éle nincs. Világnézeti sincs. Tartalma semerre sem vág egy önmagában kerek gondolat az egész, a lehető legsemlegesebb ötlet. Gúny sincs benne, noha férne bele; még humor sincs, vigyáztam, kísérletül írtam. Mert bizonyos voltam, hogy mindenki, aki elolvassa, talál benne valami gyanúsat; valami rejtett szándékot a sorok közt! A szomorú, hogy zsidók és nem zsidók egyaránt valami ellenük irányított sértést sejtjenek.

Mindez az íróra szomorú, akinek hivatása mégis csak az, hogy ne kész világnézetet szajkózzon, hanem saját gondolatát vagy ötletét fejezze ki. Bizonyos vagyok benne, hogy akadnak, akik ebben az utójegyzetben is sejdítenek valami sértést. Sejtenének az ehhez fűzött pótjegyzetben és ennek a pótjegyzetében is. Ilyen öntelt korban kellett beszélnem, a saját nevemben. Mindenki, arcátlanul, a szerénységet hírből sem ismerve, azt hitte, hogy vele foglalkozom.

Augusztus 15.

Nézem a vonatablaktól az idegen országot, úgy tele van zsúfolva történelmi műemlékekkel, mint valami vitrin. Minden hegy tetején, a kisebbekén is, egy-egy csinosan odahelyezett fellegrvár, megerősített kastély, pontosan a hegy nagyságához szabva. Elismerően bólintok az ízléses kalaposmunkához. Egy bennszülött mellém áll, előzékeny magyarázatba burkolja kérdésüket. Később távcsövét is kezembe nyomja: nézzem csak milyen sértetlenek ma is, egy repedés sincs az értékes emlékeken. Megnézem, valóban egy csorba sincs rajtuk.

Egy ránc se, a gyönyörű naplopókon - kezd egyszerre dohogni bennem a gondolat - e kővé meredt bájos heréken, az ékes mihasznákon és szökevényeken! Épek vagytok - gondolom és szülőházam kultúrájának hajdani művei és erődjei jutnak eszembe. A mi középkori váraink, kastélyaink, katedrálisaink, melyeknek omladéka sem maradt meg, az omladék műemléke sem. Mert azok megtették a kötelességüket! Mert mi másra készül egy ilyen erődítmény, mint arra, hogy az ellenség löje, nyűjje, próbára tegye? Amelyik ezt elkerülte s századokon át csak a hasát süttette a napon, annak léte felesleges volt, az egy kicsit szégyellheti magát, akár a katona, aki egy karcolás nélkül hozza vissza kardját a csatából, aki nem is látta az ellenséget; mivel a senkinek-se-kell csúnya nő, aki erényével van nagyra! Milyen védőmű az, amelyik semmit se védett? Csöndesebben tehát a kérdéssel gondolom s a következő pillanatban már azt, hogy: hány ilyen elem van a nyugati kultúrában! Fenn sokszor csak az marad, ami már kezdettől fogva felesleges. Meglehet, hogy az igazi kultúrnép mi vagyunk, akik használtuk, laktuk, ettük e kultúrát, oly éhesen megemésztettük, hogy morzsája sem maradt. Ki tudja, tán a vérünkkel vált. Tehát mi ismerjük igazán - mi teremthetnénk most is újat, igazit, nem díszelgésre, hanem életre valót, csak volna időnk rá! - gondolom, barbár göggel elfordulva az ablaktól.

*

Valamit azért mi is adtunk Európának, tettünk a kultúrához mi is valami olyat, ami még ma is látható. Ötszáz kilométeren át figyelem a szekér, a magyar kocsik különböző változatait. Ausztriában még nagyjából olyan, amilyennek annak idején a Komárom megyei szerény Kócs községben feltalálták, amikor rájöttek az első tengely forgathatóságának korszakalkotó előnyére. A vonatablakon át kedves ismerősként üdvözlöm a merész kócsi találmányt a Linz körüli mezőkön, a Salzburg felé vezető utakon. Gyere csak, gondolom s szorongva figyelem, meddig jut el nyugat felé. Bajorországban a kocsik egyre hosszabbak kezd lenni, megnyúlnak; az első és a hátsó kerekek egyre messzebb kerülnek egymástól. A torzítást szinte sértésnek érzem. Hol vannak ezek már a frissen poroszkáló, rövid dunántúli szekerektől! Szinte óránként nyúlnak, annyira, hogy már a kettészakadástól félttem őket. Nem oktanul. Egyszerre csak - pontosan nem figyeltem meg - valahol München és Kehl között - a szerencsétlenség valóban bekövetkezik, a kocsik kettészakad; Elzászban már megint az a kétkerekű kordé járja, amelyet még a rómaiak feledtek itt. A kocsik uralma véget ér.

Miért épp itt ér véget? - kérdezem. Hódító útján bizonyára már ötszáz év előtt elérkezett ideig, miért nem haladt tovább? Melyik volt az a falu, amelyik már nem könyörült meg a szegény lovakon - a kordé rúdja majd agyonnyomja őket, - amelyik nem tanulta el a szomszéd falutól a magyar kocsi ember- és lókímélő előnyeit? A kérdés nem egyszerű. Van olyan titokzatos, mint akár az: hol álltak meg a kultúra más vívmányai, nyugatról keletre való haladtukban? Hisz a példa közönségesen a járványnál, a szélnél is gyorsabban terjed! Hol volt az a döccenő, az a szalmaszál, amely a jónak útját szegte, a bűnös szem a láncban, az áruló? Az a konok ökör, aki az emberiség haladását föltartóztatta, egy világrészre, egy ezredévre?

*

Ahogy átérünk francia területre, rögtön azt nézem, azt szeretném ellenőrizni, igazuk van-e a francia falujáróknak, akik már a háború előtt az elbarbárosodástól féltették a maguk vidékeit. A francia szántóföld egyre kevesebb szerintük, a régi nemes gyümölcsösök elpusztulnak, a búzát föl váltja a legelő. Másutt irtani kell az erdőt. Franciaországban az erdő magától növekszik, kiárad, lassan visszaereszkedik a völgyekbe. Mint hajdan a hun veszedelem hírére: a falvakban csak a vének és a mindenre elszánt konok bátrak maradnak meg. Az ellenség most nem űzi, hanem csábítja a népeket, a város, a biztonság, a kényelem felé. Haute Savoieban, hallottam még tavaly is, hét-nyolcszáz frankért házat lehet kapni elnéptelenedett hegyi helységekből.

Így, vonatablakon át a veszélyből persze alig látni valamit. A föld láthatóan terméketlenebb, mint mifelénk, a rozs jó, ha térdig ér. De a szántó, valóban feltűnően kevés, szaporodnak a nyájak. A nyájak, a pásztorok és a halászkok. A pásztorok nem kampós püspökbotra támaszkodnak, hanem esernyőre, amit melleleg örömmel üdvözlök; egyáltalában nem siratom az ilyesfajta népi szokások megszűnését, nem búsulok, ha a búsuló juhász megvidámul, akár egy esernyő vagy rádió hatása alatt. Miért érzem mégis, hogy ezeknek a juhnyájaknak már alig van közülük a pásztorvilághoz, a földhöz? A szövő-fonó ipar olyan alkatrészeinek érzem őket, akár a gépeket.

A halászkok szinte egymás mellett ülnek a folyóparton, tíz év óta ezek is feltűnően megszapordtak. A halászathoz természetesen ezeknek is vajmi kevés közülük van, hisz ha mindegyik horogra akadna hal, holnap már legfeljebb csak békák tanyáznának a francia folyókban. A halászkok nem a hal kedvéért ülnek a parton, ezt sem nekem kellett megállapítanom.

Nézem a tájat s szinte pontosan érzem a kultúra kettéhasadását. Franciaországból eltűnt a falu, a régi helységek helyén városdarabkák állnak, emeletes házakkal, kávéházzal, nyilvános kerttel. Ezt is helyesnek találom, a falu ilyesfajta városodásának csak örülni lehet. Az sem zavar, hogy a vonatba az egész útvonalon egyetlen paraszt sem száll fel: nem lehet különbséget tenni falusi és városi között.

A falu eltűnt, de nem a falusi érzés. A falusiak a városokba költöztek, már ezelőtt ötven évvel; azóta valahányszor egy szabad pillanatuk van, rohannak vissza a faluba. A mezei munkát lerázták magukról, a mezőt nem. A természetből nemcsak a béke kell nekik, hanem a lét igazolása is, ezért tesznek úgy, mintha dolgoznának, ezért tartják naphosszat a horgot, hasztalanul. El kell hitetniök magukkal, hogy igazi munkát végeznek. S ezzel hitet tesznek amellet is, hogy a városban végzett munkát nem tekintik annak, szükséges rosszként végzik. Nemcsak zsákutca, de csapdába is kerültek, s abból csak úgy menekülhetnek, ha lelküket kettéhasítják, s vele egész életformájukat, kultúrájukat.

Párizs, augusztus 18.

Mint egy fürdő, üdvözülők tornáca és karantén, olyan volt megérkezésem után az első két nap; ágyban kellett töltenem. A gépkocsiból tántorogva léptem be a szálloda kapuján, megálltam, homlokomról dőlt az izzadság; valóban pihogtam, betű szerint, ahogy a vers előírja. Nem erre készültem, hogy ágyban fogamat viczorítsam. Aki sohasem beteg, az a legkisebb intésre is egész hosszában áll ki a halál elé, főleg egyedül, egy tenyérnyi párizsi szállodai szobában. A portás tudomásul vette, hogy valahonnan keletről jöttem, némi lázzal, dadogva és ki-kifűlva, már ahogy a keletiek érkezni szoktak, talán bombavetés után vagy golyóval a hasamban - minden kiderül majd a vallatásnál, vagy a boncolásnál, gondolhatta, kezembe nyomva a kulcsot. Két napig a kutya sem nézett felém. A nyugatiak nyugodtak. Előbb hánykolódtam, mint veremcsapdában a vad, de lassanként én is megnyugodtam. - Türelem - véltem kihallania város távoli dohogásából, előbb meg kell tisztulnod. A szentélybe nem rohan ajtóstul az ember, saruidat már levetted, most szállj egy kicsit magadba. Nem volt más dolgom. Tisztultam; izzadtam keletet, hallgattam éjjelente a szerelmesek és a gépkocsik sikolyait. Mindez nem volt könnyű, arcomról is folytak a cseppek. Aztán kiszálltam a purgatóriumból, ijesztően megnyúlva, körülbelül azzal a testi s lelki könnyű súllyal, aminőt hajdan engedélyezett ez a föld, mikor koplaló diákként hordozott még hátán. Emlékeimet elfeledtem, tárgyilagos lettem, olyanformán, mint a szellemek, akik átsuhannak a tárgyakon; a lényeket láttam, visszafelé is, benned is, hazám! A kövér hazugságban is a csontvázat. Úgy éreztem, mintha nem két napot, hanem esztendőket feküdtem volna a hét esztendő óta, midőn utoljára párizsi ágyba feküdtem. Ismét párizsi lettem, vagyis lelkileg is csodálatosan megkönnyebbült; kihevertem a múltat; beüditő volt! A rákövetkező nap meghozta a legnagyobb csodát, a tájékozódását: valóságosan is ott éreztem magam, ahol voltam. A lélek követte a testet.

*

Utazás közben a lélek ritkán követi a testet, ez a bosszúja a közlekedési eszközök embertelen gyorsasága miatt, amelyek valóban sebesen haladnak, mint ahogyan gondolat, egy-egy épkézláb eszme halad, azaz terjed. Az ideák, sajnos, nem tudnak csak gyalog járni, ezért telik bele néha száz, százötven esztendő is, amíg egyik országból átjutnak egy másikba, amíg egy nyomorúságos folyón nagy ügyel-bajjal átvergődnek. Ilyen gyalogtempóban halad a lélek is, mentségére legyen mondva, hogy ő hűségből. Hetekig tartózkodtam már Moszkvában, szemem már rég megszokta a hagymaformájú kupolákat, a csivel és borscsal barátkozó gyomor már készen volt a hazaárulásra, amikor gondolataim kitartóan még mindig otthon formálódtak, a lélek földrajzilag konokan Magyarországon állt - emlékszem, milyen csodálkozással, sőt sértődöttséggel néztem az orosz térképeket, amelyek középpontjában, ahol Budapestet kerestem, a világ legtermészetesebb módján Moszkva feszített! Hogy én is ott vagyok, az a kiáltó valóság ellenére is csak hetek múlva fért úgy ahogy a fejembe, addigra érkezett meg végül a lélek is, a térkép szélére nyomott apró, alig látható foltocskából, a hazájából. Párizsban most egy-kettőre utolért. Azért, mert egy kicsit ez is a hazája volt? Itt nevelkedett, itt emelkedett, egyre szélesebb kört véve tekintetébe, innen ismerte és szerette meg szülőhazáját, tárgyilagosan majdnem idegenként, tehát annál hitelesebben, igazabban: hiszen majdnem szabad választása volt! Elhiszem, hogy Párizsban vagyok s örülök a csodának; örülök, hogy innen is körbe tekinthetek a világon; elsősorban azért örülök neki, mert először innen is azt a távoli hazát figyeltem s a távolság miatt mily átfogóan, mily más fény alatt, mily józanító és mégis szívdobogtató távlatból! „Madártávlatból” - mondanám, ha nem félnék, hogy a pátosz, melyre hajlamos vagyok, menten fiait védő sast, viharmadarat vagy békegalambot sűg azonosulásra.

*

Emlékeimből élek, nem képletesen. Ők táplálnak. Néha egyenként szállonganak, néha csapattól lebegnek körém és táplálnak, szó szerint, mint egykor Illést a hollók. Megérkezve vettem észre, ami különben már máskor is megesett velem, hogy kevés pénzzel érkeztem. Ők segítenek ki a bajból. Mint mesebeli vén anyókák tipegnek elém, kézenfognak s elvezetnek egy vendéglőbe, ahol öt frankért meg lehet ebédelni. Becsatangoltam a városnegyedbe, ahol egykor koplalva és vacogva szabályszerű óriásnövendék voltam. A Quai d'Anjou és a rue Budé sarkán hálából egy hang fülembé súgott, hogy itt most jobbra, aztán át a hídon, ott nyílik a Sain Jacquesból az a kis utca, a rue Galandel, ahol a járdán sustorgó üstből azt a finom olajban sült burgonyát mérik, zacskóban ugyan, de egy-két souért. A szoba átlag napi huszonöt-harminc frankba kerül, de én csak tizenkettőt fizetek ki a Hotel de la Sorbonne-ban, ahova lakáskeresés közben egyszerre egy távoli-távoli, már visszajáró jelenségnek is alig látható hölgy emléke irányított. Bizalommal járok a városban, vakon is megtalálnám a legjobb utat. Otthoniasnak és erősnek érzem magam. A hajdani szegénység vezet, készségesen és lelken-dezve, mily megnyugtató! Vele vagyok, mi baj érhet? A szegénység vendégel egy hajdani házigazda szíves bőkezűségével. Ismerem készleteit s tudom, hogy kifogyhatatlanok. Most már hálás vagyok, hogy hajdan az ő fedele alatt laktam. Éhségtől és gögtől szédülő fővel én néztem egykor irigyen a Sorbonne udvarán előkelő magyar diáktársaimat, akiket a szülői támogatáson kívül még kormányosztódij is biztatott a francia stíl elsajátítására? Már nem irigylem azokat, akik ifjúságukat jó módokban tölthették. Nevelésüket egy kicsit fogyatékosnak érzem, mint azokét, akik nem tudnak úszni, vagy kerékpározni, vagy cigarettát sodorni. Vagy koplalni, megszállottan egy eszme kedvéért. Tévesen neveltek benneteket, fiaim, mondanám, becsapódtatok. Non scholae... de az életre is csak az életben lehet nevelődni.

*

...C'est leurs majestés d'Angleterre, qui nous emmerdent! - ezt a társasgépkocsi vezetője mondja, illetve kiáltja magyarázatul valakinek a tömegbe, amely az utca két felén épp az angol felségek ünneplésére várakozik. A kocsinak is ezért kell várakoznia. A tömeg, amely aztán az angol királyi párt megtapsolta, éppúgy megtapsolta ezt a tiszteletlen megjegyzést is. Királyt, a világ leghatalmasabb királyát is így illik ünnepelnie a népnek, ilyen szabadon, jókedvűen, úgy véve a dolgot, ahogy van, vagyis úgy adva meg a császárnak, ami a császáré, hogy közben még a plebs is megőrizze a maga méltóságát, jogát a jókedvre és a szóra - gondolom, miközben ezt a történetet hallom. A társaságban mindenki nevet, noha hölgyek is vannak. Mindenki igazat ad a gépkocsivezetőnek is és a népnek is; valószínű, hogy a király is igazat adna. Nyugaton ilyen értelme van annak a szónak, hogy népies - ellentétben a kelet-európai értelmezéssel, ahol a nép már nem is mint fenség, hanem mint isten jelenik meg a költeményekben, a filozófiai értekezésekben s a politikai szónoklatokban. Az utcán másképp jelenik meg. Azt hiszem, oldalakra terjedő fejtegetéseknél is világosabban megértetem, ha bevallom, hogy a mi, új „népiesek” felfogása is a népiességről ilyen nyugati gyökéretű. A népiesség megnyilvánulásait nem misztikus elmefuttatásokban szeretem látni, hanem ilyen egyszerű jelenségekben. És természetesen nem a népies, vaskos kiszólás miatt, hanem a szabadság miatt, amely minden embernek szólási jogot ad.

Párizs, augusztus 20.

- Minden betű, amit leírtál, szintiszta igazság, különösen, amit a sajtóról, a kultúra élősdiéről, akikkel valóban csak emelkedő gyomorral lehet egy arcvonalba állni, ha egyáltalában lehet! De mégsem lett volna szabad megírnod most, ilyen körülmények között, ebben az időben - stb.

S ezzel már indul is a vita, hogy szabad-e az írónak mindent megírnia, illetve azt, amit még lehet; kell-e számolnia pillanatonként a hatással; a körülményeket kell néznie-e vagy az igazságot, amely hol erre kegyetlen, hol arra stb, stb. Az érveket s az ellenérveket is unalomig ismerem s tudom, hogy másfél órai szószaporítás után is csak azt felelhetem, amit most: a taktika a politikusok dolga és szégyene. És örök kudarca. Mire vagy kíváncsi: arra-e, hogy mint *szolgálók*, vagy arra-e, hogy mint érzek s gondolkodom? Ez dönti el, hogy szóba állok-e veled, szólok-e hozzád, azaz hogy olvasónak tekintelek-e, vagy öntelt kényúrnak, hasonlóan azokhoz, akikkel szemben a szabad szólás jogát hangoztatom. Légy szerényebb, fiam. Ne hidd, hogy a többiek, akiket attól féltesz, hogy félreértenek, ostobábbak, mint te, aki íme a legfontosabbat értetted félre: a különbséget a plakát és az - ugyanolyan betűvel nyomtatott - írásmű között. Olvasás közben légy legalább olyan szerény, mint írás közben én; én néha törölök, igazítok, nem könnyen lelek magamra; ha valami nem megy a fejedbe, először te is magadba nézz; térden, borsón olvass; a gondolat az maga a lélek, te eretnek! Nem téged szolgállok, tévelygő.

*

Beszélgetés a Régence teraszán

- Gáborral mi lett?

- Nem sokkal azután agyonlőtte magát. De csak nő miatt. Nem bírta el, hogy előtte mással is volt viszonya.

- Ő, a szabad szerelem hirdetője?

- A pozsonyi Duna-hídon lőtte agyon magát, úgy, hogy a vízbe zuhanjon. Pedig a nő csak őt szerette. Azt hiszem; mert aztán az is öngyilkos lett.

- És Sanyi?

- Kérlek, az megbolondult. De előzőleg elképesztő üzleteket kötött, egész erdőket vett meg hitelre, de csakis lucfenyő erdőt; fogpiszkálót akart csinálni. Milliókat keresett. Aztán beszállították a belgrádi elmegyógyintézetbe. Ott láttam is. Ha jobb kézzel a kilincshez ért, vagy akármi fémhez, rögtön meg volt a drót nélküli összeköttetése a Kremllal. Sztalinnal vitázott napokig, de zubbonyt csak ritkán kellett adni rá. Később meggyógyult.

- Tóni?

- Az is megölte magát, amikor az utolsó pártból is kizárták. Párt nélkül nem tudott élni.

- Lajos?

- Nem találta fel a háromdimenziós mozit. Dél-Amerikában van, spanyol leckéket ad portugáloknak, vagy portugált spanyoloknak. Emlékszel, milyen nyelvzseni volt.

- És a kis Brunci?

- Meghalt, Madridnál. Bandi is ott halt meg. Sokan lementek innen. A nagyobbik Liptai megrokkant, az a »ne-szólj-szám«. Leginkább a hallgatók mentek le, búcsúzás nélkül. Hauser, a szakállas is lement, de a másik táborba. Ambrus végre alkalmazni tudta a teóriát, melyen annyit tűnődött: megfestette Beethoven IX. szimfóniáját, sorozatban: sokkal kifejezőbben, mint a muzsika: a ritmus szemmel látható, valóban.

- Jenő?

- Ő bent van a vonalban, Berci is. Dolgoznak, némán ők is. Dani még mindig lelkes, egy statisztikai adattól fél napig villog a szeme. Mariska is megvan, ma is szétszítja mindenét.
- És Artúr?
- Melyik?
- A költő. Aki azt írta, hogy »kihörpintem a holdat«.
- Ja. Három évet ült. Még feldolgozta mártírságát Majakovszkij stílusában, aztán - nem találkozta vele a Duna-korzón? Hetilapja is van: zughírlapíró.
- Laci?
- Mérnök. Valahol Szibériában. Nem hallani róla.
- Paula?
- Férjhez ment valami arab zsidóhoz, hét gyereke van Algírban... De Topcinak sikerült. Végre megjelentek a versei, igaz, kirgizül vagy kazaksztánul, valami ilyen nyelv kiadói tervébe fértek bele, de az illusztrációkkal együtt. Majd megmutatom.
- Leó?
- Nem olvasod? Az is hírlapíró lett, londoni tudósító. A keresztneve, igaz, most Levente.
- És Samunk?
- Az visszament mégis rabbinövendéknek, rabbi lett. Valahol a ruthén földön él. De ő is ír még. Ferinek vagy három éve megküldte egyik imakönyvét.
- És Feri?
- Ő az átkozódókhoz tartozik. Amióta eszményképét, a bátyját Moszkvában elítélték, tízévi kényszermunkára. Különbén Bélát, Józsit, Annát is elítélték ott, de még a nagy pörök előtt. Talán azért úszták meg elevenen. De Terit agyonlőtték.
- És a vőlegénye? Az csak megbízható volt?
- Kérlek az is megőrült. A szimbirszki örültek házában van.
- Géza megírta a könyvét?
- Egyszer már megírta, de át kellett dolgozni, mert a harmadik kötetben Hegel sehogysem klappolt a második kötetbeli alakjával. Egyszerre, a toll alatt, tovább kezdett gondolkodni, függetlenül. Géza előbb megijedt, aztán, mint mondta, megalázkodott. Most a British Múzeumban cédulázik. A húga, az a kis pöttöm vastaglábú, aki a lelki tisztaság megszállottja volt, az is öngyilkos lett.
- És Ingusz, az »örmény«, a »bölömbika«?
- Elesett. Bécsben, még az 1927-es felkeléskor. Egy barikádról lőtték le, épp szónokolt.
- István?
- Öngyilkosság. Méreg. Ok: semmi.
- Szegény Zoltán is.
- Ő sem bírta. Pedig neki még azután is maradt miért élnie. Ő alóla hiába vonult vissza a tenger; magában is meg tudta volna csinálni, amit mindnyájan akartunk.
- Te tudod, mit akartunk?

- Ördög tudja... A világ fölé akartunk lépni, az áradat fölé, ami a történelem folyása... eszmékbe kapaszkodva. Ideáknak akartunk élni, azt hiszem.

- Gyuri is?

- Ő is. Ő legkivált, hisz táncművészek készült. A kollektív tudatot akarta eltáncolni, milliós tömeg előtt, lehetőleg a Concorde-téren, háttérben a guillotine-nal, persze csak díszletként. Ő lett volna a tömeg »testet öltött lelke«, a szavára is emlékszem. Különben mi lett vele?

- Pénzt hamisított. Ül.

- Szóval ő sem tudott visszatérni. Nehéz visszatérni.

- Az ember nehezen törődik bele, hogy vége.

- Gondolod, hogy vége, véglegesen?

- Meglehet csak az ifjúságnak. Épp mi ketten vagyunk a példák rá: úgy beszélgetünk, akár a múlt századi regények végén a hősök, »vingt ans après« a márványkandalló mellett, beszámolva az olvasónak a mellékalakok sorsáról. Az olvasó akkor még nyugtalankodott a hősök, a mellékhősök jövője miatt is.

- Pedig milyen vidámak voltunk. Milyen biztosak a jövőben! Emlékszel a fások népgyűlésére a saint-denisi réten? Micsoda délután volt. Egy létra tetejéről szavaltál.

- Én, öregem?

- Te, te. A hajad az álladat verte. Aztán harmonikáztál.

- Harmonikáztam?

- Vagy furulyáltál. A munkáslányok körbefogódtak, úgy táncoltak. Isten bizony, olyan az egész, mint egy Watteau-kép. Egy kicsit ködös. Egy karcsú spanyol leánnyal voltál. Legalábbis ő tartotta a kabátodat, mikor megpróbáltál kézen járni. Orvosnövendék volt. Már nem tudom, hogy hívták.

- Az is meghalt. Baszk volt.

- Iszonyú, mi volt itt. Csupa halott, örült. Ki mérte ezt a próbát erre a nemzedékre? Több az áldozat közülünk, mintha mi is kikerültünk volna még a frontra. Mintha egy hajóra zsúfoltak volna bennünket, amely aztán elsüllyedt. Micsoda dráma, ezt írd meg.

- Rémdráma, sajnos. Ehhez még ezek az esztendők is túlságosan irodalmiak. A sós íz nekem is még az arcomon van. Aztán... aztán én partra jutottam-e? Már az előbb az ötlött eszembe, vajon rólunk kettőnkéről hogy emlékezne meg a többi szerencsés-szerencsétlen életben maradt? - Hát az Illyéssel? - ezt akartam kérdezni - mi lett vele azután, hogy a kézenjárásból talpra ereszkedett? Van merszed felelni? Képzeld, hogy nem én ülök itt.

- Fasiszta kutya, ezt mondták rólad nemrégiben is, és én hallgattam, beleegyezően, vagy lustaságból; nem volt ellenbizonyítékom, hiszen még élsz. A fajtája fáj az ártatlannak, mondták, házat vett rajta! K. és F. azt terjesztette, rendőrkém lettél, az emberek bólogattak, egyszeriben sok minden, addig homályos dolgot érteni kezdtek: az orosz utat, a Baumgarten-díjat, érthetetlen előmeneteleid a nőknél, azt az egész népi származást. E. azt terjesztette, hogy zsidó vagy. Az anyádat - nem vagyok bizonyos benne, de azt hiszem, te voltál az is, aki az anyját szegényházba zárta, ami nem is olyan rossz, megvédtelek. Amikor elítéltek? A »Magyar Hírlap« épp akkor közölte rólad, folytatásokban, hogy eladtad magad a kormánynak. A »Szocializmus«-ban én is olvastam, hogy egyes-egyedül csak a hiúság mozog benned. A

betű szent. Remélem, már megszoktad. A fontos, öregem, hogy szavamra mondom, semmit se változtál, mindjárt megismertelek. És én? Mit szólsz?

- Te sem változtál. Változni azt hiszem, az a legnehezebb.

Párizs, augusztus 23.

Tzara megöszült; haja ezüstösen megcsillan a délelőtti fényben, tekintete is, amikor a fiáról beszél. A dada megteremtője családapa lett. A dada, a háború utáni, mindent felfordító-megtágadó szellemi irányzat, a trónra emelt értelmetlenség az ő fejében született meg, a mozgalomnak ő adta a nevet, amely magyarul falovat jelent. Azok voltak a nagy idők, beszélni sem tudok róluk, szemérmesen kavarom a teát. Költözködés van, a gyerekszobában ülünk. Lopva körülnézek, a falovat az ifjú Tzara is kinőtte. „Már olvas, klasszikusokat”, - mondja az apa, aki hajdan úgy adta elő verseit, hogy közben beszappanozta magát és megborotválkozott a nyílt színpadon. „Chénier-t olvassa”, - teszi hozzá előbb némi büszkélkedéssel, majd hirtelen elnéző, megbocsátó mosollyal. Mit tehetünk? Mikor értették meg a fiúk az atyákat? Ilyen a világ. Egy percre elhallgatunk; néma gyásszal tisztelgünk a múltnak, mint a népgyűlések, mikor az elesett hősöknek áldoznak, nem tekintünk egymásra.

Aztán is csak fürkészsze; fürkészsze és szorongva nézzük egymást: mi lett belőlünk, a szabadság régi megszállottjaiból, akik még azt a megkötést sem bírtuk elviselni, amely a mellékmondatokat összefűzi? Pirulva döbbenek árulásomra, hogy esztendők óta vesszővel, ponttal, sőt pontosvesszővel élek; bevalljam? A régi ismerősöket emlegetjük, a róluk mondott véleménnyel közeledünk egymáshoz, semleges területen.

Crevel nagyszerű fiú volt, minden könyvéből, mind a kilencből csak úgy árad a tehetség; milyen bátor, eleven volt, hogy sugározta a tettekrezséget, a szellem merészségét, hogy dolgozott azok alatt a napok alatt is, melyeket nálam, Pesten töltött. Az igazságot ő közelítette meg legjobban. Miért ölte meg magát?

- Talán épp azért. Előző este még beszéltem vele, jókedvű volt. Két órakor ment haza, hálóköntöst öltött, lefeküdt, de aztán megint fölkel, kiment a fürdőszobába és inkább mégis megölte magát. De utolsó könyve, a „Csizma az asztalon” remek.

Crevelben úgy értünk egyet, ahogy a halálban. Más próbák, más tapogató eszközök kellene.

Breton nem ír már szürrealista kiáltványt, egyelőre. Ebből az egyelőréből tudtam meg, hogy talán az addigiakat is kár volt megírnia. „Most jött meg Mexikóból, Trockij mellett mondott beszédeket, képzelje!” Elképzelem és fejemet csóválom hozzá, amiből Tzara azt tudja meg, hogy akármi is, de trockista nem lettem. Ő sem, teszi, hozzá mosolyával. Ennyivel hát közelebb vagyunk egymáshoz.

- Eluard már csak szerelmes verseket ír. Nem Angele-hez, annak vége. Ezt Nusch-nek hívják. Az utolsó előtti könyvét Picasso illusztrálta. A nő elég szép. Ezt persze Picasso illusztrációiból csak alig látni. Megjelent egy verskötet Man Ray aktfényképeivel is, melyek mind Nusch-t ábrázolták, illetve részleteket Nusch-ből, a legmeghittebbeket. „Les yeux de Nusch”, „Les seins de Nusch”, sőt „Le sein de Nusch”, nagyítva, közelebről. Ezeket a verscímekeket illusztrálták a képek.

- Ügyes.

Csak annyit felelek, mert Eluard-t nem Nusch, nem Man Ray fényképei után mérem és becsülöm, változatlanul sokra. Így Tzara felkínált mosolyát is csak egy lépéssel viszem tovább, már amennyire az udvariasság kívánja, mert őt is nagyrabecsülöm.

- Aragon szerkesztő lett, a Ce Soir igazgatója. Regényeket ír, verset már keveset. Akkor is csak propaganda verset.

- Milyenek?

- Sokat veszekedtünk. Nem helyesli, hogy az én verseimnek nincs témája. Pedig már van. A legutóbbi is, amit ugyan még nem fejeztem be egészen...

Megkérem, hogy azért olvassa fel; legjobb mégis az egyenes út.

Noteszlapokat szed elő zsebéből, a dívánra telepszünk. Kántálva, egy kicsit Babits szavaló modorában olvasni kezdi, majd nem félóráig olvassa a hosszú verset, amelynek valóban van témája is, értelme is és amellet szép is; spanyol témája van. Gratulálok hozzá; végre megérkeztünk, tökéletesen értjük, ismerjük egymást. Sajnos, kitárulkozását nem tudom viszonozni; hasztalan unszol, hogy olvassak én is, akár magyarul, már csak a hangzás, a ritmus kedvéért. Gyerünk inkább ebédezni.

Az olasz vendéglőben, ahova elvezet, még csak apéritifet szolgálnak fel a rekkenő hőségben. Az egyik asztalnál óriási vörös-kék sálba bugyolálva, oldalt oroslánsörényű, de feje tetején színekopasz, zord tekintetű férfi bámul maga elé, nézi azt a nagy árkus papirost, amelyen hatalmas betűkkel - messziről is látni - egy nyilván frissen szült szonett hever. Beléptünkre az alkotó egy pillanatra fölveti fejét, ránk tekint, kezét is felénk lebbenti, de csak olyan módon, mint vízből a még föl-fölmerülő fuldokló, mert már süllyed is vissza abba az örvénybe, amelyben, tapasztalatból tudom, a frissen írt versek tartják, néha órákig az embert. Óvatosan, némi kerülővel megyünk el mellette. Vezetőm magától tudja, mit kérdezhetek.

- Költő, szintén. Zdányevics. Aki a zaoum nyelvet feltalálta.

- Az mi volt?

- Egy nyelv, csak költők használatára. Zdányevics találta fel, még futurista korában, Moszkvában. Csak ritmusból, szép hangzathból állt, jól csengő szavakból. Valamikor én is értettem, már azt, ami elkészült belőle, hála Zdányevics erőfeszítésének. Nem volt könnyű munka.

- És most szonetteket ír?

- De csakis ó-bolgáruul: az ortodox egyház liturgiai nyelvén. Ide „fejlődött”. Szerinte ez volt fejlődésének nyílegyenes útja.

- Miért mondja gúnyosan, hogy szerinte? Szerintem is. Más útja szerintem sem lehetett azoknak, akik csak a szép hangzásra figyeltek. Akiknek csak a zengés fontos, miért ne zenghetnének akár egyházi zsoltosmát is? Nagyon szépek. Sajnos, akik a szöveget is szem előtt tartották, azoknak nem volt ilyen kényelmesen egyenes útjuk. Vissza kellett térniök az emberekhez, épp akkor, amidőn a zengés útján már a legnagyobb szabadsághoz értek el, az áhítozott semmihez. Ott dőlt el, hogy ki mint értelmezi a szabadságot, amely éppúgy testire és lelkire oszlik, akár maga az ember, de amely éppúgy oszthatatlan - amíg a földön él.

Tekintetéből érzem, hogy az ő gondolatait mondom. Gyorsan tovább mondom hát, hogy pontosan lássam véleményét, saját megfogalmazásomban.

A hajdani művészi szabadosságból az volt a szép is, jó is, ami jókedvből teremtődött, játékból, itt Párizsban. Ami ennek utánzatául filozófiai, sőt gazdaságtani alapon Európa más részein teremtődött, az rossz volt. Nevetni azonban már nem tudunk, én már nagyon régóta nem tudok, utat kellett tehát váltanunk, épp az eredeti cél érdekében. Ez nem volt nyílegyenes, mint Zdányevicsé, de remélem, az igazán kínos akadályok, az értelem akadályai sem tévesztenek meg, nem térítenek el róla.

*

Ha a kultúra úgy halad, koronként bőrt váltva, mint a kígyó, úgy kell haladnia a jó írónak is, vagy legalábbis úgy kellene, én úgy szeretném. Mindig kiábrándít, ha egy író beváltja az ígéretét, azaz pontosan azt adja, amit vártak tőle. Azt igazán felesleges volt megmondania, amit hallgatói úgyis tudtak! Az író, aki útjában visszanez közönségére: sóbálványra merevedik. Akkor sem irigylem, ha ezt a sóbálványt rögtön ércebe öntik. A feladat nemessége a kockázatban van, az örökös helycserében és futásban. Még mindig keveslem pályám cikkcakkjait; lustasággal és hazugsággal vádolom magam; hazugsággal, épp azért, mert a megszokott útról még mindig nem vezettem elégszer félre a világot azokra a területekre, melyekről, igaz, csak sejtelmem van. Akit egy korszak, vagy a közönség utolér, megérint, annak az írónak a neve éppúgy „nem ér”, akár a gyermekjátékban; igazság szerint tehát ki is kellene állnia a játékból, hadd gyűjtsön új erőt a futásra. Fejlett, egészséges irodalmi élet ott van, ahol ezt az olvasók tudják; nálunk nem tudják.

*

Népi rokonszenvből a fiatal népi költők, minden városba kerülő ifjú népi származék okulására jegyzem ki ezt a meglehetősen részletes Benjamin Gorjelijnek az új orosz költészetéről írt könyvéből, amely véletlenül itt került kezembe; nekem már nincs rá szükségem.

„A paraszt-sznobság már a háború előtt virágzott Oroszország polgári köreiből. Gorodeckij, az író nagy rokonszenvvel fogadta a falvakból érkező költőket. Mindig új és új tehetségeket fedezett fel köztük; előadóesteket szervezett a paraszt költők tiszteletére, s ezekre mindegyik költő a maga vidékének képviselőjeként jelent meg. Társadalmi esemény volt, amikor Szergej Jeszenyin a szintén paraszt költő Klujev ezekben a körökbe bevezette. Szinajda Hippius, a híres költőnő lornyonja mögül elragadtatva kiáltott fel:

- Paraszt! Egy igazi paraszt! Egy hiteles!

Jeszenyin akkor tizenhét éves volt. Az előkelő társaság sznobjai és nagy dámái rögtön körülvették. Gyönyörrel hallgatták, mert Jeszenyin erős tájszóval beszélt, az őt keményen megnyomta.

- Hogy mondja? - kérdezték - mondja csak még egyszer, hogy: poéta! Oh, milyen érdekes!

Ebben az időben Jeszenyin még orosz inget viselt és azt a durva vászonból készült csizmát, a valenkit.

Hippius egyszer azt kérdezte tőle:

- Nini, maga lábszárvédőt visel?

Jeszenyin, mikor elmesélte ezt, ártatlanul tette hozzá:

- Pedig a vén dög nagyon jól tudta, hogy nem lábszárvédőt hordok, hanem valenkit.

Épp így mesélte el barátainak azt is, hogy az asszonyok, akik vendégségbe hívták, meztelenül fogadták, mikor megjelent.

- És mikor megcsókoltak. Mintha ki akarták volna szívni a szájam szélét.

Nagyon is igazuk volt a szovjet kritikusoknak, amikor azt írták, hogy „a költőt az elfajzottak ölték meg”.

Minden versét betéve tudta s igazi tehetséggel szavaltta akkor is, amikor berúgott. Ha a népgyűléseken tökrészezen jelent meg s már azon volt, hogy botrányt kerekítsen, megnyugtatóan versszavalásra kérték. Néha - mondja Voronszky, az ismert kritikus - ez sikerült is és ilyenkor fürgeteges tapsot aratott.

Később levetette az inget is, a csizmát is és lakkcipőt, meg cilindert öltött.

- Puskinra akarok hasonlítani - mondta.

Aztán, mint tudjuk, megölte magát, ő is. Fölvágta az ereit és a fröcskölő vértől szutykosan még fel is akasztotta magát, a leningrádi Hotel d'Angleterre egyik szobájában. Láttam ezt a szobát. Most már látom az utat is, amely őt odavitte: pedig ő valóban lángelme volt."

Bordeaux, augusztus 25.

Párizsból egyenes vonalban oly eszeveszett iramban jött a vonat, mintha emeletről zuhantunk volna le, dél felé. Útközben fél napig függtem Angoulême vörös szikláin, tovább nem bírtam, körömmel kapaszkodva sem. Lacostesék betű szerinti visszaráncigálása ellenére sem, úgy vonzott a végcél. Az állomásról kijövet épp a villamos felé tartottam, mikor egy kiáltás - elég messziről megállított:

- Hé, bouffeur de chandelle!

A hang ismeretlen volt, de a mondat ismerős, máris derűvel villogón; az itteniek hajdan - isten tudja milyen, muszkagúnyoló mese alapján - ha a baráti meghittség már kötődéssé melegült, gyertyaevőnek neveztek engem is, az egész titokzatosan távoli magyarságot is. Hátrafordultam.

Nem ismerem azt, aki megszólított. Ő sem ismert, mégis biztos léptekkel közeledett felém s invitált aztán egy törpe kis gépkocsiba.

Trinquecostesék nincsenek a városi lakásban, kint vannak a szőlőben, azért küldték értem. - Gépkocsivezető? T.-éknek így felvitte isten a dolguk? Nem, napszámos, hatodmagával dolgozik T.-éknél (már a szüretre készülnek), de tud vezetni is, hát ő jött be Marius kocsiján, mert Marius bevonult.

- És miről ismert rám? - kérdezem földerülve, nyilván amiatt, hogy íme egy béres, egy napszámos ilyen közvetlenül legyertyaevőz; mintha máris barátaim között lennék. Őt is barátaim közé számítom.

Madame Solange nagyjából leírt neki, tegnap este beszélt rólam (innen a gyertya), fényképemet is mutatta egy hajdani csoportképen... de hát elsősorban a ruhámról ismert rám.

Nem magyar népviseletben járok. Ruhámról Louis azért ismert rám, mert úgy vagyok öltözve, mint egy herceg; ezt azonban csak akadozásból s szinonimaképp mondta, mert a herceget azon nyomban előbb maquereau-ra, majd a még tüzetesebb pontosság kedvéért gigolo-ra helyesbítette, ha az első megjelölését nem ismerném a típusnak, amely onnan özőnlük... enfin, de votre patelin, de cette sacrée... szerencsére nem hazámat mondta, hanem annak egyik keleti szomszédját; az ellen sem közvetítem a nemzetgyalázást, noha mind a két kifejezésben megértettem.

Megértettem, de nem vettem sértésnek, mert megértettem rögtön a szavak mögött rejlő kritikát is és jogosnak találtam. A kispolgári rend a középeurópaiat valóban hercegi köntösbe kényszeríti; ez a kényszer nem ismer kegyelmet. Aki a Duna-táján nem nép, vagyis nem hordja már sem a parasztok, sem a koldusok népviseletét, az, ha akarja, ha nem, kénytelen az angol arisztokraták jelmezébe bújni, ha anyagilag beleomlik is. Mert különben összetévesztenék, mert előkelő mivoltát csak így tudja tudtul adni? A törvényt én is nyögöm.

Párizsi szállodásom vagyonát egymillió frankra becsülöm; a milliomos maga söpri a folyosót; ezt még elfogadtam valahogy, a régi nemzedék tagja. De midőn fiát, aki saját autójában kerekezik minisztériumi hivatalába, egyik vasárnap délelőtt gallér és nyakkendő nélkül leltem egy kávéházi teraszon, hasonlóan gyanús öltözékű alakok társaságában, ez egy kicsit meggondolkoztatott. Simontornyán ezt nem tehetné volna meg.

Míg a gépkocsi rákanyarodik a cenoni hídra, azon tűnődöm: van mégis, ami miatt nem panaszkodhatunk; a magyar középosztály tanulékony, életmódját ügyes szelekcióval a leg-
ragyogóbb példák után állította össze. A germánoktól, akik kitűnően laknak, de csapnivalóan táplálkoznak és öltözködnek, átvette a lakás művészetét, a latinoktól, akik kitűnően esznek, de förtelmesen laknak és öltözködnek, az evését, az angolszászoktól az öltözködés művészetét vette át. Micsoda nívóra emelkedett; nekem ma is titok, hogyan bírja, miből? Miért idegenkedem mégis ettől a nívótól, miért érzek lelkipurdalást? Azért, mert a nép nem követte oly tanulékonyan a példát, sőt ellenkező irányú helyváltoztatással reagált a közép-
réteg emelkedésére?

*

A nép itt valóban most is olyan göncökben nyüzsög a város főterein is, mint nálunk a vásárban a cigányság, de az is igaz, hogy változatlanul úgy él, mint Gragantua asztaltársasága. Ha másutt tán nem is, de az asztalnál könyökig vájkál a jólétben. A Louis-féle napszámosok is.

Másfél napja vagyok itt T.-éknél a szőlőben; nem írom le a kapások érendjét; nemcsak a francia szöveg miatt hasonlítana azokhoz a menükhöz, amelyeket a diner de réceptionokról szóló színes tudósításokban bámul meg az ember. A rongyosok e fa alatti lakomájából természetesen a feketekávé sem maradhat el. A kávéért külön gyalogol be valaki a két kilométerre eső városban. Ma egy kicsit megkésve érkezett a kávé, de nem lett baj belőle, a társaság úri megértéssel várakozott, csitította a mentegetőző háziasszonyt, békéltetően veregetve dombo-
rulatait. Madame Solange végre kitölthette a várt nedűt. Tréfából, s hogy tájékozottságomat fitogtassam, megjegyeztem, hogy a kávé nincs »megöntözve«, azaz nincs benne rum, amelynek ilyen élvezete, tudtam, e néprétegben is szokásos.

Tudat alatt egy kicsit csipkelődésnek számíthatom ezt a mondatot, jódolgunkon akartam gúnyolódni. Elmélkedésem nem sikerült. A fa alatti társaság őszinte megdöbbenéssel eszmélt a hiányra; csak hosszas tiltakozással értem el, hogy nem szalajtottak el valakit rumért.

*

Mariusznak sikerült egynapi szabadságot kapnia, ma reggel megérkezett, egyenruhában, sarkig érő vörös köpenyben, amely körötte mindent színpadszerűvé varázsol. Az utcán, fürödni mentünkben állandóan az az érzésem, mintha valami shakespeare-i tragédia elszabadult alakítói volnánk - gyarmati ezredben szolgál, főhadnagy, még pedig - ámulva hallom - repülő. Ebben a bugyogóban? (Lotykos török nadrágja hupikék, arany vitézkötésekkel.)

Felelet helyett balkáninak nevez. »Minden külsőségbe belekötsz - mondja - vagyis csak azzal törödsz még te is; a szemed csak arra jár, nem a lényegre! Azt hiszed, felvilágosult vagy, holott csak puritán vagy; mint minden háborgó balkáni.«

Mikor aztán már a homokban heverünk, mentesen minden keleti-nyugati ismertető jeltől, békítésül még ezt teszi hozzá:

- Tudod, miről látni, hogy magyar vagy? Arról, hogy soha nincs egy nyugodt pillanatom. A mongolok ferde szeme, nyakamat teszem rá, a leleskedéstől ferdült meg. Folyton leleskedsz, kutatgatsz, feszegetsz, egyre vinnél haza valamit, mint őseid, akik annak idején szőrös tatárlovaikon idáig portyáztak. Legjobban akkor leplezted le magad, mikor elárultad, hogy Velencében az első gondolatod az volt: milyen jó volna ezt az egészet kötélre kötni, mint egy uszályt és a Dunán elvontatni a Margitsziget mellé.

- Nem az első gondolatom volt.

- De azt mondtad, hogy milyen jó helye volna ott! Hogy megbecsülnék! Ott derülne csak ki - egy kicsit szellősebb környezetben - hogy mit ér. Meg hogy a világ kincseit arányosan szét kellene osztani a földön! Egyszóval, mintha folyton követségben járnál. Fogalmad sincs arról, mi az egyéniség, a személy szabadsága. Sose tudod elfeledni, hogy tartozol valahová. Szóval mindenütt magyar vagy. Fogadok, hogy itt a lábadnál ezt az ártatlan Atlanti-óceánt is irigyled.

- Irigylem, bevallom. Nekünk is jó volna.

- Szóval, igazán nem is tudod élvezni, mellékgondolat nélkül. Egyre utazol; de nem tudsz utazni sem, mert folyton kíváncsiskodol. Másutt nem tudsz otthon lenni, még otthonos sem. Nem tudsz egyszer pusztán csak önmagad lenni. Súlyos betegség.

- És te nem így voltál Ozorán? (Tavaly a nyarat nálunk töltötte; már harmadszor.)

- Mindenesetre, nem rohantam már másnap a kerületi mezőgazdasági kamarához, ahogy te itten. Pedig nekem még szakmám is volna. Ültem a hegyen, néztem a vidéket, de nem azt kutatva, hogy mit vághatok zsebre.

- Elfelelted, hogy francia vagy?

- Annyira, öregem, hogy majdnem magyar lettem. Idehaza vettem észre. Már figyelgettem, vizsgálódtam, hogy mi lehetne hasznokra, majdnem levelet is írtam róla neked. Majdnem megkaptam a ragályt, ijesztő náció vagytok. Pedig én Franciaországban is csak magánember akarok lenni; a nemzet tagja csak végső szükség esetén. A haza védvárnak teremtődött, ne feledd.

- Azt hiszem, mi állandóan ilyen szűkséget érzünk.

Ezt felelem, de ezt is csak azért, hogy válaszoljak valamit. Olyan természet vagyok, hogy az ellenmondást szívesebben veszem, mint a helyeslést; ez a táplálék nekem, lehet min rágódni. Elhallgatok hát és rágódni kezdek, mialatt Marius nyugodtan elalszik.

*

Mennyi tanulás, csiszolódás, a szellemi milyen finomodása kellett valóban ahhoz is, hogy rájöjjek: barbár vagyok. Ahogy művelődtem, tudatosodtam, úgy tünedezett elő lelkemen - mint valami szorgosan törölgetett tükrön - a szíttya. Ezt természetesnek tartom. Véletlenül jött ki tollamból a szó, hogy »tudatosodtam«, de ezzel tulajdonképpen minden elárultam, az egész folyamatot felfedtem. A kezdet kezdetén kozmopolitának hittem magam; az is voltam, tizenhatéves koromban, Tüskepusztán! Most itt Arcachonban, a fél kozmosz becsatangolása után, az Atlanti-óceán homokján hétpróbás kozmopoliták között heverve kezdem látni, hogy miben különbözöm, föloldhatatlanul, örökre. A faji jelleg öreg korban üt ki az arcon: úgy látszik, a lelken is. Ez szórakoztat is, nem vagyok egyedül: a nyugati, aki mégis uralkodik bennem, fölényes mosollyal táncoltatja a medvét. Gyanítom, hogy igazán úgy ismerné meg, ha birokra kényszerülne vele, de remélem, erre nem kerül sor. Hisz természetes alakját, erejét, napi

táplálékát is a nyugatinak köszönheti a medve, talán létét is; nemcsak engedelmességgel, hanem hálával is tartozik neki.

Mikor Marius felébred, végre aktualitásról is szó esik. Megkérdézem, mit gondol a háborúról? Csehszlovákiáról? Ha már bevonultatták, mit sejdít, a frontra fog vezetni az út?

- Végző szükségét még nem érzek - mondja. - Még mint egyén gondolkodom mindenről; a csehszlovákokról még csak azt gondolom, hogy roppant nehéz a nevüket kimondani.

Aztán rábeszél, hogy maradjak csak itt még nyugodtan útlevelem lejártáig, várjam meg már a szüretet, úgy lesz a legjobb. Épp rábeszélése hatása alatt határozom el, hogy még holnap hazaindulok. Megmondom neki.

- Na látod! - feleli.

Augusztus 27.

Vissza Párizs felé egy darabig együtt utazom Mariusszal, Orléansban kell átszállnia. Késő este indulunk, a vonat zsúfolva van bevonulókkal, nagyrészt már egyenruhába öltözött tisztekkel. Szó szerint zsúfolva van; az átjárókon és folyosókon is köpenybe burkolt katonák és - amin egy kicsit megint elcsodálkozom - tisztek hevernek a földön, egymás hegyén-hátán. Ilyen gyorsan elfogadják a háborút? Vigyázva lépegetünk át rajtuk, nehogy a fülükre hágjunk, alszanak. Végre lelünk a folyosón egy talpalatnyi helyet. Egy ideig hűségesen váltogatjuk talpukat rajta, dülöngélünk az eszeveszett iramban, de mikor egy baka elkészalódik, Marius leteríti köpenyét a megürült helyre s máris ott kuporog a földön, teljesen megfélemlítve mindenféle rangról, arról is, amit a hadseregben, arról is, amit a t.-i egyetemen elért.

De ez csak a beszélgetés során villan át a fejemen, mikor már magam is a földön kuporgok, sőt rövidesen fekszem. Munkájáról beszél, illetve panaszkodik, hol alig érthető dörmögéssel, hol szónokiasan vad állításokat kockáztatva, nyilván az ellenmondás, a vita kedvéért, hogy még jobban nekimelegedhessék. Ismerem természetét; tíz-tizenöt évvel ezelőtt még bátran akaszkodtam össze vele, úgy be tudott csapni; oly természetes egyszerűséggel, olyan könnyű, majdnem könnyed franciás világossággal beszélt gondjairól és problémáiról, hogy a vitában egyenrangúnak éreztem magam s csak a vége felé jöttem rá, hogy azok a legbonyolultabb, legelvontabb tudományos kérdések voltak. Bevallom, meglepődtem egy kicsit, amikor Cs. Szabó (aki személyéről semmit sem tud) egyik pénzügyi tanulmányában, mint tekintélyre hivatkozott rá, a kiváló ifjú francia elméleti közgazdászra! Épp ilyen meglepetéssel akadt meg nevén szemem a Szabadság téri Bank könyvtárkatalógusában is. Igaz vajon, hogy jórészt az ő publikációi hatása alatt változtatták meg a Banque de France alapszabályait? Minden lehetséges. Elveszttem biztonságomat, alig merek válaszolni. Meghúzom magam, különben testileg is: most már nekem kell a fülemre vigyáznom. Csak tekintettel biztatom szóra. Zavarba ejt, hogy legrégebb, legmeghittebb barátomban talán Európa egyik legkomolyabb tudósa rejtőzködik. A barát részéről ezt egy kicsit árulásnak, a tudós részéről komolytalanságnak veszem.

*

A munka nehézsége miatt panaszkodik; a nehézség nemcsak az ő egyetemi munkájában jelentkezik, hanem a francia munka szellemi részének csaknem minden területén. A nehézség a problémák felfedezésében van. Ezt először nem értem. Tűzbe jön.

- A problémák megoldása, mi az? Mi kell ahhoz, ha egyszer már világosan feltártuk? Az elintézésük is gyerekjáték már akkor! De megtalálni azokat! A rengeteg jelenség közt, amely valami miatt mind problémának látszik, megtalálni az igazi problémát! Ez egyre bajosabb lesz. Minél jobban bonyolódik, finomul a gazdasági élet, annál keservesebb rájönni, hogy mi is kellene a további tökéletesedéshez, vagy egy-egy rendellenesség kiküszöböléséhez. Mert ha itt valami visszásságot megszüntetnek, amott épp azáltal esetleg háromannyit idéznek elő. A francia államnak volna módja rengeteg reform bevezetésére. Meg volna sokszor hozzá a jóakarát is. És alig tudjuk, hogy mihez nyúljunk hozzá, már alig tudjuk kihámozni az igazi kérdéseket. Itt volt például a negyvenórás munkahét megvalósítása. Kibírta a termelés is, a tőke is; a munkásnak is volt elég ereje, hogy kikényszerítse. Milyen lelkesedéssel vezettük be, hisz jóformán egy tollvonásba került az egész. Nos, a bevezetés után kellett munkához látnunk, de micsoda emberfeletti erőfeszítéssel és kapkodással, hogy igazi reform legyen belőle, ne forduljon esetleg épp a munkások ártalmára. Pedig problémának ez igazán világos volt, csak a részleteit nem láttuk előre. Százat tudnék ilyen mondani. Kérlek, a legutóbbi fél évben feladtam a tanítványaimnak a kérdést: milyen sürgős újításokat ajánlanának a francia gazdasági életben? Az eredmény szálnalmas volt. Vagy apró-cseprő foltozgatásokat írtak, vagy az utópiákat plagizálták. Fogalmuk sem volt, mi kell a valódi fejlődéshez, mi kell igazából a népnek. Mi ennek az oka?

Számba adta, hát megkockáztatom a magyarázatot. Talán a szellemi élet, még itt is, eltávolodott a néptől, azért nem tudja, mi is kell annak. A nép az nyilván tudná. Hogy miként oldaná meg a dolognak azt a részét, ami mégis a szellemiségiek feladata? Ha maga is a szellemiségiek színvonalára emelkednék.

- Miközben azért testi munkát is végez?

- Aközben.

- Szóval te szerinted is ez az egész társadalmi megzavarodottság a munka és a szellem kettéhasadásából származik? Amit melleleg alig indokol valami, hisz az úgynevezett szellemi munkások jó részének már alig van köze a szellemhez. A fizikai munkások közt viszont igen sok akad, akinek van; több van ahhoz, mint az anyaghoz, melyet megformálnak. Az egység hiányozna tehát?...

Elnémul, a fölroppentett kérdés után bámul. - Milyen jó nektek! - mondja aztán váratlanul. - Milyen könnyű Magyarországon fiatalnak lenni!

Egy bakancs közibénk helyezkedik: mikor kiemelkedik, akkor hallom a folytatást:

- Nem kell így keresgélni a problémákat. Három-négy nagy kérdések van, világos, félreérthetetlen, sőt elodázhatatlan. Nem kell kínos és talán meddő töprengéssel az időt töltenetek. Munka vár. Rögtön dolgozhattok. Egy egész nemzedék számára minden meg van oldva.

*

Orléans-ban egy kicsit kiürül a vonat. Marius is kiszáll, de ott marad a pályán, megvárja míg az én vonatom továbbmegy. Föl-alá sétálunk a kocsni előtt. Elég nagy a háborús forgalom és izgalom: szinte percenként érkeznek és távoznak a vonatok. Szaladgálás, kiabálás; egyre azt hisszük, most indul a vonat, percenként összeölelkezünk, melegen elbúcsúzkodunk - talán egy életre. Ez lassanként kimerít. Végre mégis elindul a vonat, otthagynom Mariust. Az ablakból sokáig visszanezdek rá. Vörös köpenye miatt sokáig szemmel tarthatom a tömegben; a távolodó vonatból sokáig méregethetem, el tudnám-e találni ilyen messziről, aztán ilyenről. Integtet. Végül szerencsére eltűnik. Egyszerre önt el a megkönnyebbülés és a szégyen.

*

Nem hiszem, hogy van még egy irodalom, amelynek régi nagyjai oly keveset veszítenek frissességükből, időszerűségükből, mint a miéink. Mennyire a mai kornak, nekünk beszél valamennyi; tanításaik, tanácsaik mennyire érvényesek. A magyarázat egyszerű: körülményeink alig változtak, a nemzet helyzete s így lelki magatartása századokon át csaknem ugyanaz. A régiek más szóval a mi gondjainkat, a mi mondandóinkat mondják, észrevételeiket ma is szemmel láthatjuk. Tán ez magyarázza azt is, hogy alig van irodalom, mely oly keveset törődik régi nagyjaival, mint a mienk. A régiek, majdnem mind ugyanazt mondják, azt, amit mi is tudunk, egyre közvetlenül, első kézből. Mind megmarad embernek, egy sem válik legendává. Egész múltunk eleven; rengeteg, beláthatatlanul sok a meggondolkoztató, a nyugtalanító, az élő írónk. Jelenünk Mátyásig nyúl vissza; és a jelent is állandóan történelmileg kell élnünk. Ez a mi »folytonosságunk«. Úti olvasmányul Zrínyit hoztam magammal.

*

Már jövet elolvastam, illetve újraolvastam, most Orléans után megint őt veszem elő, valami különös melegséggel szívemben, mintha kárpótolhatnám némiképp azzal, hogy íme tőle ily messze is én hű vagyok hozzá, e háromszázéves és kétezer kilométeres idegenségben is neki áldozok, ekkora út után sem találtam volna fontosabbat, időszerűbbet! Az ugráló vasúti kocsi falának támaszkodva kapkodom ki-kiugró sorait, félre-félrevágódó villanyfényben. Lapjait a modern környezet még meghittebbé teszi, a köröttem nyüzsgő bakákra annak az embernek a büszkeségével s elzárkózottságával tekintek, akinek valami fontos titka van; azéval, akit magánlevél olvasása közben zavarnak.

Komolyan és férfiasan ír; közvetlensége a katonáé, a csata előtt: egyszerre testvéri és szigorú. A magyar bajtárs szó első tagja, bármennyire odailik is, nem a bajt jelenti, hanem a finn-ugor pajkot, amelynek fiú, gyermek az értelme; a teljesen hasonló eredetű és összetételű pajtásban még egész világosan érezni. A bajtársnak és a pajtásnak e különös és oly jellemző jelentésalakulását érzem írásaiban, magatartásában is. Katonásan nyílt, egy bátya módjára férfias - de igazán akkor hat meg, midőn e szép komolyság mögött váratlanul feltűnik a művész gyermekessége is. Az állandó nemzeti hadsereg felszereléséről beszél, igen röviden, tömören; kevés helye és ideje van. A katonáknak öltönyt is kifogástalant, elegendőt kell adni: »...ha lehetne gyalogságnak kéket, lovasnak verest...« - teszi hozzá. Miért éppen olyat? Ő ilyenek álmodta meg azt a szép hadsereget, rögtön ilyen színesnek, elevennek, művészien is szépnek. Maga sem veszi észre, hogy elárulta magát; a következő pillanatban ismét katonahangon beszél, abrakról, szénáról, zsoldról.

Bámulom diplomáciai éleslátását, szókimondását. A magyaroknak e téren is örökérvényű dolgokat mondott, de mintha a franciáknak vagy a franciákról is azt mondott volna. Sajnálom, hogy nem olvastam fel Marius-nak a rájuk vonatkozó részt, illusztrációul, amikor azt magyaráztam, hogy a történelem a nyugati hatalmaknak Kossuth óta, Rákóczi óta azt súgja, hogy a közép-európai népeket veszély esetén hagyják cserben - tanulják meg végre azok: csak egymásra számíthatnak, sorsuk maguk közt dől el! Az előkelő, hatalmas jóbarát - mint általában minden előkelő, hatalmas jóbarát - lefelé mindig csak mosolyát nyújtja, de kezét nem, még kisujját sem. A leckéből, az okulási alkalomból tehát a cseheknek is kár volna kimaradniuk. A leckét Zrínyi már Kanizsán tudta.

»Francúz nemzetről - írja - van mit mondanunk. Ez a nemzet bizonyára hadakozó, dicsőséges, hatalmas, de az is nyilván vagy, mikor nem magának keres s nem magának hadakozik, nem igen sok jót várhatni tőle. A mi magyar históriánk két példát mutat felölök; egyik, mikor Nápoly alatt Zsigmond király a harcot a francuzok miatt elveszté, az másikat a pápai árulást. (1660-ban Pápa vára a francia zsoldosok árulása miatt majdnem török kézre jutott.)

Egyikbűl sem csinálhatunk magunknak kívánatos emlékezetet. Ahoz, a francuz ha győz, eltűrheterlen, ha nyomorodott, semmire kellő.«

És ha itt a vonaton ezeknek a kékbe öltözött mai francúzoknak olvasnám fel ezt a részletet? Felesleges. Ahogy nézem őket, tudják ezt ők is; ők sem változtak. Prágában kellene kiplakátozni.

1938. augusztus 31.

Utolsó nap Párizsban, hálistennek már a negyedik; reggeltől reggelig húzom az indulást. A lélek már úton van, fölszállt: amilyen csökönýösen indul el hazulról, olyan fűrgén tér meg, nehéz súlyokkal is. Csodálkozom, hogy az emberek megértik még kényszeredett kérdéseimet; hosszú válaszuk már alig jut el fülemhez; ami eljut, azt, egy kicsit rögeszmeszerűnek találom: miért mondanak Szajnat Duna helyett? Magasból nézem a várost, miközben megállok a Boulevard Saint Michel és a Rue des Écoles sarkán.

*

Ez az a húsz-egynéhány négyzetméter, amelyen minden párizsi és Párizs-látó legtöbbször áthalad, ezt nem lehet elkerűlni. Ez hát a világ közepe, állapítom meg gyors szűkítési eljárással, ha Európa valóban a föld góca, ha a legtöbb idegen még mindig Párizsba gyűl. Egy pillanatra igyekszem megilletődni, közelebb megyek a nevezetes sarokhoz. Semmi különöset nem érzek. Nyilván a tejfölosszajú rendőr sem, aki a kereszteződés közepén a forgalmat irányítja. A forgalom nem nagy, a rendőr intését be sem várva kelek át a kritikus ponton. Aztán még egyszer visszatekintek a rejtelmes találkahelyre, ahol némi lesbenállással előbbutóbb mindenkit horogra kap az ember. A görög politikai ügynökök innen szegődnek hosszúnevű honfitársaik nyomába, az ukrán emigráns ötévi türelmes várakozás után itt puffantja le az emigráns hetmant.

A forrongó világnak itt kellene tehát bugyborékolnia.

A világ közepének egyik partján egy gyógyszerár és egy papírűzlet áll, a másik oldalon egy könyvesbolt és az *Au Caid* feliratú tajtékipaműhely. Az emberiségnek nyilván ezek a leglényegesebbek, ha ezek kerültek a legfontosabb helyre. Itt van még a Marcusot-féle pékség is, mely már Ady kortársai szerint éjjel-nappal nyitva állt. A bölcs készenlét nem volt hiábavaló, elég gyakran érkeztek, éjjeli háromkor, egy falat kenyérért esengve, hercegek és hercegnők a világ minden részéből. A bolt ma is hajnalig nyitva tart. Szemben vele egy esernýűzlet áll, szintén végszűkség esetére. Aztán egy bank, egy ékszerkereskedés, egy trafik, első pillanatban úgy látszik, ezek is kellenek. A Rue Racine-ből egy fürdő cégére látszik, a Rue Sommerard-ból egy kínai vendéglő. Egy ugrással elérhető a Sorbonne, egy másikkal a Cluny, ahol az erényövhamisítványok láthatók és azok az utcaburkoló kövek, amelyek Párizst már Krisztus után 700-ban fedték. A Rue de l'École de Medecine sarkán virágokat raknak le cserépben, nagy ládákbán. Mást nem láttam a világ közepén, hiába faggatnak majd Ozorán. A világ itt csöndesnek látszott. Közérlől, a szívét nézve, az embernek az a képzelme támadt, hogy ez a világ magától is jól működik. Este a sarkon színesek jártak szaglászódva föl-alá, az égre néztek, valami csillagot várva. Feljebb a kávéházak teraszán hallgatag német száműzöttek ültek, tökéletesítgették véleményüket Hitlerről. Elöttük bakák korzóztak pontosan úgy, mint Dombóváron a Korona előtt.

*

Búcsúzóul a harmadik utolsó előtti napon egy hajdani szép kezdet tűnt fel; az, akihez itt első lírai versemet írtam. Üde leányhangján gyönyörűen zengette az erdélyi nyelvet; ki tudta mondani az *ly*-t, úgy, ahogy más senki; azt hiszem, elbűvölt filológusként azért szerettem bele. A szakszervezetben tanítottam akkor magyar munkásoknak előbb franciát, aztán óratoldalékképpen csillagászatot, ásványtant, valamit a lepkék nemi életéből, drámairást, sőt összehasonlító finnugort, mindent, ami iránt épp érdeklődtek. Érdeklődésük kimeríthetetlen volt. Naponként három-négy szakkönyvet is fölfaltam azon nyersen, készület nélkül, lelkes telhetetlenséggel; műveltségem pilléreit ott szereztem meg, életem irányvonalait is. Ott ismertem meg Annát is, varrólány volt. Désről jött egyenesen Párizsba, anélkül, hogy akár Kolozsvárott is kiszállt volna. Egy rokona hozta ki, mert árva is volt. Szinte szégyenlem halmozni mind a kelléket, mely egy ifjú költő szívének kell, de rajongó idealista is volt, eszméknek akart élni, ha kell, verseknek; órákig olvashattam neki Petőfit, vacsora helyett, az Apostol Szilveszter padlásszobájának pontos másában. Szegény is volt, természetesen. Szépségére, mint egy felesleges ráadásra csak hónapok múlva hökkentem rá, majdnem ingerülten, mert nekem már az *ly* is bőven elegendő volt, de figyelmeztettek.

Nem féltam a viszontlátástól; mióta a haláltól nem, az élettől sem félek. Annából a három rokon mássalhangzó szép gordonkazengzetére emlékeztem, ahogy hajdan a pódiumról Petőfi sorát beleszavalta a terembe, mint egy hangszekrénybe, utasításom szerint modulálva: családkozásban vagyok, jó királyok... (Szavalástant és színpadrendezést is tanítottam.)

A fülemben őriztem egész lényét. A sors megjutalmazott. Lefelé jöttem a szálloda lépcsőin. Lent a lépcső aljában a portástól valaki irántam érdeklődött. A kiejtés hibátlan francia volt, nevem is franciás torzítással hangzott. De az összenyomorított név közepéből diadalmasan zengett föl az édes gordonkahang a mély húrnak azzal a lágy utóvibrálásával, amelyet csak a magyar nyelv ismer, illetve csak az erdélyi, mert hisz kiejteni magam sem tudom. Megálltam, hadd halljam mégegyszer. Így tudtam meg, Anna sem feledett el. Visszafordultam a szobámba. Még volt egy próba. Hadd halljam azt az egérkaparászt is, amit hajdan, így küldve maga előtt finom szerénységét, kopogtatás helyett mívelt az ajtón.

Az egérkaparászás is hiteles volt. Természetesen Anna sem változott, mérlegelhettem az egykori baráti figyelmeztetéseket, midőn aztán a második-harmadik percben tetőtől talpig végigmértük egymást, többször is, tán már azt ízelve, mint változik át ez a rendesen megvetésül használt végigmérés most a lélek testvéri tapogatásává. Vonásait még a meghatottság bujkáló mosolyával is szépítve, nemes és nyílt arcú hölgy állt előttem. Elegáns volt, a legutolsó divatvívmányoknak és a feltűnéskerülésnek olyan arányos vegyítésével, amely még a párizsi nők közül is kiemeli a jól öltözködőt. Ajkamon volt már a dicséret; jókor eszembe jutott, hogy az Opera környék egyik leghíresebb divatszalonjának lelke áll előttem. Tehát sorsa nem változott. Csak a termete egy kicsit; magas volt.

- Megnőttem. Akkor tizenhat éves voltam.

A hajdani szép érzélem rögtön visszatalált egykori egyedüli területére, a filológiára. Anna nyelvére franciául tolultak az első szavak, tökéletes kiejtéssel.

A francia női nyelv, nem csodálkoztam hát, nem is irigykedtem, bár a nyelv első elemeire én tanítottam Annát. Esztendőök óta nem lát magyart, franciák között él. Élhet is nyugodtan, nincs aki szólása után ne párizsinak tartaná. Rövidesen persze magyarra fordítottuk a beszédet, kérés nélkül, udvariasságból maga Anna fordította arra. Ámulva figyeltem. Változatlanul erdélyiesen beszélt. A finom francia kéreg alatt eredeti frissességükben várakoztak az ízes erdélyi-partiumi szavak és szólejtések, illatosan öntötték a messze szilágysági, szolnokdobokai levegőt, mikor feltörhettek. Anna így őrizte meg nemzetiségét, anélkül, hogy maga is

tudta volna. Így lapult benne, a gyermekkor gyökérzete közt, a magyar. Az előbb úgy beszélt, szavait olyan kecses fejtartással is ékítve, mint egy Etoile-negyedbeli grófnő. Aztán úgy beszélt, mint egy parasztlány, polyvahordás közben, mert magyarul egy kicsit hangosabban beszélt. Kísérteties és elbűvölő volt ez a kettősség. Fejtartását és lehelletfinom mozdulatait megtartotta polyvahordás közben is.

Így forgott a szobában, a varga babszemező árvájából percenként tündérkirálynővé alakulva; hunyorgatva néztem utána. Cserélgette a két nyelvet, egész lénye csillogott és vakított, mint napsütésben a tenger. Az egyik pillanatban sekélyesnek látszott, másikban, mikor már fölényesen mosolyogni próbáltam, dermesztő örvénybe zuhantatott a szavak mindig egyformán villódzó hullámmenete. Férjhez ment, elvált, férje elesett a spanyol háborúban. Még azelőtt másodszor is férjhez ment, második férjéről is azt tudja - hathónapi bizonytalanság után - hogy elesett Spanyolországban. Sírt. De közbe-közbe bocsánatot kért, hogy nem tudott pontosan arra az időre jönni, ahogy írta, hogy félórát késett. Ilyenkor mosolygott. Tizenkét éve láttuk egymást utoljára. Soha semmi nem történt köztünk. A múltat azzal idézhettük volna, hogy ő fölvarrja kabátomra a leszakadt gombokat, én meg közben verset olvasok, hangosan, de letettünk róla. Odaadtam neki a ritkaságot, amelyet a Nemzeti Múzeum hírlaposztályának szánva vásároltam: a spanyol fronton megjelenő magyar nyelvű lap évfolyamát. Aztán lementünk; a sarkon almát árultak, rájuk villantotta, a régi fénnel szemét, vettem neki most is egy fél kilót.

*

Persze hogy van, író létemre is politikai véleményem, küzdöm is érte hangosan, elfogultan. Nem titkolom és nem restellem... nem restellem, csak épp írás közben. Írás közben feszélyez; úgy érzem, le kellene vetnem, akár a civil ruhát mise előtt a papnak. Végül le is vetem.

Legelőször mindig saját politikai véleményemmel ütközöm meg, azt mérem le; ilyen tárgyilagosságra kényszerít... micsoda is? Az írás becsületkódexe? A félelme a magunk hirhedt ítélőszékétől, amely előtt öt év, vagy talán öt század múltán is felelnem kell? Azt hiszem, csak a más kárán nyert tapasztalat kényszerít rá, az, hogy egy jól megírt mondatnak a hangsúly kellő elosztásán, a megfelelő helyre tett vesszőkön és jelzőkön kívül a helyes ténymegállapítás, szóval az igazság is elengedhetetlen tartozéka. Az én kezemben majdnem mindig azért makacsolja meg magát egyszerre csak a toll, nem engedelmeskedve a saját politikai véleményemnek sem. „Most nagyobb dologról van szó - vélem hallani - nem magán-ügyről!” Ezért veszem nem csak egyéni sértésnek, hanem művészi képességem leszólásának is, ha valaki a végül így leírt politikai véleményemet elfogultnak meri mondani. A politikusoknál ezért állnak mérhetetlenül magasabban az írók, még a politika területén is. Állításaikkal ők valahol már levizsgáztak, hitelük van. Ezért élek örök sértődöttségben, hogy a világ mégsem öreájuk hallgat.

Szeptember

A párizsi vonat németországi késése miatt mi is majd másfél órás késéssel indulunk Bécsből, alkonyodik, mire a magyar határra érünk. Visszanézek a határról. A nyugati ég színpadiasan vörös; valahol Bécsen, Németországon túl még ragyog a nap; fénye, ahogy a hegyek mögül előtűn, olyan, mint egy távoli lampionos népünnepélyé, szinte várom a zene hangfoszlányait is. Állunk, az alkony nyirkos szürkületté szutykosul, aztán vigasztalan sötétté. Az égen semmi fény. Csak keleten, messze bent hazám felett villog magasan a vacsoracsillag. Költő vagyok, a csillag összetett szép nevének első tagja sűg tehát valami költőit, már magyarul. Akik ilyen

meghitt, emberi névvel tisztelték meg a csillagot, mit vacsoráznak most alatta s hányan? Eszembe jut a vers, amely költői nagylelkűséggel »egy-egy szárnyat, combot nyújt« a napi munka után a kicsinyeknek, a népnek. A vers bővületébe jutok egy percre, elfeledem a valóságot, az egész ország azzá az édes tájjá alakul, melyet a Toldiból és a Családi körből ismerek. Pásztortúzzal és csirkepaprikás-illattal teli alkonyi síkság felé kell, úgy érzem, sietnem, nehogy elkésem a vacsoráról, amelyre valahogy az egész nemzet vár, meghalt anyám helyett; aztán hirtelen megrázkódom és magamhoz térek, körültekintek. A vonat még egyre áll.

*

Van érzésem a szellem játékaikhoz; arra készültem, hogy a magyar határt átlépve, úgy figyelek, úgy nézem a tájat s a látottakból megint csak úgy igyekszem képet és ítéletet alkotni a nemzetről, mintha először járnék lakóhelyén. Sajnos, hiába kémlelek kifelé, már egészen besötétedett, az ablak saját arcomat mutatja, mintegy jelképszerűen, mintha azt mondaná: magadba nézz! Megpróbálom, az ott terülő hazát próbálom áttekinteni.

*

Itt benn pontosan látom, kisebbített alakban, de annál egységesebben. Akár a modern kiállítások üvegre rajzolt térképein, amelyeken egy-egy gombnyomásra hol a hegyek világosodnak meg, hol a vasgyárak, a lakosság vallási elhelyezkedése, a gyógyfürdők, azt a jellegét varázsolom magam elé, amelyik tetszik. Alakját már kitörölhetetlenül olyannak látom, ahogy hajdan az iskola faláról gyermekszemembe rögződött: valami álombeli kedves állat, lábait hasa alá húzva szürcsöli az Adriát és közben dorombol és meleg. De látom megszületését és fejlődését is, látom, hogy rángatózik, hogy vonja össze és terjeszti ki határait, hogy lapul le, aztán az erőt gyűjtő lélegzetet hogy emelgeti hátát. Így egyszer versben is leírtam; az utolsó szakaszban meglepetésemre egyszerre talpraszókkent, nyerítve fölugrott az égre, ha jól emlékszem, a Göncöl-szekér elé. Politikusok és költők hazája, a gyepő azok kezében van, azok hajtják gyakran ostorral. A politikusok, díszelgő parádés kocsisokként, rendszerint agyonhajtják; nagyra a költők teszik. Természetes hát, hogy elsősorban azokat szereti, azokra emlékezik s a látszat ellenére is azoknak engedelmeskedik.

*

Európa közepén árva kis földdarab, két folyó nyúlik föl belőle, mint börtönrács mögött két segélyre tárt kar. Jobbról-balról sívó homok vagy virágoskert? Az is olyan, amilyenek a költők akarják. Vörösmartyig hegyes volt, várromokkal. Petőfi egy mozdulattal laposra vasalta, vigaszul délibákkal szórta tele, a hegyek szégyenkezve lelapultak, Ady - százévi késéssel - ossziáni tájjá varázsolta lépkedő csennel, beszélő fákkal, titokzatosan föl-föltűnő vitorlásokkal, északi ködben sistergő hatalmas napkoronggal, mintha Debrecen alatt fjordok zubognának; ehhez mérten flóráját is megritkította: a szürke ugaron bogáncs rohan. Így jár a kis ország, ha aránytalanul nagy alkotókat nevel. Szorongva nyitom fel az új verseskönyveket, a jövő badekerjeit: mi lesz a következő metamorfózis? Mit tartogat e táj? Élvezetes és változatos rajta élni.

*

Ott él egy nép. Míg földjén álltam s onnan néztem ki, nyugat felé, amíg őt hasonlítottam a többi néphez, alig láttam különbséget. Most, féllábbal még idekint, a kintieket hasonlítva öhozzá, látok már különbséget. A tavasz és ősz szinte észrevétlenül szalad el felette, az egész alig egy szippantás, az emberek tében és nyárban élnek és gondolkodnak ott: szélsőségekben. Évente kétszer életmódjukat úgy meg kell változtatniok, mintha lakóhelyük hathavonként Afrikából felhajózna Szibíriá magasságába. Az égnek van egy jellegzetes magatartása, melyet másfelé ritkán mutat: kánikulában néha két hétre is felhőkbe burkolózik, sem fényt nem bocsát, sem esőt, csak szürke, tompa forróságot. Még a lovak is izgatottan kapkodják fejüket, egymás nyakába marnak, türelmetlenül, ágaskodásra készen nyerítenek: inkább jég, vagy nap-szúrás, csak ennek legyen már vége! Ez a jellegzetes közép-európai éghajlat és lélekállapot.

*

A sok között ott él egy nép. Csak annyit tudok róla, hogy Ázsia felől jött. De mintha - átlépve a fejlődés tízezer esztendeit - a Kárpátok bérceire egyenest az őstermés vidékéről száguldott volna fel, eredete oly titokzatos, mint magáé az emberi fajé. Ami eredetéről olvasható, elolvastam: épp oly érdeklődéssel olvasnám az eddigiekkel merőben ellentétes feltevéseket, nem vagyok megnyugtatva. Nem csodálkoznék, ha holnap valaki az irokéz indiánokkal rokonítana. Mellesleg kitaposott ösvényen járna. Peretsényi Nagy Lászlóén, akinek „esthonnyai” eposzát diákkoromban oly lelkesülten olvastam; még ma is átfut rajtam valami melegség, ha ujjam a könyvek hátlapján végzett, szinte zenei futam közben egy pillanatra az övéen pihen meg. De épp így elfogadnám a görög vagy a maláj rokonságot - mennyi hasonló vonásra döbbsz azonnal! Ez az örök készenlét minden testvériségre engem boldoggá tesz, végtelenül szabaddá. Melyik nép fiának adatott ilyen szippantás az univerzitásból?

Pontosan a határon vagyok, két ország között - szakadékban vagy magaslaton? Kinyitom egy pillanatra az ablakot, belélegzem az égbe, mint bűvár a vízbe merülés előtt. Jövet egy-két napra megálltam a német Alpokban. A fenyő frissítette orr tisztán érzi az őszi kukoricások édes illatát, aztán a szőlőét. Tüdőmre ömlik az illat, előnt; fullasztás helyett egyszerűen átalakít. Elememben vagyok, mint a hal.

*

Így él, karnyújtásnyira tőlem egy nép, idegzetében tán még mindig a nyugatra rohanás izgalmával, még mindig nem állapodott meg. Hogy a szellem oly könnyű kézzel alakíthatja lakóföldjét, az is azt bizonyítja, hogy a nép teljesen még ma sem szállta meg; nem sarkokhoz ragaszkodik, hazáját nem darabka tájhazákból rakta össze, mint a nyugatiak: az egészet tartja, görcsösen, végszükségből. Még forr, még ide-oda kanyarog benne, nem a föld alakítja őt, hanem ő a földet. Ezért áll meg mindenütt a talpán? Bárhová kerül, mindenütt azzal a fürkésző és találgató pillantással tekint szét a tájon, amivel ügyes elei a honfoglalás pillanatában. Tájékozódási képességét minden század álmélkodva külön-külön felfedezi. A háború alatt vadidegen tájakra egy ottfeledt ágyúalkatrészért négy napos járóföldről visszatalált legegyszerűbb fia is, tán a legegyszerűbb talált vissza legbiztosabban, valami rejtelmes kutyaszimattól vezetve. Ezt idegen katonai szakértők jegyezték fel róla. Szökésre készülő hadifoglyok ebből a fajtából szereztek vezetőt s az Kamcsatkából is toronyiránt hazahozta őket. Mintha kóborlásra még mindig az övé lenne az egész világ. Holott nem szívesen mozdul el hazulról. Bár otthona ma is olyan, hogy fél nap alatt felszedhető. De le is rakható. Nincs még egy olyan települő, mint ő. Friss. De csak tömegben, maga fajtájabeliek közt tud megmaradni. Még nem vidékekben él, hanem családokban.

*

Majdnem törzsekben. Származékait hetedízigen és hetven mérföldre számontartja, akkor is, ha a legutolsó elváláskor a markok parola helyett bicsakot melengettek. Ennyire sejti, hogy jöhet pillanat, midőn minden harag eltörpül? Ennyire benne él még valami igen hajdan-volt alkony emléke, midőn az ökörszarv riogására mindenfelől és minden holmival össze kell szaladni és harag ide, harag oda, az ősz dédapa körül csoportba állni, mert holnap indulás, csak a jó ég tudja, hova? Gyűlölködés közben is ilyen atyafiaskodó - ennyire magányos? Óh, ha ésszel is elhinné! Nemcsak ösztönével, a veszély percében. Hazafí, a haza fia - a nemzet fejlődésének ő valóban még ezt az életszakát éli; csupa gyermek.

*

Legkevésbé akkor áll a földön, amidőn legalantabb járó, legföldibb dolgairól van szó. Állandóan szerepben él? Hazája sem a földön áll; valami felhők közt szikrázó, gyönyörű képződmény, legtöbbször csak az áldozat önkívületében lehet fölemelkedni belé. Egy udvarias külföldi ezt úgy fejezte ki: A magyar haza nem ország, nem fajta, hanem egy civilizáció. Milyen civilizáció? Másfajta, mint a többi? Lehetnek a civilizációnak fajtái? Vagy e földön alakult más színűvé a mindig egy civilizáció?

A vonat megindul; már éltem annyit, hogy - ismerve hanyagságom - ügyeimre barátilag a külvilág is figyelmeztet, szinte a vállamra üt: a vonatlökés a szombatonkénti vidékre indulásaimat idézi fel, majdnem zsebemhez kapok, viszek-e valamit öcsémnek, van-e elég apró nálam az öreg Beszédes számára. Mozdulatlanul állok az ablaknál, a kéz lapít, a feléje indult rezzenet az arcra szalad, pírnak.

*

Zárkózott és szemérmes nép, a sokat szenvedett gyermekek módjára. Nők tudják, hogy az igazi férfiasságot melléktüneteiről lehet legjobban megállapítani; gyermekessége e népnek férfiassága mellett szól. Összességében - mint minden igazi férfigyűttes - gyermekien hevülékeny, szertelen, légvárat építő, hiszékeny, sőt könnyelmű; külön-külön férfias. Melyik vonás a jellemzőbb rá? Érthetetlen szenvedései konokságra hajlamosították, konoksága magányosságra - tehát utóbbi vonása a jellemzőbb. Férfiassága olyan, amilyenek a férfiasságot a gyermekek elképzelik, bosszúból vagy rajongásból megfogadják s nagynéha felnőtt korukban meg is tartják. Könnyelműsége az, hogy életét is könnyen odadobja; hiszékenysége, hogy ezt sokszor érdemesnek hiszi. Ilyen volt már látható útja elején, feltűnése pillanatában a Kárpátok hágóin, tehát már akkor felnőtt, kész nemzet volt, minden tulajdonsága ezt mutatja. Ekkori tulajdonságaiból sok máig változatlanul megmaradt. Elárulja magát az első szóval.

Nyelve férfias, nem az alkudozás, a meggyőzés, a latolgatás nyelve, hanem a kijelentésé, az ítéleté, az akaraté. Tagoló nyelv, minden szót erősen megnyom. Idegenek első hallásra vezényszó-nyelvnek érzik. Nem az. Nem parancsolót és engedelmisségre váró csoportot idéz, hanem szabad pusztaságot, rajta két férfit nagy távolságra egymástól, akiknek minden betűt tisztán kell kiejteniök, hogy megértsék egymást; minden szó külön felröppentése után meg kell várniök, amíg az legyőzi a természet ellenállását, a fák és habok szószátyárkodását. A magányt idézi már az ősidők kezdetén! S a tiltakozást a magány ellen. Akik ezt kialakították, csak eleve megrágott, kész gondolatot közöltek, aztán elhallgattak: minden szónak külön hitele van. Minden gondolat mögött való élmény, ha nem fájdalom. A gondolat szót a gondból bővítette ez a nyelv.

A szolgásnak konokan ellenálló, egyenlőségi nyelv, még ma sem akarja elfogadni a társadalmi és születési különbséget. A hódolat szavai egytől egyig jövevények. Ő szemtől szembe szól. A vezérnek nem mögéje áll, hanem melléje. A magázás mindössze három-négyszáz éves benne, és még ma is csikorog, alig használható, némely formája sértésszámba megy. Maga, ön, kegyed? - az ember kínosan dadog, ha nőket kell magázva megszólítania, érzi az ősi szabályt, hogy vagy tegeződés, vagy némaság. Még nehéz hazudni e nyelven. Ilyenkor megfagy.

Dalba fűzve csodálatosképp meglágyul és hajlékony lesz. De énekszava is nagy távolságot kíván, mert vagy kurjantást hallat, hogy a hetedik határban is hallják, vagy elnyújtott hosszú zokogást, szűkölő panaszt, már-már a holdra. A gyermek hangja tör ki belőle, de már nem is emberi keserőséggel. Hogy otthon, Ázsiában a mama is meghallja? Nem tudja, hogy otthon azóta mindenki meghalt? Mi fáj neki? E nyelv nem tanult a tapasztalatokból.

*

A nép férfi nép, a nők ma is egy kicsit idegenül állnak mellette, mint ama hajdaniak, akik legelőször megcsodálták, zárkózottságát, fiús szégyenlősségét, esetlenségét, különös hallgatóagságát még ölelés közben is; akik talán épp ezért szerették meg, noha rablás hódította meg őket, tán ezért szeretik ma is. Asszony nélkül érkezett e nép; az Eteközben maradt gyermekeket, özvegyeket, nőket a bosszuló bolgárok legyilkolták, a honfoglaló nép egy sereg keserű legény és özvegy ember volt.

*

Ismét vizsgálat, a határ óta talán már a harmadik. Átnyújtom útlevelemet, még mindig némi szorongással, mert nem rendes útlevelem van, hanem ügyészségi utasításra csupán két hónapi érvényű, nehogy elkésem valamiképp a napról, amidőn ismét bíróság elé kell állnom. Azért kell bíróság elé állnom, mert a pásztortűz körüliek vacsorájáról mondtam valamit, Aranynál egy árnyalattal realitásosabb-népesebb irányban. A rendőrtiszt visszaadja az útlevelet és szalutál: honfitársának fogad tehát, valami szélesebb fokon testvérenek. Belül vagyok tehát, bent a családban, föllélegzem. Aztán megint csak az éjszaka felé fordulok, bámulva ezt az üveg alá tett sötét semmit.

*

Valamit már megtudtam erről a népről, legtöbbet akkor, midőn kívülről is nézhettem, háromlépésnyi távolságból. A nyugatiak azt mondják róla, hogy nem ismeri a pénz értékét, aztán dicséretül azt teszik hozzá, ők, akik már-már egyebet sem ismernek, hogy nem is becsüli. Ha szerezni próbál, nem azért teszi, amiért a nyugatiak, nem azért, hogy legyen mihez még többet szerezni, hanem azért, hogy elköltse. Gyakran már előre elkölti és csak szükségből, utólag szerzi meg; örök előlegből él, vagyis van még olyan friss, hogy mást jobban szeressen. Az életet? A népen változatlanul a dolgozókat értem; a magyar nékem először burgonyakapálás, vagy patkókalapálás közben mutatkozott be, homlokát törölte, mielőtt végre megszólalt.

*

Én is hallgatagnak találtam e népet ittléte ezredik évében is. Hallgatagnak és bizalmatlannak, titkát, ami legtöbbször csak panasz, nemcsak a nőkkel nem közli, de a pohárral sem. A lecsorgó bor őszinteségáradatot szorít fel legtöbb nép ajkára? A hajdani nyarak értelme

alkohollá nemesedve hajdani nyarakat varázsol vissza, az ifjúságot, a mámor az ifjú kor magaslatának könnyű legébe emel vissza? Meztelenre vetközteti először is a lelket? Ő úgy mulat, igaz a megfigyelés, hogy órákig némán bámul maga elé, nem száll ki magából, hanem magába merül és süllyed, süllyed le, vissza valahová oly kitartón; hogy az ember szinte várja, mikor csúszik le sztyeppei törökülésbe, vagy buddhakuporgásba, de csak bámul, mintha pásztortúzbe bámulna, míg végül egyszerre - talán a kísértés elleni tiltakozásul - fölriadva kirúgja maga alól a széket, az ember azt hinné, most tért hirtelen magához; de első mozdulattal a lámpát leütve csak most tör ki, önti ki keservét arra, akit épp maga mellett lel. Akikkel együtt hallgatott, akiknek ezzel a hallgatással közölt valamit gondolataiból. Vagy ha a mondanó már nagyon feszítette a mellét, hát egy-egy dallal. A dallal főleg sorsáról való gondolatait közölte, mert hogy atyái min mentek keresztül, milyen csapdákon, délibábbbá oszlott reményeken és arccal előre zuhanva milyen buktatókon, azt e dalokból sejti, történelmének egy-egy korszaka foglalódik össze azokban. A hegedű szavából ma is többet tanul, mint a professzorokéból s a papokéból. A szerelmesek legnagyobb boldogsága, mikor már teljes odaadással, minden félreértés nélkül együtt hallgathatnak.

*

Türelmes nép, majdnem alázatos. Ha gondja van, szinte kétrét görnyedve jár, de ha kiegyenesítheti derekát, tekintetének az Alföld láthatára is kevés. De legtöbbször van gondja.

*

Türelmes nép, majdnem közönyös. De - csodálatosképp - vigaszra sincs szüksége, tapasztalatom szerint, még a vakhitére sem. Mintha eleve elfogadná a lehető legrosszabbat. Már eddig is ily kegyetlen iskolába járatta a történelem?

Vagy valóban ázsiai olyan értelemben, ahogy európaira mondják ezt a szót? Aki járt Ázsia határán, tudja, hogy az ázsiai a magyarra mondván nem az élnélhetlenséget jelenti. Nekem zokszavam, kifogásom volt számára, amíg csak nyugati népek közt jártam, amíg azokkal hasonlítottam össze. Ezután sem teszek mást. Ma is azok mellé helyezem, a legfejlettebbek, legműveltebbek, legszabadabbak mellé! De volt pillantásom hazafelé kietlen gács mezőkről, százéve épült kelet-európai fakalyibák, a cári és a bojár uralom nyomait ma is panaszló földek és népek közül. Nálatok ezt híják szántásnak, rozsvetésnek? - gondoltam ott - ez nektek ház (a tehén és ember együtt lakott), még csak így tudtok méhészkedni? - s az én derekam is egyszer egyenesedni kezdett. Emlékszem a hajnalra, meghatottságomra, mikor a felső orosz tájak felől jövet a monoton nyírfa és törpefenyő cserjések után Odessza környékén feltűnt végre az első akácfá, az első meszelt ház, gémeskút! Milyen értékes lett egyszeriben mindez - mindaz, aminek otthon csak hátrányát láttam. Még az akácon is eladdig csak a port láttam.

A fenyőkkel, szilekkel, vadgesztenyékkel betelten, szemem most is szinte testi étvágyat érez egy akácfá után. Homlokom az ablaküvegre nyomom s a kirakatbámuló szegény sóvárgásával kémlelek az éjbe. Végre az egyik állomás olajmécse alatt feltűnik egy pillanatra egy kis gömbakác - egy szempillantás alatt bekapom, üdítőn járt át, jól esett.

*

Költői nép, hadd írjam le tizedszer is. Külföldi megfigyelői jegyezték fel róla, hogy valahányszor magát ünnepli, vagy gyászolja, szavalat kell neki, a vers hallgatása közben érez valami időfelettit, úgy emelkedik fel sorsához. Talán csak a vers ritmusán át, az értelem másodlagos. Különben a prózai szónoklatok sem egyebek idejükmúlta verseknél: meggyőző

erejük, gyújtó hevük azoknak is egyes-egyedül formai ütemükben van, ha van. A nép csak azt az eredményt, azt az érvet fogadja el, amit versben is szájába rágtak. Ez igaz; magatartásának sajátos nemzeti szabályai nem paragrafusokba vannak foglalva, hanem rímekbe. E téren különben konok nyelve is meglepő engedékenységet mutat: az egyetlen, amelyen pozíciós klasszikus verset lehet írni; épp úgy lehet nyugat-európaikat is. A versen át mindenki megközelítheti e népet. De hallgatni a versre is csak száz év múlva hallgat, akkor ismeri be - szintén versben -, hogy hibát követett el, amikor nem fogadott szót. Mert együttesen, egységesen nehezen hallgat a szóra. S mivel nemzeti jellege a természetben való remek tájékozódás: csoportban nem szeret járni, s így minden tagját külön-külön kell meggyőznie annak is, aki új utat a tettek vagy az eszmék mezején lel.

*

Külön-külön meghökkentően éleselméjű és megnyugtatóan belátó. Együttesen vakul és vadul és makacsolja meg magát, húz - épp éleselméjűsége miatt - ezerfelé, rontja le, amit külön-külön fölépített, válik tábornyi önmarcangolássá, irigységgé, dolyffé. Egy személyben úr és szolga, úrhatnám és térdhajtó, kízó és megkínzott. Egyszóval magányos, az isten rázná már vállon. Magamra ismerek benne.

Nyelvében és szellemében. Testében úgy ismertem magamra, hogy fájni kezdett. Az egyenes lelkű nők módjára úgy kezdtem megszeretni, hogy előbb sajnáltam, aztán féltettem, aztán segíteni akartam rajta; mikor elhatároztam, hogy egy életre melléje állok, akkor már büszke is voltam rá, akkor már nem csak gyengéjét, hanem erejét is láttam. Vagy csak udvarias fogás volt részéről, a közeledést akarta megkönnyíteni, mikor elhitette velem, hogy szüksége van rám?

Most ismét közeledem felé. Megint veszedelemben van? Hirtelen türelmetlenség fog el, keveslem a gyorsvonal iramát. A kocsi szinte lélegzetkihagyón csattog, szaporázza a száguldás ütemét; nyugtalanságomban még sebesebb ütemben verdesem oldalához sarkamat, még erősebb vágásra sarkallnám, sarkantyúznám. Az üres, fekete táj jó vászon a képzelet röppenő rajzaira: az ősz dédapa körül már összegyűlt a társaság, türelmetlenül csak én reám vár, várja, hogy ezúttal mi hírt hozott. Egy pillanatra azt képzelem, hogy valóban hozok valamit, valami egy szóba foglalható nagy jelentést: északra ügyeljetek, vagy nyugatra! Azt képzelem, hogy a múltban is mindig ő bízott meg egy-egy feladattal, kémlelőre, követségbe ő menesztett, mint egykor Kusidot. Visszaülök a padra, aztán azzal a hirtelen szomjival, amely rendszerint fogalmazás előtt lep meg, rágyújtok egy cigarettára.

*

Valóban szükség volt rám? Már csak arra emlékszem, hogyan aggódtam érte. Jajaira füleltem - szerénységből? Vándorútra keltem, éjszakákon át gyalogoltam, pajtámban aludtam, de amennyire az ő szívét vizsgáltam, vizsgáltam annyira a magamét is. Volt, hogy kétségbeestem. Pesszimizmusom csak növekvő szeretetemet mérte? Ifjúságom végén eljutottam egy felismeréshez: hogy az embereknek javára legyek, hogy a helyes jövő felé haladhassak minden akadályon át, célul eszményt kell alakítanom róluk, de épp az eszmény érdekében távol tartom magamtól az embereket, nehogy letérítsenek az útról; tudtam, van egy-egy pillanatra olyan arcuk, amelyet össze lehet tévesztetni az eszményével. Elhagytam miatta ezt az elvet. Elfogadtam, mikor a kimondott hang visszhangfeleletével szerepbe szorított; csak akkor álltam félre, ha az eszménytől kellett volna elfordulnom. Volt értelme a szerepnek, volt értelme szólnom, olyan területeken, amelyek tulajdonképpen nem az enyéme? Voltam nemcsak hangja, de szándéka is e népnek? Beleszólhatok sorsába? Szívemben mindig igen bújkált, az

az igen, amelynek Szabó Lőrinc adott hangot, ugyan csak versben. Beleszólhatunk sorsába, bizonygatta tárgyilagos, sőt matematikai alapon, ahogy ma költőhöz illik: ha száz évet élünk, az ország életének egy tizedrészét mint jelent éljük át, hisz mindössze ezeréves az. Még fiatal. Még fogékony, még meghallgathatja a jó szót. Érdemes hát felemelni szavunkat. Viszolygok a pátosztól, de - hogy megértessem magam - már-már éltem vele, mint az imént is; holott ha hangom remegett, mindig a keserűség remegtette.

*

Már eléggé túl vagyunk a határon, az előbb a sötét ablakra rajzolódó arcon valami távoli város villanyfényei suhantak át, nem pásztortüzekéi. Aztán megint csak a csillagok ütnek át rajta. Szemben velem már ismerős ül, olyan, akivel megoszthatnám gondolataimat. Beszélgetünk, de közben-közben ismét kifelé fordulok, mintha a láthatatlan tájnak s annak az arckarmoló fényes égnek tartoznék számadással, nem a kortársnak. Ritkásan váltunk szót, minden kérdésre két felelet alakul bennem: az egyiket előbb-utóbb kimondom, a másikat magamban tartom, elküldöm a lélek minden hegy-völgyébe: s magam lesem, milyen visszhangot gyűjt, mit sikerül bátorításul vagy vigaszul összeszednie? - Hogy mire készülök? A harmadik ugrással a szétszakadozó visszhang már azt keresi: mit értél el eddigi készülődéseiddel? A feleletek lassanként érkeznek, állnak egymás mellé, alakulnak sorokká, egy-egy mondat soraivá. Talán vezetett mégis valamire a sok régi készülődés, gondolom; ha a vonat most egyenesen Rácegresre vinne, a kísértő istállóvégbe, ahol a béresek, mint minden vasárnap, bizonyára ma is (vasárnap van) összegyűlnek hallgatni egy órát, ott talán - mint a mesebeli világot járt kis kondás, beszámolhatnék valami eredményről. Ezt láttam, ezt tettem értetek, ítéltetek, csak a ti szavatok számít. Nekik, tudom az is elég lenne, hogy nem feledtem el őket. Szerényen kezdem a beszámolót, ilyen alacsonyan.

Azért, hogy még több biztatót csikarjak ki magamtól? Hogy a következő visszhang már magasabbról érkezzék? Nyugodtan hallgatom, tudom ellenőrizni, igazat mond-e. Társaidról beszélj, mondja, akikkel utadon szerencsédre összeakadtál. Itt nem kellene szerénynek lennem; épp azért leszek hűvösen tárgyilagos.

Higgadtan, majdnem személytelen szárazsággal tekintek néha-néha a zsúfolt éjből rám tekintő arcra. Mint pódiumról, mikor az ezernyi arcból kiválaszt egyet az ember és - hogy szavai közvetlenek legyenek - csak annak az egynek beszél: úgy nézek rá, egyetlen tanúmra, már ismerős. A lámpalázszerű izgatottság elmúlt, komolyan és egyszerűen szólok.

A sok készülődés nem volt hiábavaló. Adtunk valamit e népnek. Elsősorban hangot. Hogy a jövő mit hoz, nem tudom. De egy olyan nemzet életében, amelynek sorsát még emberi életkorral lehet mérni, húsz év nagy idő. Elmúlt húsz esztendejében mi vittük a hangot. Még tárgyilagosabb leszek.

*

E nép szellemiségének Ady nagy korszaka után következő szakaszát arról a csoportról kereszteli el az irodalom, amely a dolgozó nép hangját és jogát hangoztatta. E csoportba természetesen nem csupán azok tartoztak, akiket népieseknek neveztek, először megvetés-képp. E csoport biztosított egy folyamatot; olyan feladatot végzett, amelyet történelminek lehet nevezni; nem az én hivatásom, hogy ezt taglaljam és értékeljem, magam is tagja voltam e csoportnak, ez életem vigasza. Olyan munkát végeztünk, amely nélkülünk nem végeztetett volna el. Nyolcan-tízen voltunk. Ennyien kezdetben; ma ha valaki nyilvánosan szóra nyitja

száját, három mondata közül kettőben a mi gondolatainkat kényszerül ismétlni, azokat szívja be, a levegőből is.

Férfimunka volt, nem a példabeszédbeli légyé, amely a maga zümmögésének s csipéseinek igényelte a dicsőséget, hogy a lovak hegytetőre vitték a teli szekeret. Harcolnunk is kellett, sokszor azokkal, akik az eredmény láttán riadtak rá, hogy ez az ő feladatuk lett volna. Komoly hatalmakkal is harcoltunk. Szembe kellett szállnunk csábítással is. De a nemzet, amelyben kezdetben úgy jártunk, mint a testben a fájdalom, talán magára ébred. Természetesen nem azokban, akik szavainkat csak ismétlik.

*

Idáig érek a gondolatsorban, azért állok meg, mert ha mást nem, elégedettséget kellene éreznem s hőkkenve állapítom meg, hogy semmi elégedettséget nem érzek; lelkiállapotom alig más, mint hajdani visszatérteimkor Pestre. Rohantunkban a sötét tájon, melyet én is a magam módján alakítottam és népesítettem be, szorongás úrhodik el rajtam s a régi aggodalom. A padon újságlapok hevernek, nem olvastam őket, kiáltó címük is eleget mondott. Európa népei kézigránáttal kezükben méregetik egymást s én szeretném fedezni azt, amelyikről annyit beszéltem. Még egyszer felmerül a gondolat: miért épp ő elé akarsz állni, nem árulsz el azzal valamit, az emberiséget? Nem árulok el semmit, épp az emberiség állít erre a helyre. De ettől sem könnyebbülök meg.

Mi ez a nyomás hát, ez az örökség? Bennem is ezzel az ősi szorongással ad hírt magáról a magyar? Eszembe jut a régiek pesszimizmusára találgatott magyarázat: hátha csak saját életük következménye volt? Magánéletem most pusztaság; annál is kevesebb: rom és magam döntöttem romba mindent; otthon helyett üszök, elvadult kutya és könny fogad és a vigasztaló simogatás jogát is eljátszottam. De a másik nagyobb szorongást ez a közelebbi, ez az érzékelhetőbb sem feledteti.

Nem magyarázzák a padon heverő hírek sem. Tán én is túlságosan magasra néztem? Bár az magyarázná.

*

A rögeszmét, vagy fogyatékosági érzést, vagy nemes hevületet, hogy életemnek csak akkor van értelme, ha az emberiségnek használhatok, intenzitásában nem szűkítettem azáltal, hogy egy megszabott földterületre próbáltam alkalmazni. S így, ha ez egyúttal erkölcs is, az erkölcsből sem adtam fel semmit. Sőt még én támogattam azáltal, hogy a bizonytalan töprengés helyett rögtön megvalósításába kezdtem az első alkalmas ponton.

*

Már nem kell az éjszakai tanú biztatása, komoly figyelme. Érzem már, komolyan figyelnek mások is, tekintetemet meghordozhatom tágabb körben is; barátaim arcát idézem magam elé. Szükségük van nekik is biztatásra? Együttesen nyugodtak lehetünk.

Ha a hang terjedését nézem, általános nagy sikerekkel is dicsekedhetnénk. A dunántúli veszedelem felfedése idején kimondtuk, hogy telepítés: majdnem szakminisztérium épült egyetlen szóra. Később kimondtuk, hogy reform: egész reformnemzedék alakult, képviselői mandátumokra. Kimondtuk, hogy falukutatás: hivatalos küldöttségek indulnak már kutatni. Mindennek, ha közvetlen eredménye nem is, de értelme volt. Jó, hogy mi mindig csak

mondtuk, de semmiben sem vettünk részt; őrizzük a szó teremtő varázserejét; így jogunk lesz még többet is mondani.

De sikerre gondolva, nem ezekre gondolok. Arra a levélre, amelyet egy középbirtokos intézett hozzám: Tisztelt uram, véletlenül elolvastam, amit a cselédek helyzetéről írt, feldúlva siettem ki azon nyomban a béresházakhoz, köszönöm, hogy mulasztásaimra figyelmeztetett; csak most írom ezt meg vezeklésképpen, midőn már sok mindent jóvá tettem - írta, s én, bevallom, majdnem nedves szemmel olvastam: ha csak húsz ember sorsán könnyíthettem! Egy mérnök elküldte az általa épített új pusztai lakások fényképét: a terve előtt az ön könyvét mutattam be a birtokos egyházi hatóságnak. Tudom, hogy titeket is hány ilyen vigasz ért. K. - aki pedig tudja mit beszél - egy szomorú estémen azzal ösztökölt, hogy a mezőgazdasági munkások öregségi biztosításának törvényre emelésében volt némi része az én írásaimnak is. Ez alig jelent havi öt pengőnél többet - de ha csak havi öt pengővel is könnyíthettem egy öreg béres sorsán! Az ő könnyebbedésükkel könnyebbülnek én is ettől a szorongástól? Egyéni rögeszmémhez tartozik, hogy képtelen volnék életemet úgy rendezni, hogy irodalomból éljek. Egyszer elvesztettem állásomat; alig két hétre rá a h.-i gazdakörtől, ahol senki sem ismert, levelet kaptam: költözzem le hozzájuk, adnak ételmezt, lakást s nem kérnek mást, csak estente beszélgessek velük, esetleg csak minden második este, ha sokallom. Két napra akkor megkönnyebbültem. Két napig úgy jártam az emberek közt, mint hajdan, midőn abban a hitben éltem, hogy egyetlen csatával meg lehet váltani őket.

*

Hogy munkánk jó úton halad, legjobban ezt tán mégis az bizonyította, hogy mindenki, aki a nép közvetlenül vagy közvetett ellensége, szinte törvényszerű sorrendben végigvágott rajtunk. Afféle tűzpróba volt ez: akiben benne lakott ez az ősi népgyűlölet, az tekintetünkre, de legtöbbször már soraink láttán menthetetlenül eltorzította arcát, akármilyen ájtatos vagy népbarát mosolyt viselt is eladdig. Ezt is eredménynek számíthatjuk: a lég tisztult. Már-már aggódtam, ha a görcs nem időben jelentkezett. A düh legtöbbször nem elvnek szólt, hanem személynek. Hagyományos szerencsém engem itt sem hagyott el. Gáncsolóim nem nőttek ellenfélle, hasonló ebbé törpültek, mihelyt hátrafordultam. Felemelem egy percre a tollat, visszatekintek, számolok. Támadóim között egyetlen egy sincs, akit jellemnek tisztelhetnék, aki előtt már nem dugtam volna hátra kezemet akkor, amidőn még hízelgő jókívánatot nyújtott felém.

*

Kint a tájon szaporodnak a lámpák. Ahogy befelé haladunk, úgy nő nyugtalanságom, legotthoniasabbnak a határon érzem magam. Látom a sorsomat e népben. Életem eddig olyan volt körében, mintha két életet kaptam volna: magam nem akartam, hogy a kettő összeolvadjon: az író és az, aki az írónak a mondandót súgta. Barátaim megjegyezték kifogástalan jó modorom; mondják, udvarias mosolyomról s kitérő simulékonyságomról vagyok ismeretes közöttük. Valóban, nem a jelen a fontos: ami körülvesz: csak átmenet, megjelenésem egyszerre üdvözlés és búcsú, azért jöttem, hogy továbbmenjek. Meglepődnek, mikor e tökéletes előzékenység mögül egyszerre egy sötét tekintetű béreslegény eszmevilága, kegyetlen szándéka villan elő, sőt nem is egyé, mert azt még meg lehetne békíteni, hanem valamennyi, egy személyben. Az természetesen más fogadtatásban részesül. Általában egész hazám részéről kétféle bánásmódot tapasztalhatok. Néha egy időben oly ellentéteset, hogy mosolyognom kell rajta egységesen, szívem mélyéig. Egy miniszter vacsorájáról hazajövet házkutatás várt.

De tudom azt is, hogy mindez nem az én kettősségemet jelenti, hanem e még alakuló földét. Ha barátaim mosolyognak, én visszamosolygok rájuk. Biztosabban nálam kevés áll közülök e földön. Ezmék, arcok, akaratok forogtak körültem; mióta nézem már úgy őket középről, mint az évszakokét! Azzal vigasztalom magam, hogy úgy vagyok nyugtalan, mint az iránytű. Azt hiszem, eddig, a legnagyobb zűrzavarban is, sejtettem valami általános jó irányt, arrafelé rezegtem. Mindnyájan eltűntök, én is; de ezért a rezgésért, mely szívemet néha embereken és hazákon túli boldogságban remegtette, tán érdemes volt élnünk.

*

Fáradtan fordulok el az ablaktól, útitársam szavait hallgatom. Hallgatom, de felhasználva nem mindennapi képességemet, miközben szavait figyelem, sőt bólintok és válaszolok is rájuk, másra gondolok: arra milyennek *képzelhette* utazásainak éjjelén, a kocsiban, vagy a ló hátán maga körül kétoldalt a vak sötétben a tájat IV. Béla azon a tavaszon, mikor a tatár után Pest felé közelgett? Mintha helyében ülnék, jobbra-balra a földeken mindent apró részletességgel látok, összehúzódok, még a fejemet is lecsüggesztem hozzá. A kép szomorú. Hirtelen, minden ok nélkül remény száll meg. Minden előzmény nélkül egy sor fut át fejemben, oly tisztán láthatóan, nyomtatásban, mint előbb a batui táj. Utána még egy, aztán még egy, aztán egy negyedik...

Milyen boldogság, - most alakul csak az én hazám!
A többi nép elkészítette már övét, - be rosszul készítette el!
Nem mondom el hibájuk, - de lakhatatlan majd mindannyia -
Ám itt a kő, a mész, a vas: még mind a tág telken hever
S a régi laktól némi törmelék -
Mily munka várhat ránk, barátaim!

Csak ennyit tudok elkapni belőle. A sorok gyorsabbak, mint emlékezetem rögzítő képessége, nem is akarom megrögzíteni őket. A ritmus (nyilván a vonatkattogásra) egyre sebesebb lesz, a szavakat épp csak felvillantja, szökik tovább, de magával ragad. Önzően, egyedül, magamban élvezem végig a verset s mivel már nem is értelmét, hanem csak lendületét és hevét érzem, mivel minden esztétikai ellenőrzés nélkül átadom neki magam, szinte belemelegszen a hirtelen szabad gyönyörbe - miközben a sarokból, ahova egészen behúzódzkodtam, élénken bólintgatok az útitárs szavaira, sőt mondok feleletül egy épkezláb mondatot is: az a vigasztaló, hogy aki a szegények és elnyomottak útját követi, az nem tévedhet el az eszmék hegy-völgyeiben sem - mit féltesz hát engem?

-&-